การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสุตตันตปิฎก

A COMPARATIVE STUDY OF CETASIKADHAMMA IN THE ABHIDHAMMA AND SUTTANTA PITAKAS

นางสาวนัตติมา ชูดวงแก้ว

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๔๕

ISBN 974 - 575 - 817 - 5

การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสุตตันตปิฎก

นางสาวนัตติมา ชูดวงแก้ว

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๔๕

ISBN 974 - 575 - 817 – 5

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A COMPARATIVE STUDY OF CETASIKADHAMMA IN THE ABHIDHAMMA AND SUTTANTA PITAKAS

MISS NUTTIMA CHUDOUNGKAW

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of

The Requirement for The Degree of

Master of Arts

(Buddhist studies)

Graduate School

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Bangkok, Thailand

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตร-มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

.....

(พระมหาสมจินต์ สมฺมาปญฺโญ)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ

(พระเมธีรัตนดิลก)

.....กรรมการ

(พระมหาเทียบ สิริญาโณ)

.....กรรมการ

(นายอดิศักดิ์ ทองบุญ)

.....กรรมการ

(นายสนิท ศรีสำแดง)

.....กรรมการ

(ผ.ศ. ดร. บรรจบ บรรณรุจิ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ **พระมหาเทียบ สิริญาโณ ประธานกรรมการ**

นายอดิศักดิ์ ทองบุญ กรรมการ

นายสนิท ศรีสำแดง กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสุตตันตปิฎก

ผู้วิจัย : นางสาวนัตติมา ชูดวงแก้ว

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาเทียบ สิริญาโณ ป.ธ.๙,M.A.,Ph.D.

: นายอดิศักดิ์ ทองบุญ ป.ธ.๗,พ.ม.,พธ.บ., M.A.

: นายสนิท ศรีสำแดง ป.ธ.๙,พ.ม.,พธ.บ., นบ.(ธรรมศาสตร์), M.Ed.(Baroda)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๐ เมษายน ๒๕๔๕

บทคัดย่อ

วัตถุประสงค์หลักของงานวิจัยนี้เพื่อการศึกษาเจตสิกในพระอภิธรรมปิฎกและในพระสุตตันตปิฎก ผู้ศึกษาต้องการรู้ความเหมือนและความแตกต่างของเจตสิกในด้านต่างๆ เช่น ในด้านความหมาย ด้านลักษณะพิเศษ และด้านการนำไปใช้เป็นต้นในทั้งสองคัมภีร์ งานวิจัยนี้เป็นงานค้นคว้าทางเอกสาร แหล่งข้อมูลประกอบด้วยแหล่งปฐมภูมิ คือพระไตรปิฎก อรรถกถา เป็นต้น และแหล่งทุติยภูมิ ได้แก่ ปกรณ์พิเศษและงานของปราชญ์รุ่นหลังที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค การวิจัยนี้แบ่งเป็น ๕ บท

บทที่ ๑ บทนำว่าด้วยความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

บทที่ ๒ ว่าด้วยเจตสิกในพระอภิธรรมปิฎก

บทที่ ๓ ว่าด้วยเจตสิกในพระสุตตันตปิฎก

บทที่ ๔ การเปรียบเทียบเจตสิกในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสุตตันตปิฎก

บทที่ ๕ สรุปและเสนอแนะ

จากการศึกษาผู้วิจัยพบประเด็นสำคัญของเรื่องเจตสิกดังต่อไปนี้

เจตสิกหรือเจตสิกธรรม เป็นสภาวธรรมที่ประกอบกับจิตเกิดพร้อมกับจิตมีหน้าที่ปรุงแต่งจิต ทำให้จิตมีความแตกต่างกัน เจตสิก ได้แก่ ความรัก ความโกรธ ความจำ ความรู้สึกสุข ทุกข์ เป็นต้น เจตสิกเป็น ๑ ในปรมัตถธรรม (สภาวะที่มีอยู่จริง) ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน เป็นสภาวธรรมที่ส่วนใหญ่รู้จักกันเฉพาะในกลุ่มผู้ที่ศึกษาพระอภิธรรม ไม่ค่อยจะรู้จักแพร่หลายในผู้ที่ศึกษาเฉพาะพระสูตรหรือพระวินัย เนื่องจากพระพุทธองค์ได้ทรงรวบรวมเจตสิกทั้งหมดแสดงไว้ในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกเล่มแรก คือ ธัมมสังคณี ส่วนในพระสูตรและ

พระวินัยนั้นพระพุทธองค์ทรงแสดงเจตสิกคือสภาวธรรมที่ปรุงแต่งจิตไว้กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป ผู้วิจัยจึงได้มุ่งศึกษาเจตสิกธรรมที่ปรากฏในพระอภิธรรมและที่ปรากฏในพระสูตรแล้วนำมาเปรียบเทียบกันว่า มีความเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร พบว่า

๑. ความหมายคล้ายกัน คือ เป็นธรรมที่ประกอบกับจิต ๒. ลักษณะทั่วไปเหมือนกัน ๓. ขอบข่ายและการแสดงแตกต่างกัน ๔. ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกคล้ายกัน ๕. ความสำคัญของเจตสิก การแสดงเจตสิกในพระสูตรและพระอภิธรรมนั้น ทรงเน้นความสำคัญที่แตกต่างกัน ๖. การจำแนกประเภทและการจัดกลุ่มคล้ายกัน ๗. การประกอบของจิตกับเจตสิกในปิฎกทั้ง ๒ ทรงแสดงไว้คล้ายกัน

ประโยชน์ที่ได้จาการศึกษาเจตสิกในพระอภิธรรม คือทำให้มีความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับจิตและเจตสิกทั้งหมดอย่างเป็นระบบ มีการจำแนกเป็นประเภทใหญ่และแยกย่อยให้เห็นลักษณะของจิตและเจตสิกที่ประกอบอย่างชัดเจน เป็นความรู้ในเชิงทฤษฎีมากกว่าที่จะนำมาปฏิบัติ

ส่วนการศึกษาเจตสิกธรรมในพระสูตร ทำให้มีความรู้เกี่ยวกับเจตสิกที่กว้างขวางยิ่งขึ้น เพราะทรงแสดงถึงสภาวธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น สาเหตุการเกิดของเจตสิก การนำเจตสิกแต่ละดวงมาจำแนกเป็นประเภทต่าง ๆ การปฏิบัติเพื่อละอกุศลเจตสิกและการปฏิบัติเพื่อให้กุศลเจตสิกเกิดขึ้น เป็นต้น การแสดงในพระสูตร ทรงมุ่งเน้นการนำความรู้ไปปฏิบัติมากกว่าการแสดงทฤษฎี อย่างไรก็ตาม การแสดงเจตสิกในพระอภิธรรมและในพระสูตรมีเนื้อหาที่คล้ายคลึงกันไม่ขัดแย้งกัน

เจตสิกมีอิทธิพลต่อสุขภาพกายและสุขภาพจิตของบุคคล ดังจะเห็นได้ว่าความสุขและความทุกข์ของคนเรานั้นล้วนเกี่ยวข้องกับเจตสิกทั้งสิ้น เจตสิกที่มีอิทธิพลทำให้สุขภาพจิตไม่ดีเป็นจิตที่เศร้าหมองคือ อกุศลเจตสิก ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ ที่ตรัสว่าเป็นรากเหง้าของอกุศล และจิตที่มีสุขภาพดี คือจิตที่ประกอบด้วยกุศลเจตสิก ได้แก่ ปัญญา สติ ศรัทธา เมตตา กรุณา เป็นต้น เป็นจิตที่ผ่องแผ้วเหมาะแก่การทำการงานทั้งทางโลกและการปฏิบัติเพื่อบรรลุเป้าหมายในพระพุทธศาสนา การปฏิบัติเพื่อการพัฒนาจิตให้มีสุขภาพดีจึงหมายถึงการปฏิบัติเพื่อให้กุศลเจตสิกเกิดขึ้น การปฏิบัตินี้ ทรงแสดงไว้เป็นจำนวนมาก เมื่อกล่าวโดยรวมแล้วได้แก่การปฏิบัติตามหลัก ศีล สมาธิ ปัญญา นั่นเอง

Thesis Title : A Comparative Study of Cetasikadhamma in The Abhidhamma and Suttanta Pitakas

Resercher : Miss Nuttima Chudoungkaw

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Superisory Committee

: Phramaha Thiab Sirinano Pali IX, M.A., Ph.D.

: Mr. Adisak Thongboon Pali VII, Cert. in S.S.E., B.A.,M.A.

: Mr.Snit Srisamdang Pali IX, Cert. in S.S.E., B.A., LL.B. (Thammasat), M.Ed. (Baroda)

Date of Graduation : April 10, 2002

ABSTRACT

The main objective of this research is to study of the mental concomitants (Cetasika) in both the Baskets of the Higher Doctrine (Abhidhamma Pitaka) and the Baskets of the Discourses (Suttanta Pitaka). The researcher wants to know the similarity and difference of the mental concomitants used in Both Baskets in various aspects such as meaning, specific characteristics as well as an application in practice, etc,

This research work is the documentary or the historical study depending on the first sources, such as the Three Baskets (Tipitaka) and commentaries, etc, as well as the secondary sources such as the Path of Purification (Visuddhimagga) etc. This work is classified into five chapters namely :

Chapter I : Introduction consisting of the development and importance of the problem.

Chapter II :The mental concomitants as found in The Higher Doctrines (Abhidhamma Pitaka)

Chapter III :The mental concomitants as appeared in the Basket of the Discourses (Suttanta Pitaka)

Chapter IV : Comparing the mental concomitants in the Baskets of Higher Doctrines with ones in the Baskets of the Discourses.

Chapter V : Conclusion and Suggestion.

From the study, the outstanding points of the mental concomitants have been found as follows :

The mental concomitants are in the heap of the natural phenomena. They are component factors of mind, arising and ceasing at the same time with the mind. They will make mind change its condition in accordance with quality of each mental factor. love, hatred, memory, happiness and suffering, etc, are called the mental concomitants. They are one in the four ultimate realities consisting of mind, mental concomitants, form and extinction of suffering (Nibbana). The word "mental concomitants" or "Cetasika" are well - known only in group of those who have study the ultimate reality (Abhidhamma). In the group of those who learn the discipline and the discourse, the word "Cetasika" is rarely mentioned. All mental concomitants are collected in the first volume of the Basket of the Higher Doctrine called "Dhammasangani". In the Baskets of the Discipline and of the Discourses, the mental concomitants (Cetasika) have uncategorically been mentioned here and there. The researcher has studied the mental concomitants in both the Baskets of the Higher Reality and of the Discourse and taken them to compare together to find out what are similar and different. Form the careful comparative study, what the researcher has found that are as follows :

1. There is similitude of the mental concomitants in the Baskets of the Higher Doctrine and of the Discourse. 2. The general characteristics of the mental concomitants in both canons are similar. 3.There is difference in the scope and how to present. 4. With reference to involvement of the mind and the mental concomitants it can be said that there is resemblance in both Baskets of the Higher Doctrine and of the Discourse 5. In the aspect of significance, The mental concomitants expressed in the Higher Doctrine have been put on emphasis on them as the mental factors. In the Discourses the Buddha has proclaimed them in accordance with the state of the mind 6. In aspect of classification as category, it may be said that it is the same. 7. In the aspect of consistency , both the Baskets of the Higher Doctrine and the Baskets of Discourse have expressed the consistency of the mind and the mental concomitants in the same way.

In the aspect of usefulness, depending upon learning the mental concomitants appeared in the Baskets of the Higher Doctrine we can know and understand systematically the mind and the concomitant as a whole. Besides, there is yet classification and sub classification by which the lover of truth can clearly grasp the characteristics of the mind and the mental

concomitants and it is more theoretical knowledge than practical one. In the Discourse, the mental concomitants have been expressed along with the other ultimate reality which is concerned such as the cause of each mental concomitants, subdivision of each one including the practice for overcoming or developing each mental factors, by putting an emphasis on more practice than theory.

Besides, the mental concomitants have yet influences on the mental and physical health of individual, the whole happiness and suffering is nasty concerned with the mental factors. The mental factors causing the unwholesome consciousness are greed , hatred and delusion that are called the roots of unwholesomeness by the Buddha. On the contrary, wisdom, mindfulness, faith, kindness and sympathy etc, are the causes of mental hygiene. The wholesome mind is suitable for both worldly job and attainment the ultimate truth as the main aim of Buddhism. The practice is an effort to develop the mind to be ii: good health by following the principle of morality, concentration and wisdom.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยความกรุณา อนุเคราะห์อย่างดียิ่งจากอาจารย์ที่ปรึกษาทั้ง ๓ ท่าน คือ พระมหาเทียบ สิริญาโณ อาจารย์อดิศักดิ์ ทองบุญ และอาจารย์สนิท ศรีสำแดง ที่ได้กรุณาให้คำแนะนำ ปรึกษา ตรวจสอบแก้ไข ปรับปรุงวิทยานิพนธ์มาโดยตลอด ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้ง และประทับใจในความกรุณาของอาจารย์ทุกท่านเป็นอย่างยิ่ง จึงขอกราบขอบพระคุณท่านทั้ง ๓ เป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้

ขอกราบขอบพระคุณพระมหาสมจินต์ สมฺมาปญฺโญ คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ช่วยเหลือและให้คำแนะนำ

ขอกราบขอบพระคุณเจ้าหน้าที่ประจำบัณฑิตวิทยาลัยทุกท่าน ที่ได้อนุเคราะห์และอำนวยความสะดวกเป็นอย่างดียิ่ง

ขอขอบคุณอาจารย์รังษี สุทนต์ ที่ได้ช่วยตรวจแก้ไข ให้คำแนะนำเพิ่มเติม อันเป็นประโยชน์ทำให้วิทยานิพนธ์ครั้งนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบพระคุณพระมหาบรรพต เจโตวสี ที่ได้ช่วยเหลือให้คำแนะนำ และขอบคุณเพื่อน ๆ ทุกคนที่คอยให้กำลังใจเป็นอย่างดี

ขอขอบคุณพี่ ๆ น้อง ๆ เพื่อน ๆ พยาบาลทุกท่านที่ให้ความช่วยเหลือส่งเสริม เป็นกำลังใจ และให้โอกาสมาศึกษาต่อในครั้งนี้

คุณความดีและประโยชน์ที่เกิดจากการทำวิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยขออุทิศเป็นเครื่องบูชาแด่พระรัตนตรัย บิดามารดา ครูอาจารย์ ตลอดถึงผู้มีอุปการะคุณทุกท่าน

นางสาวนัตติมา ชูดวงแก้ว

๑๐ เมษายน ๒๕๔๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	ฉ
สารบัญ	ช
อักษรย่อชื่อคัมภีร์	ฌ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๕
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการคำตอบ	๖
๑.๔ คำจำกัดความของการวิจัย	๖
๑.๕ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๘
๑.๖ ขอบเขตของการวิจัย	๑๑
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๒
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๒
บทที่ ๒ เจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎก	๑๓
๒.๑ ความหมายของเจตสิก	๑๓
๒.๒ ลักษณะทั่วไปของเจตสิก	๑๔
๒.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิต	๑๖
๒.๔ ความสำคัญของเจตสิก	๒๐
๒.๕ ขอบข่ายและวิธีการแสดง	๒๒
๒.๖ การจำแนกประเภทและการจัดกลุ่ม	๓๐
๒.๗ การประกอบของเจตสิกกับจิต	๔๑
๒.๘ ประโยชน์จากการศึกษาเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎก	๔๘

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
บทที่ ๓ เจตสิกธรรมในพระสุตตันตปิฎก	๕๔
๓.๑ ความหมายของเจตสิก	๕๔
๓.๒ ลักษณะทั่วไปของเจตสิก	๕๗
๓.๓ ขอบข่ายและวิธีการแสดง	๖๐
๓.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิต	๑๐๓
๓.๕ ความสำคัญของเจตสิก	๑๐๙
๓.๖ การจำแนกประเภทและการจัดกลุ่ม	๑๑๒
๓.๗ การประกอบของเจตสิกกับจิต	๑๑๔
๓.๘ ประโยชน์จากการศึกษาเจตสิกธรรมในพระสุตตันตปิฎก	๑๑๖
บทที่ ๔ เปรียบเทียบเจตสิกในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสุตตันตปิฎก	๑๒๓
๔.๑ ความเหมือนหรือคล้ายกัน	๑๒๖
๔.๒ ความแตกต่างกัน	๑๒๙
บทที่ ๕ อิทธิพลของเจตสิกต่อสุขภาพกายและสุขภาพจิตของบุคคลในยุคปัจจุบัน	๑๓๑
๕.๑ เจตสิกที่มีอิทธิพลทำให้สุขภาพจิตไม่ดี	๑๓๒
๕.๒ เจตสิกที่มีอิทธิพลทำให้สุขภาพจิตดี	๑๓๗
๕.๓ การปฏิบัติเพื่อสุขภาพจิตที่ดีในพระพุทธศาสนา	๑๔๒
บทที่ ๖ สรุป วิเคราะห์ และเสนอแนะ	๑๔๕
บรรณานุกรม	๑๕๓
ประวัติผู้วิจัย	๑๕๗

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๐๐ เรียกย่อ ๆ ว่า "ฉบับมหาจุฬาเตปิฎกำ" และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิตติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ ในที่นี้ขอเรียกย่อๆว่า "ฉบับมหาจุฬาฯ แปล" เรียงตามคัมภีร์ ดังนี้

พระไตรปิฎก

- **พระวินัยปิฎก**

วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ภิกฺขุนี.(ไทย)	=	วินัยปิฎก ภิกขุนีวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.จู. (ไทย)	=	วินัยปิฎก จูฬวรรค	(ภาษาไทย)

- **พระสุตตันตปิฎก**

ที.สี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
สำ.ส. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
สำ.นิ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
สำ.ข. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
สำ.สฬา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
สำ.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
องฺ.เอกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.ทุก. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาตปาลิ	(ภาษาบาลี)
องฺ.ทุก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.ติก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.จตุกฺก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)

องฺ.ปญฺจก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.ฉกฺก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.สตฺตก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.อฏฺฐก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.นวก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.ทสก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก ขุทฺทกนิกาย ธมฺปทปาลิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ. (ไทย)	=	สุตตนตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ. (บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาตปาลิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.เถร. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทส	(ภาษาไทย)
ขุ.จู. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จูฬนิเทส	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.อป. (บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก ขุทฺทกนิกาย อปทานปาลิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน	(ภาษาไทย)
- **อภิธรรมปิฎก**			
อภิ.สงฺ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
- **อรรถกถา**			
ที.สี.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี สีลกฺขนฺธวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ม.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี มหาวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ปา.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี ปาฏิกวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.มู.อ. (บาลี)	=	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสูทนี มูลปณฺณาสกอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
องฺ.เอกก.อ. (บาลี)	=	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี เอกกนิปาตอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
องฺ.เอกก.อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรถปูรณี เอกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)

องฺ.ทุก.,ติก.,จตุกฺก.อ. (บาลี)

= องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ทุกาทินิปาตอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

องฺ.ปญฺจก.,ฉกฺก.,สตฺตก.,อฏฺฐก.,นวก.,ทสก.,เอกาทสก.อ. (บาลี)

= องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ปญฺจกาทินิปาตอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

ขุ.ธ.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

ขุ.ม.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา มหานิทฺเทสอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

ขุ.ป.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปกาสินี ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

- คัมภีร์อื่น ๆ

สงฺคห. (บาลี) = อภิธมฺมตฺถสงฺคห (ภาษาบาลี)

วิภาวินี. (บาลี) = อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฎีกา (ภาษาบาลี)

วิธีอ่าน เช่น

๑. พระไตรปิฎก อ้าง เล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ ตัวอย่าง ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๖/๖๖. หมายถึง สุตตันตปิฎก มหาวรรค เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๑๑๖ หน้า ๖๖

๒. อรรถกถา อ้าง เล่ม/หน้า ตัวอย่าง องฺ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๘๖, องฺ.เอก.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๘๕. หมายถึง องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิบาต ภาค ๑ หน้า ๘๖ ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และอรรถกถา แปล หมายถึง อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต เล่มที่ ๑ ภาค ๑ หน้า ๑๘๕ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย

๓. ฎีกา อ้าง เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง องฺ.ปญฺจก.ฎีกา ๓/๒๖/๑๓ หมายถึง ฎีกา องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาตฎีกา ภาค ๓ ข้อ ๒๖ หน้า ๑๓ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทที่ ๑
บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระธรรมคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้ามีเป้าหมายสูงสุดเพื่อให้ผู้ปฏิบัติตามมีจิตหลุดพ้นจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง แต่การจะหลุดพ้นจากความทุกข์นั้นต้องรู้แจ้งความจริง ฉะนั้นไม่ว่าพระองค์จะทรงสอนโดยวิธีใด จุดมุ่งหมายของพระองค์คือเพื่อสอนให้ผู้ฟังรู้ความจริงตรงตามความเป็นจริง ความจริงดังกล่าวแม้ในชั้นอรรถกถาจะกล่าวแยกไว้เป็น ๒ อย่าง คือ (๑) ความจริงโดยสมมติ (Conventional Truth) และ (๒) ความจริงโดยปรมัตถ์ (Absolute Truth)[๑] ก็ตาม แต่ต่างก็เป็นความจริงเกี่ยวกับความเป็นไปของโลกและชีวิต ความจริงโดยสมมติเป็นความจริง ที่ชาวโลกสมมติขึ้นและยอมรับกันโดยทั่วไป เรียกว่า บัญญัติธรรม หรือ สมมติสัจจะ ความจริงโดยปรมัตถ์ เป็นความจริงสูงสุด เช่นความจริงว่าด้วยเรื่อง จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เรียกว่า ปรมัตถธรรม หรือ ปรมัตถสัจจะ

ปรมัตถ์ มาจากคำ ๒ คำสมาสกัน คือ ปรม (แท้จริง/สูงสุด) และอัตถะ (ความหมาย, ประโยชน์) ปรมัตถ์ แปลว่า ความหมายที่แท้จริงหรือสูงสุด, ประโยชน์ที่แท้จริงหรือสูงสุด คือ นิพพาน บัญญัติกับปรมัตถ์แยกกันได้ก็จริง แต่ยังต้องอาศัยกันและกัน ตราบใดที่เรายังต้องอยู่ในโลกสื่อสารกับชาวโลก ในปรมัตถ์ก็มีบัญญัติในบัญญัติก็มีปรมัตถ์ ที่กล่าวนี้หมายถึงครรลองแห่งการสื่อสาร (วจนปถะ) พระพุทธเจ้าก็ทรงนำบัญญัติ (สมมติ) มาใช้เรียก ปรมัตถ์ ดังที่ตรัสว่า

> “อานนท์ เพราะฉะนั้นแล นี้คือเหตุ นี้คือที่เกิด นี้คือสมุฏฐาน นี้คือปัจจัยแห่งวิญญาณ ได้แก่ นามรูป ด้วยกระบวนการเพียงเท่านี้ สัตว์ทั้งหลายได้ชื่อว่า เกิด แก่ ตาย จุติ อุบัติ ซึ่งเป็นเพียงครรลองแห่งการสื่อสาร (อธิวจนปถะ) เป็นเพียงครรลองแห่งภาษา เป็นเพียงครรลองบัญญัติ (บัญญัตติปถ) เท่านั้น”[๒]

---

[๑] **องฺ.เอกก.อ.** (บาลี) ๑/๘๖, **องฺ.เอกก.** (ไทย) ๑/๑/๑๘๕.

[๒] **ที.ม.** (ไทย) ๑๐/๑๑๖/๖๖.

คำที่ใช้ในปรมัตถ์บางทีก็นำมาใช้ในบัญญัติ เช่นคำว่า นิพพาน คนอินเดียเรียกความสงบเย็นว่านิพพาน นิพพานก็เป็นบัญญัติปถะ ดังเช่นข้อความที่พระนางกีสาโคตมีตรัสสรรเสริญเจ้าชายสิทธัตถะดังนี้ "คนเช่นนี้เป็นลูกของแม่คนใด แม่คนนั้นก็เย็นใจ คนเช่นนี้เป็น ลูกของพ่อคนใด พ่อคนนั้นก็เย็นใจ คนเช่นนี้เป็นสามีของหญิงใด หญิงนั้นก็เย็นใจ"[๓]

ในธรรมที่เป็นกระบวนการต่อเนื่องกันทางเหตุและผล เช่น หลักอิทัปปัจจยตา การแบ่งแยกตั้งชื่อสภาวะแต่ละขั้นตอนของกระบวนการก็ใช้สมมติหรือบัญญัติเป็นเครื่องแบ่งย่อย ทั้งที่ความจริงของกระบวนการนั้นเป็นกระแสปรมัตถ์ล้วนๆ

เวลาที่พระพุทธองค์จะทรงสอนให้เข้าใจปรมัตถ์ ก็ทรงใช้บัญญัติหรือสมมติประกอบ เช่นเวลาเมื่อจะอธิบายความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันแห่งนามและรูปกับวิญญาณ พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า "เหมือนอย่างราชบุรุษกราบทูลพระราชาผู้ทรงข่มขู่ตนว่า ใครทำให้พระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน พวกข้าพระองค์ใช่หรือไม่ ถ้าข้าพระองค์ไม่อยู่ในตำแหน่งอุปราช เสนาบดี พระองค์แต่เพียงผู้เดียวจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินได้หรือ . . . นามรูปก็เช่นกันย่อมกล่าวแก่วิญญาณอย่างนี้ว่า ใครทำให้ท่านเป็นปฏิสนธิวิญญาณ เรามิใช่หรือ? ถ้าท่านไม่อาศัยขันธ์ ๓ และอาศัยหทัยวัตถุ ท่านจะเป็นปฏิสนธิวิญญาณได้หรือ พวกเรามิใช่หรือ ยกท่านให้เป็นปฏิสนธิวิญญาณ"[๔]

เมื่ออรรถกถาต้องการแยกให้เห็นความแตกต่างระหว่างสมมติกับปรมัตถ์ อรรถกถาพรรณนาไว้ว่า

> "คำสอนของพระพุทธเจ้า มีทั้งที่เป็นสมมติ (สมมติกถา) และที่ เป็นปรมัตถ์ (ปรมัตถกถา) ในสองประการนั้น คำสอนว่า สัตว์ บุคคล เทวดา พรหม เป็นต้น เป็นคำสมมติ คำสอนว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ขันธ์ ธาตุ อายตนะ สติปัฏฐาน สัมมัปธาน เป็นต้น เป็นคำปรมัตถ์"[๕]

คำปรมัตถ์ใช้เพื่อสื่อความหมายโดยตรง (นีตัตถนัย) ส่วนคำสมมติใช้เพื่อสื่อความหมายโดยอ้อม (เนยยัตถนัย) เช่น "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ มีความปรารถนาอย่างนี้

---

[๓] นิพฺพุตา นูน สา มาตา นิพฺพุโต นูน โส ปิตา
นิพฺพุตา นูน สา นารี ยสฺสายํ อีทิโส ปติ ดูใน **ขุ.ธ.อ.** (บาลี) ๑/๗๗.

[๔] **ที.ม.อ.** (บาลี) ๑๒/๑๑๖/๑๐๑,**ที.ม.อ.** (ไทย) ๒/๑/๒๑๕.

[๕] **ที.สี.อ.** (บาลี) ๑/๔๓๕ - ๔๔๓/๓๑๗, **ที.สี.อ.** (ไทย) ๑/๒/๒๐๓.

ว่า ขอเราพึงมีรูปอย่างนี้ . . . ” [๖] ความจริงไม่มีบุคคลโดยปรมัตถ์ สัตว์บุคคลประกอบด้วยรูปและนาม รูปคือมหาภูตรูปเกิดจากการรวมตัวของภูตรูป ๔ เป็นสังขตธรรม ไม่มีตัวตนถาวร นาม คือ จิตกับเจตสิก รูป จิต เจตสิก เป็นปรมัตถธรรมถูกสมมติให้เป็นสัตว์บุคคล เป็นผู้นั้นผู้นี้ เป็นบัญญัติธรรม (สมมติ)

การที่พระพุทธเจ้าทรงใช้คำสมมติหรือคำปรมัตถ์ ไม่ได้ขึ้นอยู่กับความพอพระทัยของพระองค์เอง แต่ขึ้นอยู่กับผู้ฟังคือทรงมีเป้าหมายให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจคำสอนของพระองค์ อรรถกถายืนยันความจริงนี้ไว้ว่า

“ในพระดำรัสทั้ง ๒ วิธี เมื่อตรัสว่าสัตว์บุคคล เทวดา พรหม ผู้ใดสามารถรู้แจ้งแทงตลอดออกจากทุกข์ บรรลุอรหัตตผลได้โดย **สมมติเทศนา** พระผู้มีพระภาคก็จะตรัสคำว่า สัตว์ มนุษย์ เทวดา พรหม กับเขาตั้งแต่เริ่มต้นทีเดียว ผู้ใดฟังคำใดคำหนึ่งเป็นต้นว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วสามารถเข้าใจ . . . บรรลุอรหัตตผลได้ด้วย**ปรมัตถเทศนา** พระองค์ก็จะตรัสกับเขาด้วยปรมัตถเทศนา”[๗]

อรรถกถาได้ก้าวไกลออกไปกว่านั้นอีกคือ ก้าวจากคำว่า**สมมติเทศนา**และ**ปรมัตถเทศนา** โดยใช้คำว่า **สมมติสัจจะ**และ**ปรมัตถสัจจะ** ซึ่งไม่มีปรากฏในชั้นบาลี สัจจะทั้งสองปรากฏทั้งในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย อรรถกถากถาวัตถุ และอรรถกถาทีฆนิกาย โดยแต่งเป็นคำประพันธ์ไว้ซึ่งสามารถถอดความได้ดังนี้

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ แห่งครูทั้งหลาย ได้ตรัสความจริงไว้ ๒ อย่าง คือ**สมมติสัจจะ**และ**ปรมัตถสัจจะ** ไม่มีประการที่ ๓ **สมมติสัจจะ**เป็นเครื่องกำหนดหมายตามสมมติของโลก **ปรมัตถสัจจะ**เป็นจริง เป็นคำพูดถึงสภาวะสูงสุด บอกลักษณะ สภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง”[๘]

---

[๖] **ม.อุ.** (ไทย) ๑๔/๘๖/๖๗.

[๗] **ที.สี.อ.** (บาลี) ๑/๔๓๕-๔๔๓/๓๑๗, **ที.สี.อ.** (ไทย) ๑/๒/๒๐๓.

[๘] **ที.สี.อ.** (บาลี) ๑/๔๓๕-๔๔๓/๓๑๗, การสั่งสอนโดยสมมติเทศนาหรือสมมติสัจจะของพระพุทธองค์เป็นเพียงการสื่อสารเพื่อให้เข้าใจถึงปรมัตถเทศนาหรือปรมัตถสัจจะ ซึ่งเป็นความจริงเพียงอย่างเดียวที่พระพุทธองค์ตรัสรู้ ดังพระพุทธพจน์ว่า “เอกำ หิ สจฺจำ น ทุติยมตฺถิ (ความจริงมีอย่างเดียวเท่านั้น ไม่มีอย่างที่สอง)” ดูเพิ่มเติมใน **ขุ.สุ.** (บาลี) ๒๕/๘๔๑/๕๐๘, **ขุ.สุ.** (ไทย) ๒๕/๘๔๑/๗๑๔.

หลักคำสอนของพระพุทธเจ้าตามที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก แม้จะมีเนื้อหาโดยตรง (นีตัตถนัย) ในลักษณะตรัสตรงไปตรงมา เช่น อนัตตลักขณสูตร แต่ส่วนมากเนื้อหาจะเป็นการตรัสโดยอ้อม (เนยยัตถนัย) นั่นคือ พระสูตรต่าง ๆ ทรงสอนเพื่อสื่อสารกับผู้ฟังโดยตรง มีเป้าหมายเพื่อความเข้าใจและตามอัธยาศัยของผู้ฟัง จึงนิยมแสดงโดยสมมติเทศนาโดยทรงใช้หลักธรรมให้เหมาะกับอัธยาศัยของเขา เพื่อประโยชน์ทางการปฏิบัติ

ส่วนในพระอภิธรรมปิฎก พระพุทธองค์ตรัสสภาวธรรมล้วน ๆ ตามความลุ่มลึกของพระสัพพัญญุตญาณ โดยไม่ทรงคำนึงถึงอัธยาศัยของเวไนยสัตว์เฉพาะหน้า ทรงประสงค์เพียงให้เห็นสภาวะอันมีอยู่โดยปรมัตถ์ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ดังนั้น ทั้งเป้าหมาย ลีลาในการแสดงและการจัดหมวดหมู่ขององค์ธรรมในพระอภิธรรม จึงต่างกับในพระสูตร

อภิธรรม หรือ ปรมัตถธรรมนั้นปรากฏอยู่ทั้งในพระสุตตันตปิฎกและในพระอภิธรรมปิฎก แม้จะมีเนื้อหาอย่างเดียวกัน แต่ขอบข่ายแตกต่างกันจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษาเป็นอย่างยิ่ง อนึ่งเนื่องจากปรมัตถธรรมมีเนื้อหากว้างและลุ่มลึก ผู้วิจัยไม่อาจศึกษาให้ครอบคลุมได้ครบทั้ง ๔ เรื่องได้ในเวลาอันจำกัด การวิจัยนี้จึงมีเป้าหมายจะเจาะลึกเฉพาะ**เจตสิกธรรม**ที่ปรากฏตามนัยแห่งพระสุตตันตปิฎกและตามนัยแห่งพระอภิธรรมปิฎกเท่านั้น ทั้งนี้ด้วยเหตุผลว่า เจตสิกธรรมมีความสำคัญมากถ้าเข้าใจ**เจตสิกธรรม**ดีก็จะช่วยให้เข้าใจ**จิต**ได้ดีและง่ายขึ้นด้วย เพราะจิตแม้จะเป็นใหญ่เป็นสิ่งประเสริฐที่สุดและเป็นผู้นำในการกระทำต่าง ๆ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้าย พูดก็ตาม ทำก็ตาม ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อเกวียนหมุนไปตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป”[๙] แต่จิตก็หาได้ทำหน้าที่ตามลำพังไม่ จะต้องอาศัยธรรมเป็นองค์ประกอบที่สำคัญคือ **เจตสิกธรรม**

เจตสิก ๕๒ เป็นสภาวธรรมประกอบจิต เกิดดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์ และที่ตั้งเป็นอันเดียวกัน[๑๐] เจตสิกแปลว่ามีอยู่ในจิต เจตสิกเว้นจากจิตไม่สามารถรับอารมณ์ได้ เมื่อไม่มีจิตเจตสิกก็ไม่สามารถเกิดได้ แต่เจตสิกก็มีอิทธิพลต่อจิต เจตสิกแต่ละประเภทเมื่อประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป เช่น จิตที่เป็นกุศลเพราะมีเจตสิกที่เข้าไปปรุงแต่งเป็น

---

[๙] มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทุฏฺเฐน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกฺขมนฺเวติ จกฺกำว วหโต ปทำ ดูใน **ขุ.ธ.** (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

[๑๐] เอกุปฺปาทนิโรธา จ เอกาลมฺพนวตฺถุกา
เจโตยุตฺตา ทฺวิปญฺญาส ธมฺมา เจตสิกา มตา ดูใน **สงฺคห.** (บาลี) ๑/๗.

ฝ่ายกุศลมี สัทธาเจตสิก ปัญญาเจตสิก สติเจตสิก เป็นต้น จิตที่เป็นอกุศลเพราะเจตสิกที่เป็นฝ่ายอกุศลมี โมหเจตสิก โลภเจตสิก ทิฏฐิเจตสิก เป็นต้น เข้าไปปรุงแต่ง

ธรรมที่เรียกว่า เจตสิก พระพุทธองค์ทรงนำมาสั่งสอนในลักษณะที่แตกต่างกัน เช่น ในลักษณะเป็นชื่อของกิเลส เช่น โลภะ โทสะ โมหะ ทิฏฐิ มานะ มัจฉริยะ เป็นต้น บางครั้งทรงนำมาสั่งสอนในฐานะเป็นหมวดธรรมสำหรับปฏิบัติ เช่น พละ ๕[๑](ได้แก่ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา)

คำสอนของพระพุทธเจ้าที่เกี่ยวกับเจตสิก เป็นธรรมที่ทรงสอนทั่วไปทั้งในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก โดยเฉพาะในพระอภิธรรมปิฎกได้ทรงแสดงปรมัตถธรรม ไว้เป็นหมวด เป็นระบบละเอียดลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง แต่ในพระสุตตันตปิฎกทรงนำเจตสิกมาเข้าชุดกันเป็นหมวดธรรม ผู้วิจัยคิดว่าการศึกษาวิเคราะห์เรื่องเจตสิก ทั้งในพระสุตตันตปิฎกและในพระอภิธรรมปิฎก โดยมุ่งแสดงให้เห็นความแตกต่างและความเหมือนกันในด้านต่าง ๆ จะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจที่ต้องการศึกษาให้เข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้าเพื่อการปฏิบัติที่ถูกต้องอันนำไปสู่การดับทุกข์ได้สำเร็จ

อนึ่ง อิทธิพลของเจตสิกย่อมมีผลต่อพฤติกรรมของบุคคลทั้งทางกาย วาจา และทางใจ ผู้ต้องการดำรงชีวิตอย่างปกติในสังคม จะต้องรู้จักข่มเจตสิกฝ่ายอกุศลและพัฒนาเจตสิกฝ่ายกุศลให้งอกงาม บุคคลจึงจะได้ชื่อว่ามีสุขภาพกายและสุขภาพจิตดี การศึกษาวิเคราะห์เจตสิกธรรมในงานวิจัยนี้จะมุ่งประเด็นไปถึงเจตสิกกับสุขภาพกายและสุขภาพจิตด้วย

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาวิเคราะห์คำสอนเกี่ยวกับเจตสิกและความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิตในด้านต่าง ๆในพระอภิธรรมปิฎก
๒. เพื่อศึกษาวิเคราะห์คำสอนเกี่ยวกับเจตสิกและความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิตในด้านต่าง ๆในพระสุตตันตปิฎก
๓. เพื่อศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกและพระสุตตันตปิฎก
๔. เพื่อศึกษาอิทธิพลของเจตสิกต่อสุขภาพกายและสุขภาพจิตของบุคคลในยุคปัจจุบัน

---

[๑] **ม.ม.** (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๖๓.

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการคำตอบ

๑. เจตสิกคืออะไร มีลักษณะ ประเภท จำนวน และบทบาทหน้าที่อย่างไร
๒. ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกมีอยู่ในลักษณะใดบ้างและเป็นอย่างไร
๓. การแสดงเรื่องเจตสิกในพระอภิธรรมและพระสูตรมีเป้าหมายและวิธีการแตกต่างกันอย่างไร
๔. เจตสิกเกี่ยวข้องกับสุขภาพกายและสุขภาพจิตของบุคคลในยุคปัจจุบันอย่างไร

๑.๔ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

พระสูตร หมายถึงประมวลธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไปตามกาลเทศะ ตามเรื่องราวที่เกิดขึ้น ตามแต่ว่าพระองค์ได้ตรัสแก่บุคคลประเภทใด เพื่อทรงชี้แจงอธิบายหรือตอบปัญหาเรื่องไหน ตรงกับพื้นเพภูมิหลังความสนใจ และระดับความรู้ความเข้าใจ หรือระดับสติปัญญาของคนนั้น ธรรมแบบนี้จึงเห็นได้ว่ามีเนื้อหาแตกต่างกันมาก พอเปลี่ยนเรื่องไป เนื้อหาก็เปลี่ยนไป ฉะนั้นเนื้อหาสาระจึงไม่ไปตามลำดับ แต่ละเรื่องๆนั้นก็เรียกว่าสูตรหนึ่ง ๆ[๑๒]

พระอภิธรรม หมายถึงคำสอนของพระพุทธศาสนาฝ่ายปรมัตถธรรม ว่าด้วย จิต เจตสิก รูป และนิพพาน[๑๓] เป็นธรรมที่แสดงไปตามเนื้อหา ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์ ไม่คำนึงว่าใครจะฟัง เอาแต่เนื้อหาเป็นหลัก อย่างที่เรียกกันในปัจจุบันว่าเป็นวิชาการล้วนๆ คือยกหัวข้อธรรมอะไรขึ้นมา ก็อธิบายให้ชัดเจนไปเลย ว่าคืออะไร แบ่งออกเป็นอะไรบ้าง แต่ละอย่างนั้นเป็นอย่างไร ๆ ธรรมที่แสดงเอาเนื้อหาเป็นหลักอย่างนี้ จัดเป็นประเภทหนึ่งเรียกว่า พระอภิธรรม[๑๔]

ปรมัตถธรรม แปลว่า สภาวะที่มีอยู่โดยปรมัตถ์, สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูงสุด ตามหลักอภิธรรมมี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน[๑๕]

---

[๑๒] พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้,** (กรุงเทพมหานคร : เอดิสันเพรส โพรดักส์ , ๒๕๔๓), หน้า ๓๔.

[๑๓] พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์,** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๘๑.

[๑๔] พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้,** หน้า ๓๕.

[๑๕] พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์,** หน้า ๑๔๘.

ปรมัตถสัจจะ แปลว่า ความจริงโดยปรมัตถ์ หมายถึง ความจริงตามความหมายสูงสุด ตามความหมายแท้อย่างยิ่ง หรือ ตามความหมายแท้ขั้นสุดท้ายที่ตรงตามสภาวะตามความจริงของสิ่งทั้งหลาย ใช้ในความหมายเดียวกันกับปรมัตถธรรม[๑๖]

สมมติสัจจะ หมายถึงความจริงโดยสมมติ (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โวหารสัจจะ ความจริงโดยโวหารหรือสำนวนพูด) คือ จริงตามมติร่วมกัน ตามที่ได้ตกลงกันไว้ หรือหมายรู้ร่วมกัน เป็นเครื่องมือในการสื่อสาร พอให้สำเร็จประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น คน สัตว์ คนดี คนชั่ว โต๊ะ เก้าอี้ หนังสือ เป็นต้น[๑๗]

บัญญัติธรรม หมายถึงสิ่งที่บัญญัติแต่งขึ้น แล้วเป็นที่ยอมรับของหมู่ชน จึงได้สมมติขึ้นว่าเป็นความจริง เพื่อจะได้ใช้เรียกชื่อได้ถูกต้องตามความนิยมของคนในหมู่หนึ่งหรือประเทศหนึ่ง ใช้ในความหมายเดียวกับสมมติสัจจะ[๑๘]

จิต หมายถึงสภาพที่นึกคิด ความคิด ใจ เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ เช่น การได้ยินเสียง การได้ยินคือจิต เสียง คือ อารมณ์ คือตัวถูกรู้ จิตในพระพุทธศาสนาคือธรรมชาติที่รู้ในสิ่งต่อไปนี้ คือ รู้สี (รูปารมณ์) รู้เสียง (สัททารมณ์) รู้กลิ่น (คันธารมณ์) รู้รส (รสารมณ์) รู้สิ่งที่สัมผัสทางกาย (โผฏฐัพพารมณ์) และรู้นึกคิดเรื่องราวต่าง ๆ (ธรรมารมณ์) อารมณ์ในที่นี้มิได้หมายถึงความรู้สึกหรือความเป็นไปของจิตขณะหนึ่ง ๆ เช่นวันนี้อารมณ์ดี ตามที่นักจิตวิทยาไทยแปลมาจากคำว่า Emotion ซึ่งหมายถึงการเปลี่ยนแปลงสภาวะของจิตใจ[๑๙]

วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ ใช้ในความหมายเดียวกันกับจิต[๒๐]

เจตสิก (Mental Factors) หมายถึงธรรมชาติที่ประกอบกับจิต เพื่อปรุงแต่งจิต เกิดดับพร้อมกับจิต อยู่ที่เดียวกับจิต และมีสิ่งที่ถูกรู้ (อารมณ์) อย่างเดียวกับจิต จิตและเจตสิกต่างเป็น

---

[๑๖]พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๕๕.

[๑๗]**เรื่องเดียวกัน** . หน้า ๕๕.

[๑๘]วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ**, หน้า ๘.

[๑๙]วินัย อ. ศิวะกุล, **คู่มือศึกษาพุทธวิทยาศาสตร์ประยุกต์เพื่อชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : อภิธรรมมูลนิธิ, ๒๕๒๔), หน้า๒๒–๒๓.

[๒๐]พระนิติเกษตรสุนทร, **พระอภิธรรมสังเขป** (ฉบับกระเป๋า), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ส.พยุงพงศ์, ๒๕๐๘), หน้า ๒๑-๒๒.

นามธรรมด้วยกัน จึงประกอบเข้ากันได้สนิท โดยจิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ ส่วนเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตทำให้รู้อารมณ์เป็นไปต่าง ๆ ตามลักษณะของตน แม้เจตสิกจะเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตก็ตาม แต่ก็ถือว่าจิตเป็นใหญ่หรือเป็นประธานในการกระทำทั้งปวง[๒๑]

๑.๕ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๕.๑ **จันทรัชนันท์ สิงหทัต** การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานอินเดีย:ศึกษาเฉพาะกรณีพระสูตรพระอภิธรรมและลังกาวตารสูตร[๒๒] ได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบเกี่ยวกับเจตสิกซึ่งเป็นส่วนประกอบของจิตไว้ดังนี้ “ในการรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับเจตสิกในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น ได้อธิบายเจตสิกตามแนวพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งแบ่งเจตสิกออกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑) อัญญสมานเจตสิก (เจตสิกที่ประกอบกับจิตทั่ว ๆ ไป) ๒) อกุศลเจตสิก (เจตสิกที่เป็นฝ่ายอกุศล) และ ๓) โสภณเจตสิก (เจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศล) ส่วนการศึกษาเรื่องเจตสิกในฝ่ายมหายานอินเดียนั้นผู้วิจัยได้ศึกษาตามแนวทางของมหายานโยคาจาร แล้วได้นำมาเปรียบเทียบกับเจตสิกในพระพุทธศาสนาเถรวาทดังนี้ ความหมายของเจตสิกในมหายานและเถรวาทมีความหมายเหมือนกันคือหมายถึงสิ่งที่อยู่ภายในจิตหรือสิ่งที่จิตสร้างขึ้น และด้วยเหตุที่เป็นสิ่งที่อยู่ภายในจิต เจตสิกจึงต้องไปด้วยกันกับจิตเสมอ ไม่อาจแยกอยู่ต่างหากจากจิตได้ ความแตกต่างกันของเจตสิกในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานคือ เถรวาทแยกจิตและเจตสิกเป็นคนละอย่าง เปรียบเหมือนเสื้อกับส่วนประกอบของเสื้อ เช่น กระดุมเสื้อ ปกเสื้อ แขนเสื้อ เป็นต้น ดังนั้นในการอธิบายลักษณะของเจตสิกหรือการแบ่งประเภทของเจตสิกจึงต้องอิงอาศัยจิต เช่นเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต และอาศัยวัตถุอย่างเดียวกันกับจิต นอกจากนี้เจตสิกยังมีการแบ่งประเภทคล้อยไปตามจิตที่ประกอบ เช่น เจตสิกฝ่ายที่เป็นกุศลฝ่ายที่เป็นอกุศล เป็นต้น ซึ่งเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับมหายาน โยคาจารแล้ว มีความแตกต่างกันคือ จิตและเจตสิกไม่ได้แยกเป็นคนละส่วน แต่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เมื่อจิตสร้างความคิด ความคิดปรุงแต่งภายในจิต หรือภาพที่จิตสร้างขึ้นก็ตกแต่งให้จิตได้เห็น ได้ยิน และนึกคิดไปต่าง ๆ แต่

---

[๒๑]พระราชวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), **จิตวิทยาในพระอภิธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๔๑.

[๒๒]จันทรัชนันท์ สิงหทัต, “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานอินเดีย : ศึกษาเฉพาะกรณีพระสูตร พระอภิธรรม และลังกาวตารสูตร ”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต,** สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙), หน้า ๖๖ - ๗๓, ๒๕๗ - ๒๕๙.

เมื่อใดที่จิตกลับอยู่ในสภาพไร้การปรุงแต่ง ก็จะเป็นอิสระไม่มีพันธนาการ เจตสิกเป็นเพียงสิ่งที่จิตสร้างขึ้นเท่านั้น ถ้าหยุดสร้างก็หลุดพ้นจากสิ่งที่จิตยึด คืนสู่สภาพเดิม คือสภาพบริสุทธิ์"

๑.๕.๒ **ชอุ่ม ทศสิน** การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของปัญญาในพุทธปรัชญา[๒๓] ได้ศึกษาบทบาทของปัญญาในพุทธปรัชญา การศึกษานี้เปรียบเสมือนการศึกษาถึงภาคปฏิบัติของปัญญาซึ่งเป็นเจตสิกสำคัญดวงหนึ่ง มีสาระสำคัญสรุปได้ดังนี้ "ปัญญาหมายถึงความรู้ ความเข้าใจ ความรู้เท่าทันตามความเป็นจริง ปัญญามีหลายระดับขั้น เช่นที่แบ่งเป็นโลกียปัญญาและโลกุตตรปัญญา เป้าหมาย สำคัญของปัญญาคือเพื่อประหารอวิชชาและกิเลสอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ เป็นธรรมที่ควรทำให้เจริญตามหลัก ศีล สมาธิ ปัญญา และในการเข้าถึงอุดมการณ์สูงสุดได้แก่ความหลุดพ้นต้องอาศัยปัญญาเป็นตัวการสำคัญในการเจริญวิปัสสนาตามปกรณ์พิเศษวิสุทธิมรรคซึ่งขยายความมาจากระบบไตรสิกขา เมื่อเจริญแก่กล้าสำเร็จอริยมรรค ปัญญาจะทำลายอวิชชา ประหารกิเลสได้ตามลำดับตั้งแต่โสดาปัตติมรรคจนถึงอรหัตตมรรคซึ่งเป็นขั้นสุดท้ายสามารถประหารกิเลสได้ทั้งหมด เป็นบุคคลที่ประเสริฐที่สุดในพุทธปรัชญา"

๑.๕.๓ **โสภณ ศรีกฤษดาพร** การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องกายและจิตในพุทธปรัชญา[๒๔] สรุปได้ว่า "ชีวิตแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ กายและจิต กายเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ไม่ได้ สามารถแยกย่อยออกเป็นรูป ๒๘ รูป แต่ละรูปประกอบขึ้นเป็นร่างกาย ส่วนจิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ได้ สามารถแยกย่อยออกเป็น ๘๙ ดวง (โดยย่อ) ธรรมชาติแรกทีเดียวของจิตนั้นมีการรับรู้อารมณ์เป็นลักษณะ ไม่มีความเศร้าหมองและไม่รู้ด้วยว่าเป็นอะไร แต่เมื่อสหธรรมคือเจตสิก ๕๒ มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น เข้าร่วมจึงทำให้รู้ได้ว่าจิตมีลักษณะเป็นอย่างไร เจตสิกจึงเป็นตัวกำหนดลักษณะของจิตว่าเป็นอย่างไร เจตสิกเป็นธรรมชาติที่ประกอบกับจิต ปรุงแต่งจิต ไม่อาจแยกออกจากจิตได้ ในแง่ความสัมพันธ์ของกายและจิตที่เป็นกุศลและอกุศล หมายถึงการกระทำจะเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม เป็นผลสืบเนื่องมาจากสังขาร(ความคิดหรือเจตจำนง)คือการปรุงแต่ง ถ้าเป็นไปอย่างถูกต้องหรือเข้าใจถูก (สัมมาทิฏฐิ) ก็เป็นกุศลกรรม ถ้าเป็นไปอย่างไม่ถูกต้องหรือเข้าใจผิด(มิจฉาทิฏฐิ) ก็เป็นอกุศลกรรม ผู้วิจัยได้เปรียบเทียบสังขารและเจตนาในพระสูตรกับในพระอภิธรรม ว่ามีความแตกต่างกันคือ ในพระสูตร สังขาร หมายถึงการปรุงแต่งคือเจตนา

---

[๒๓]ชอุ่ม ทศสิน, "การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของปัญญาในพุทธปรัชญา", **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗)**, บทคัดย่อ.

[๒๔]โสภณ ศรีกฤษดาพร, "การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องกายและจิตในพุทธปรัชญา", **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗)**, หน้า ๑๖๒ - ๑๗๗, ๒๓๒ - ๒๓๘.

เป็นตัวกรรม ในพระอภิธรรมสังขาร หมายถึงเจตสิก ๕๒ ส่วนเจตนาเป็นเพียงเจตสิกดวงหนึ่งในเจตสิกทั้งหมด ๕๒ ดวง ใน พระอภิธรรม เรียกสิ่งที่ปรุงแต่งจิตว่าเจตสิกไม่เรียกว่าสังขาร ความเหมือนกันในทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรมคือ เจตสิกคือธรรมชาติที่ประกอบกับจิตหรือปรุงแต่งจิตให้เป็นกุศลหรืออกุศล เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นกุศลคือกุศลเจตสิก มีอโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นรากเหง้าสืบค้นแล้วเนื่องจากวิชชาหรือปัญญา ส่วนเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นอกุศลคืออกุศลเจตสิกมี โลภะ โทสะ โมหะ เป็นรากเหง้า สืบค้นแล้วเนื่องจากอวิชชา"

๑.๕.๔ **สมถวิล ธนวิทยาพล** การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องจิตในพระสุตตันตปิฎก[๒๕] พบว่า "คำสอนเกี่ยวกับเจตสิกในพระสุตตันตปิฎกสรุปได้ดังนี้ เจตสิกเกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต ดับพร้อมกันกับจิต เจตสิกมีวัตถุที่อาศัยเกิดทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อย่างเดียวกับจิต มีอารมณ์คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ อย่างเดียวกับจิต และได้แบ่งเจตสิกออกเป็น ๒ ประเภท คือ ๑) เจตสิกที่เป็นโสภณเจตสิก ได้แก่ ปัญญา สติ หิริ โอตตัปปะ เป็นต้น ปรุงแต่งและประกอบกับกุศลจิตและกิริยาจิต (จิตพระอรหันต์) ๒) เจตสิกที่เป็นอกุศลเจตสิก ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ เป็นต้น ซึ่งเป็นอกุศลสังขารเจตสิกปรุงแต่งและประกอบกับอกุศลจิต เมื่อเปรียบเทียบคำสอนเกี่ยวกับเจตสิกในพระสุตตันตปิฎกกับพระอภิธรรมปิฎกแล้วพบว่ามีความ แตกต่างกันในการแสดงเจตสิกอันเป็นเครื่องปรุงแต่งจิต ในพระสุตตันตปิฎกแสดงเจตสิกไว้เพียงเล็กน้อย บางสูตรตัวอย่าง เช่น ในอนุปทสูตร แสดงถึงจิตของพระสารีบุตรเมื่อได้รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ เพียงบางส่วนเท่านั้น จึงไม่สามารถเห็นภาพของจิตได้ชัดเจน ส่วนในพระอภิธรรมปิฎก ได้แสดงเจตสิกเครื่องประกอบปรุงแต่งไว้ทุกจิตทั้ง ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง ทำให้มองเห็นภาพของจิตว่า อย่างไรเรียกว่า กุศลจิต อกุศลจิต หรือ อัพยากตจิต"

๑.๕.๕ **อนุชา สมจิตร** การศึกษาการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของบุคคลจากการปฏิบัติกรรมฐานด้วยการเจริญสติปัฏฐานสี่ซึ่งฝึกสอนโดยคุณแม่ ดร. สิริ กรินชัย[๒๖] ได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับสติซึ่งเป็นเจตสิกที่สำคัญดวงหนึ่งที่เป็นหลักปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ในพระพุทธศาสนา สรุปได้ดังนี้คือ "ศึกษาประเด็นหลัก ๒ ประการ คือ ๑) การปฏิบัติกรรมฐานด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔

---

[๒๕]สมถวิล ธนวิทยาพล, "การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องจิตในพระสุตตันตปิฎก", **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, ภาควิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๑๘,๑๔๗.

[๒๖]อนุชา สมจิตร, "การศึกษาการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของบุคคลจากการปฏิบัติกรรมฐานด้วยการเจริญสติปัฏฐานสี่ซึ่งฝึกสอนโดยคุณแม่ ดร. สิริ กรินชัย", **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๔), บทคัดย่อ.

ตามหลักคำสอนในมหาสติปัฏฐานสูตร โดยความสำคัญอยู่ที่สติ หรือการระลึกได้ กล่าวคือต้องใช้สติในการพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม รวมทั้งการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมตามหลักคำสอนในมหาสติปัฏฐานสูตรและคัมภีร์อื่นๆที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมได้แบ่งเป็น ๒ ระดับ คือ ระดับโลกียะและระดับโลกุตตระ ระดับโลกียะ ได้แก่ เมื่อปุถุชนผู้ใฝ่ใจในการลดละกิเลสอันมี โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น เป็นผลทำให้กายและจิตหมดจดสะอาดมากขึ้นตามลำดับ สำหรับการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมในระดับโลกุตตระนั้น เมื่อบุคคลมีความเพียรในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ อย่าง ต่อเนื่องก็จะสามารถผ่านขั้นปัญญาญาณละกิเลสได้ตามลำดับขั้นบรรลุเป็นพระอริยบุคคล ตั้งแต่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี จนถึงพระอรหันต์ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ๒) การปฏิบัติกรรมฐานด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งฝึกสอนโดยคุณแม่ ดร. สิริ กรินชัย โดยยึดหลักคำสอนตามคัมภีร์พระไตรปิฎก และคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยท่านได้รับการถ่ายทอดความรู้จากอาจารย์ของท่านคือ พระธรรมธีรราชมหามุนี (อดีตรองเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์) ด้วยวิธีปฏิบัติที่สำคัญคือ การเดินจงกรม การนั่งสมาธิ และการเจริญสติในอิริยาบถปัจจุบัน โดยผู้ที่ผ่านการฝึกอบรมกับท่านแต่ละโครงการต้องใช้เวลา ๗ วัน ๘ คืน ผู้วิจัยได้ศึกษาการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมโดยการศึกษาวิจัยภาคสนาม จากการศึกษาผู้ที่เข้าฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นครั้งแรก เป็นเวลา ๗ วัน ๘ คืน จำนวน ๒๐๐ คน โดยการเปรียบเทียบคะแนนก่อนและหลังการฝึกปฏิบัติ พบว่าคะแนนรวมของพฤติกรรมหลังจากการฝึกปฏิบัติสูงขึ้นทุกประเด็นอย่างชัดเจน แสดงให้เห็นว่าผู้ปฏิบัติสามารถปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของตนไปในทางที่ดีขึ้น

๑.๖ ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ดำเนินการศึกษาเกี่ยวกับเจตสิกในพระอภิธรรมปิฎกเปรียบเทียบกับในพระสุตตันตปิฎก โดยศึกษาจากพระอภิธรรมปิฎกและพระสุตตันตปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษต่าง ๆ และหนังสือตำราเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีขั้นตอนดังนี้

๑. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับเจตสิกจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษต่างๆและหนังสือตำรา เอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย
๒. ศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลที่รวบรวมได้ทั้งหมด
๓. เรียบเรียงและเสนอผลการวิจัย

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ทำให้มีความรู้ความเข้าใจเรื่องเจตสิกและความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิตในด้านต่างๆในพระอภิธรรมปิฎกลึกซึ้งกว้างขวางยิ่งขึ้น
๒. ทำให้มีความรู้ความเข้าใจเรื่องเจตสิกและความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิตในด้านต่าง ๆในพระสุตตันตปิฎกลึกซึ้งกว้างขวางยิ่งขึ้น
๓. ทำให้รู้ว่าพระพุทธองค์ทรงสอนเรื่องเจตสิกในพระอภิธรรมปิฎกกับในพระสุตตันตปิฎกโดยวิธีการและเป้าประสงค์แตกต่างกันอย่างไร
๔. ทำให้สามารถนำความรู้ ความเข้าใจไปประยุกต์ใช้พัฒนาสุขภาพทั้งด้านกาย (กายสังขาร) วาจา (วจีสังขาร) และใจ (จิตสังขาร)ให้ดำรงตนอย่างเป็นสุขในสังคม

บทที่ ๒
เจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎก

๒.๑ ความหมายของเจตสิก

ในขณะที่เรานึกคิดและรู้อารมณ์ต่าง ๆ นั้น จิตมิได้ทำงานแต่เพียงลำพังเท่านั้นหากยังมีสภาวธรรมอีกอย่างหนึ่งเกิดร่วมกับจิตอยู่เสมอ สภาวธรรมนั้นเรียกว่า "เจตสิกธรรม" หรือเรียกสั้น ๆ ว่า "เจตสิก" เจตสิกนั้นได้แก่ ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ ความตระหนี่ ความริษยา ความเมตตา ความกรุณา เป็นต้น เป็นสภาวธรรมที่มีอยู่จริงซึ่งไม่ใช่จิตแต่เป็นสภาวธรรมที่ทำงานร่วมกันกับจิต

ในพระอภิธรรมปิฎกกล่าวว่า เจตสิกเป็นจิตตสัมปยุตตธรรม หมายถึง ธรรมที่ประกอบ กับจิต[๑] และเป็นจิตตสังสัฏฐธรรม หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นไปเนื่องด้วยจิต[๒] แบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์[๓] ดังนั้นเจตสิกจึงหมายถึงสภาวธรรมที่ประกอบกับจิต เป็นไปเนื่องด้วยจิต อันได้แก่ ขันธ์ ๓ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ เพื่อให้มองเห็นความหมายของ "เจตสิก" ตามรูปศัพท์ ฎีกาอภิธรรมได้ให้ความหมายของเจตสิก โดยการแสดงรูปวิเคราะห์ไว้ดังนี้

"เจตสิ ภวๆ ตทายตฺตวุตฺติตายาติ เจตสิกๆ"

แปลว่า ธรรมชาติชื่อว่า เจตสิก เพราะอรรถว่า มี (คือเกิด) ในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น[๔]

บางครั้งอธิบายความหมายของเจตสิกโดยกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิตใกล้ชิดดังปรากฏในคาถาประพันธ์นี้

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๑/๑๔.

[๒] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๑/๑๔.

[๓] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๗๖๙–๗๗๐/๓๗๖.

[๔] วิภาวินี. (บาลี) ๑๖๖.

"เอกุปฺปาทนิโรธา จ เอกาลมฺพนวตฺถุกา
เจโตยุตฺตา ทฺวิปญฺญาส ธมฺมา เจตสิกา มตา"[๕]

แปลว่า ธรรมชาติใดที่เกิดพร้อมกับจิต, ดับพร้อมกับจิต, มีอารมณ์อันเดียวกับจิต และอาศัยวัตถุอันเดียวกับจิต ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า เจตสิก มีจำนวน ๕๒ ดวง

ดังนั้น เจตสิกจึงหมายถึงสภาวธรรมที่ประกอบกับจิต เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์เดียวกับจิต มีที่อาศัยร่วมกันกับจิต ซึ่งได้แก่ขันธ์ ๓ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์

๒.๒ ลักษณะโดยทั่วไปของเจตสิก

เพื่อความเข้าใจเรื่องเจตสิกให้ชัดเจนยิ่งขึ้นจึงศึกษาลักษณะทั่วไปของเจตสิกตามที่ผู้วิจัยประมวลได้ดังนี้

๒.๒.๑ เจตสิกเป็นนาม

พระอภิธรรมปิฎกจำแนกสภาวธรรมที่ประกอบเป็นคนและสัตว์ออกไว้ ๒ ประเภท คือ รูปและนาม เมื่อแยกสภาวะเหล่านี้ย่อยออกไปอีกจะได้เป็นขันธ์ ๕ ประเภท คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ รูปนั้น ได้แก่ รูปขันธ์ ส่วนนาม ได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ เจตสิกนั้นจัดอยู่ใน เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ เมื่อแบ่งสภาวธรรมออกเป็น ๒ คือรูปและนามแล้ว เจตสิกจึงจัดเป็นสภาวธรรมที่เป็นนาม

๒.๒.๒ เจตสิกมีลักษณะเป็นสังขตธรรม

ลักษณะอีกอย่างหนึ่งที่นำมาจำแนกสภาวธรรมตามที่ปรากฏในพระอภิธรรม คือ สังขตธรรม และอสังขตธรรม[๖] พระอภิธรรมปิฎกแสดงว่า "สังขตธรรม หมายถึงธรรมที่ถูกปัจจัย

---

[๕] **สงฺคห.** (บาลี) ๑/๗.

[๖] **สังขตลักษณะ** มี ๓ ประการคือ ๑) ความเกิดปรากฏ ๒) ความดับสลายปรากฏ ๓) เมื่อดำรงอยู่ ความแปรผันปรากฏ **อสังขตลักษณะ**มี ๓ ประการคือ ๑) ความเกิดไม่ปรากฏ ๒) ความดับสลายไม่ปรากฏ ๓) เมื่อดำรงอยู่ ความแปรผันไม่ปรากฏ ดูใน **องฺ.ติก.** (ไทย) ๒๐/๔๗ – ๔๘/๒๐๗ – ๒๐๙.

ปรุงแต่ง ได้แก่ กุศลในภูมิ ๔ อกุศลวิบากในภูมิ ๔ อัพยากตกิริยาในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด"[๗] และกล่าวว่า "ขันธ์ ๕ มีปัจจัยปรุงแต่ง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง"[๘] ดังนั้น สังขตธรรมจึงหมายถึงจิตและเจตสิกทั้งหมด ส่วน "อสังขตธรรม หมายถึง ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่ นิพพาน"[๙] เจตสิกจึงจัดอยู่ในประเภทสังขตธรรม

๒.๒.๓ มีลักษณะของไตรลักษณ์

พระอภิธรรมปิฎกไม่ได้กล่าวว่าเจตสิกมีลักษณะของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง (ไม่เที่ยงมีการเกิดดับ) ทุกขัง (ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงไป) อนัตตา (ไม่มีตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้)โดยตรง แต่ได้กล่าวถึงขันธ์ ๕ ว่ามีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ดังข้อความต่อไปนี้

"ในเวทนาขันธ์นั้น เวทนาที่เป็นอดีต เป็นไฉน
เวทนาใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศจากไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว . . .
เวทนาที่เป็นอนาคตเป็นไฉน
เวทนายังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่ปรากฏ . . .
เวทนาที่เป็นปัจจุบัน เป็นไฉน
เวทนาใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏ เกิดขึ้น . . ."[๑๐]

และทรงแสดงขันธ์ที่เป็นเจตสิกที่เหลือ คือ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ ที่เป็นอดีต (ดับไปแล้ว) ที่เป็นอนาคต (ยังไม่เกิด) และที่เป็นปัจจุบัน (กำลังปรากฏเกิดขึ้น) ในทำนองเดียวกันกับเวทนาขันธ์

จึงอาจกล่าวได้ว่า พระอภิธรรมปิฎกแสดง เจตสิก คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ ว่ามีลักษณะของไตรลักษณ์ คืออนิจจัง (มีการเกิดดับ) ทุกขัง (แปรเปลี่ยนไป) อนัตตา (ไม่มีตัวตนบังคับบัญชาไม่ได้)

---

[๗] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๔๕๕/๓๕๘.

[๘] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๕/๑๕๓/๑๐๓.

[๙] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๔๕๖/๓๕๘.

[๑๐] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓/๒.

๒.๒.๔ เจตสิกเป็นปรมัตถธรรม

ปรมัตถธรรม หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นความจริงแท้แน่นอน ที่ดำรงลักษณะเฉพาะของตนไว้โดยไม่ผันแปรเปลี่ยนแปลง เป็นธรรมที่ปฏิเสธความเป็นสัตว์ ความเป็นบุคคล ความเป็นตัวตนโดยสิ้นเชิง ในพระอภิธรรมปิฎก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกสภาวธรรมทั้งหมดโดยความเป็นกุศล อกุศล อัพยากฤต เป็นต้น และทรงจำแนกสภาวธรรมเหล่านั้นมาจำแนกโดยความเป็น ขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น สภาวธรรมทั้งหมดนี้เมื่อจำแนกโดยปรมัตถ์จะได้ ๔ ประเภท ได้แก่ จิต (วิญญาณขันธ์) เจตสิก (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) รูป (รูปขันธ์) และนิพพาน (อสังขตธรรม)[๑๑] เจตสิกจึงเป็น ๑ ในปรมัตถธรรม ๔ คือ เจตสิกธรรม

สรุปลักษณะโดยทั่วไปของเจตสิกได้ดังนี้คือ เป็นปรมัตถธรรม มีคุณสมบัติเป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่างสัณฐานให้เห็นหรือสัมผัสได้ รู้ได้เฉพาะทางใจเท่านั้น เจตสิกเป็นสังขตธรรม คือ ธรรมที่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย เจตสิกเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ ๓ ประการ คือ (๑) อนิจจลักษณะ คือสภาพไม่เที่ยงมีการเกิดดับ (๒) ทุกขลักษณะ คือ ทนอยู่สภาพเดิมไม่ได้ มีความผันแปรเปลี่ยนไป และ (๓) อนัตตลักษณะ คือ สภาพไม่ใช่ตัวตน เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่สามารถบังคับบัญชาได้

๒.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิต

เจตสิกมีหลายชนิดแต่ละชนิดนิยมใช้ลักษณะนามว่า “ดวง” แต่ละดวงล้วนมีลักษณะคุณสมบัติที่แตกต่างกัน มีจำนวนทั้งหมด ๕๒ ชนิด หรือ ๕๒ ดวง เช่น ความโกรธ มีชื่อว่าโทสเจตสิก มีลักษณะหยาบกระด้าง ดุร้าย ความรักก็เป็นเจตสิกอีกชนิดหนึ่ง คือ โลภเจตสิก มีลักษณะ ยึดติด ไม่สละ และปรารถนาอารมณ์ เป็นต้น จะเห็นได้ว่าเจตสิกเป็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้นกับจิตใจความรู้สึกนึกคิดของเราอยู่ตลอดเวลา จิตกับเจตสิกจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ซึ่งมีลักษณะความสัมพันธ์เฉพาะดังต่อไปนี้

๒.๓.๑ เจตสิกนั้นต้องเกิดพร้อมกับจิตเสมอไป ไม่มีการเกิดขึ้นตามลำพัง การที่จิตเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ต้องมีเจตสิกจำนวนหนึ่งเกิดร่วมด้วยเสมอ อาการที่เจตสิกประกอบกับจิตนั้นเรียกว่า “**เจโตยุตตลักขณะ**” ซึ่งมีพร้อมด้วยลักษณะ ๔ ประการดังนี้

---

[๑๑] มหามกุฏราชวิทยาลัย, **พระอภิธัมมัตถสังคหะบาลีและอภิธัมมัตถสังควิภาวินีหฎีกา** แปล พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๕.

(๑) **เอกุปปาทะ** เกิดพร้อมกับจิต หมายถึงเจตสิกต้องเกิดพร้อมกับจิตเสมอ กล่าวคือ เมื่อจิตเกิด เจตสิกก็เกิดขึ้นด้วยกัน จะว่าจิตเกิดก่อน เจตสิกเกิดทีหลัง หรือเจตสิกเกิดก่อน จิตเกิดทีหลังไม่ได้เลย

(๒) **เอกนิโรธะ** ดับพร้อมกับจิต ในทำนองเดียวกันเมื่อจิตดับเจตสิกก็ดับไปด้วยกัน ไม่มีใครดับก่อนหรือดับทีหลัง

(๓) **เอกาลัมพนะ** มีอารมณ์อันเดียวกับจิต หมายถึง อารมณ์ (ตัวถูกรู้) ที่เจตสิกเข้าไปรับอยู่นั้น ก็เป็นอารมณ์เดียวกันกับที่จิตเข้าไปรับนั่นเอง เช่น จิตรับอารมณ์สีขาว เจตสิกก็รับอารมณ์สีขาวด้วย จิตรับอารมณ์สีดำ เจตสิกก็รับอารมณ์สีดำด้วย เป็นต้น

(๔) **เอกวัตถุกะ** อาศัยวัตถุ[๑๒]คือที่ตั้งอาศัยอันเดียวกับจิต หมายถึงที่อาศัยเกิดของเจตสิกเช่นเดียวกับจิต เช่น จิตเห็นอาศัยตาเกิด เจตสิกก็อาศัยตาเกิดด้วย จิตได้ยินอาศัยหูเกิด เจตสิกก็อาศัยหูเกิดด้วย จิตรู้ธรรมารมณ์อาศัยหัวใจเกิด เจตสิกก็อาศัยหัวใจเกิดด้วย[๑๓]

เจตสิกต้องประกอบด้วยลักษณะทั้ง ๔ ประการนี้อย่างครบถ้วนจะขาดลักษณะใดลักษณะหนึ่งไม่ได้เลย คุณลักษณะของเจตสิกทั้ง ๔ อย่างนี้แสดงให้เห็นว่าเจตสิกมีความสัมพันธ์กับจิตมาก คือมีการเกิดดับติดต่อกันไปพร้อม ๆ กับจิต มีการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ เช่นเดียวกับจิต และยังต้องอาศัยวัตถุ ที่เกิดเช่นเดียวกับจิตอีกด้วย

ในบรรดาลักษณะทั้ง ๔ ประการนั้น ลักษณะ ๓ ประการแรก ได้แก่ เอกุปปาทะ (เกิดพร้อมกับจิต) เอกนิโรธะ (ดับพร้อมกับจิต) เอกาลัมพนะ (มีอารมณ์เดียวกับจิต) ต้องมีอยู่ในเจตสิกแน่นอน ส่วนลักษณะที่ ๔ คือ เอกวัตถุกะ (มีที่ตั้งอาศัย) นั้นไม่ใช่ลักษณะที่มีอยู่โดยแน่นอน

---

[๑๒] วัตถุ ในที่นี้คือที่ตั้งอาศัยเกิดของจิตมี ๖ คือ (๑) จักขุวัตถุ เป็นที่ตั้งอาศัยของจิตเห็น (๒) โสตวัตถุ เป็นที่ตั้งอาศัยของจิตได้ยิน (๓) ฆานวัตถุ เป็นที่ตั้งอาศัยของจิตได้กลิ่น (๔) ชิวหาวัตถุ เป็นที่ตั้งอาศัยของจิตได้ลิ้มรส (๕) กายวัตถุ เป็นที่ตั้งอาศัยของจิตรับสัมผัส (๖) หทยวัตถุ เป็นที่ตั้งอาศัยของจิตรู้ธรรมารมณ์คือการนึกคิดอื่น ๆ ที่นอกจากจิตทั้ง ๕ ประเภทดังกล่าว ดูใน พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓** และ๗ พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สนองการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๕๔.

[๑๓] พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน,** (กรุงเทพมหานคร : ยูนิตี้พับลิเคชั่น, ๒๕๒๖), หน้า ๒๘–๒๙.

เนื่องจากถ้าเป็นจิตของอรูปพรหม ซึ่งเป็นภูมิที่ไม่มีรูปใด ๆ เกิดขึ้นเลย การเกิดขึ้นของจิตและเจตสิกซึ่งเป็นนามธรรมจึงไม่จำเป็นต้องอาศัยรูปแต่อย่างใด[๑๔]

อีกนัยหนึ่งได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกไว้ว่า เจตสิกมีลักษณะที่สำคัญ ๔ ประการเรียก "**ลักขณาทิจตุกกะ**" ดังนี้

๑. จิตตนิสสิตลักขณะ	มีการอาศัยจิตเกิดขึ้น	เป็นลักษณะ
๒. อวิโยคุปปาทนรสะ	มีการเกิดร่วมกับจิต	เป็นกิจ (หน้าที่)
๓. เอกาลัมพนปัจจุปัฏฐานา	มีการรับอารมณ์อันเดียวกับจิต	เป็นผล
๔. จิตตุปปาทปทัฏฐานา	มีการเกิดขึ้นแห่งจิต	เป็นเหตุใกล้

หมายความว่าเจตสิกนี้เป็นนามธรรมที่อาศัยจิตเกิดขึ้น มีหน้าที่คลุกเคล้าปรุงแต่งจิตอาศัยจิตเป็นไป มีอารมณ์อย่างเดียวกับจิต จิตรับรู้อารมณ์ใดเจตสิกก็รู้อารมณ์นั้นเช่นเดียวกับจิตนั้น เช่น จิตได้ยินเสียงมีเจตสิกที่ประกอบ ได้แก่ ผัสสเจตสิก เวทนาเจตสิก สัญญาเจตสิก โลภเจตสิก เป็นต้น เกิดขึ้นร่วมกับจิตเอาเสียงเป็นอารมณ์เช่นเดียวกับจิต จิตเกิดก่อนแล้วเป็นเหตุใกล้ให้เจตสิกเกิดขึ้น สภาวธรรมที่ประกอบขึ้นครบทั้ง ๔ นี้มีในธรรมชาติใด ธรรมชาตินั้นเรียกว่าเจตสิก ไม่มีธรรมชาติอื่นใดอีกแล้วที่จะมีลักษณะครบทั้ง ๔ ประการนี้[๑๕]

๒.๓.๒ จิตและเจตสิกเป็นนามธรรมด้วยกัน จึงประกอบเข้ากันได้สนิท โดยที่จิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ การประกอบเข้าด้วยกันของจิตและเจตสิกนี้ เรียกว่า "สัมปยุตตธรรม" คือมีการผสมกลมกลืนกันจนยากที่จะแยกออกจากกันได้ว่าไหนเป็นจิตไหนเป็นเจตสิก หากเปรียบการประกอบของจิตและเจตสิกเหมือนยาชนิดหนึ่งที่เรียกว่า "จตุมธุรส" อันผสมด้วยของ ๔ อย่าง คือ น้ำมันเนย น้ำมันงา น้ำผึ้ง และน้ำตาลโตนด เมื่อเอาของทั้ง ๔ อย่างนี้มาผสมกวนให้เข้ากันแล้ว รสของยานี้กลมกลืนกันได้สนิทจนผู้บริโภคยากที่จะบอกได้ว่า นี้เป็นรสของเนย นี้เป็นรสของน้ำมันงา รสของน้ำผึ้ง หรือรสของน้ำตาลโตนด การประกอบกันของจิตและเจตสิกซึ่งเป็นสัมปยุตตธรรมก็ยากที่จะแยกออกจากกันได้เช่นเดียวกัน[๑๖] ดังคำถามของพระเจ้ามิลินท์และคำตอบของพระนาคเสนในมิลินทปัญหาว่า

---

[๑๔] **เรื่องเดียวกัน.** หน้า ๒๘.

[๑๕] วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒ เจตสิกปรมัตถ์,** หน้า ๕.

[๑๖] วินัย อ.ศิวะกุล, **แม่บทของธรรมชาติ,** หน้า๗๐-๗๑.

พระเจ้ามิลินท์ : สิ่งที่กระทำได้ยากที่พระพุทธเจ้าได้ทรงกระทำนั้น ได้แก่อะไร ?

พระนาคเสน : ได้แก่การทรงแสดงซึ่งธรรมอันไม่มีรูปร่างอันมีอยู่ในจิต และเจตสิกอันเป็นไปในอารมณ์อันเดียวได้ว่าอันนี้เป็นผัสสะ อันนี้เป็นเวทนา อันนี้เป็นสัญญา อันนี้เป็นเจตนา อันนี้เป็นจิต ฯ

พระเจ้ามิลินท์ : ขอนิมนต์อุปมา

พระนาคเสน : เหมือนอย่างว่า บุรุษคนใดคนหนึ่งลงเรือไปที่กลางมหาสมุทร วักน้ำขึ้นมาแล้ววางไว้ที่ลิ้นก็รู้ว่านี้เป็นน้ำคงคา นี้เป็นน้ำยมุนา นี้เป็นน้ำสรภู นี้เป็นน้ำอจิรวดี นี้เป็นน้ำมหี ดังนี้ได้เป็นสิ่งทำได้ยาก แต่การที่พระพุทธเจ้าทรงบอกสิ่งที่ไม่มีรูปร่าง ที่มีในจิตใจที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี้เป็นผัสสะ นี้เป็นเวทนา นี้เป็นสัญญา นี้เป็นเจตนา นี้เป็นจิต ดังนี้เป็นสิ่งที่ยิ่งยากกว่านั้น[๑๗]

๒.๓.๓ ในการประกอบเข้ากันระหว่างจิตกับเจตสิกนี้ ถือว่าจิตเป็นใหญ่เป็นประธาน เนื่องจากเจตสิกต้องอาศัยจิตเกิด (จิตตนิสสิตลักขณะ) และเจตสิกนั้นถ้าไม่มีจิตแล้วก็ไม่สามารถรับอารมณ์ได้ เพราะเมื่อจิตไม่เกิด เจตสิกทั้งปวงก็เกิดไม่ได้ ส่วนจิตแม้ไม่มีเจตสิกบางดวงก็ยังเกิดรับรู้อารมณ์ได้ เพราะฉะนั้น เจตสิกจึงชื่อว่า “มีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น” (จิตตสังสัฏฐะ) ด้วยเหตุ นั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า”[๑๘] แต่จิตและเจตสิกนี้เมื่อประกอบเข้าด้วยกันแล้วต่างก็อิงอาศัยกัน ถ้าจิตไม่มีเจตสิกเกิดร่วมด้วยจำนวนหนึ่งแล้ว การรับรู้อารมณ์จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย แม้จิตจะมีธรรมชาติรู้อารมณ์ก็ตาม และในทำนองเดียวกันถ้าไม่มีจิตเจตสิกก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้ การอิงอาศัยกันของจิตและเจตสิกนี้ มีสภาวะเปรียบเหมือนอาจารย์กับศิษย์ คือเมื่อมีศิษย์จึงมีอาจารย์ เมื่อมีอาจารย์ก็ต้องมีศิษย์ จึงจะได้ชื่อว่าเป็นอาจารย์เป็นศิษย์ ศิษย์กับอาจารย์จึงต้องอาศัยกัน จึงเกิดศิษย์เกิดอาจารย์ขึ้นได้ คือทั้งอาจารย์และศิษย์เกิดขึ้นพร้อมกัน ถ้าไม่มีอาจารย์ ศิษย์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ หรือถ้าไม่มีศิษย์ ก็ไม่มีอาจารย์[๑๙] เช่นเดียวกับจิตและเจตสิกที่ต่างอิงอาศัยกันจะขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไปไม่ได้เลย

๒.๓.๔ เจตสิกเมื่อประกอบกับจิตก็มีหน้าที่เข้าไปปรุงแต่งจิตทำให้จิตมีลักษณะต่างกันตามอำนาจของเจตสิก จึงสามารถกล่าวได้ว่าเจตสิกคือตัวปรุงแต่งจิต เช่น ในขณะที่จิตมีความ

---

[๑๗] ปุ๋ย แสงฉาย, **มลินทปัญหา** แปล, (กรุงเทพมหานคร : ลูก ส.ธรรมภักดี, ๒๕๒๘), หน้า ๑๔๐ – ๑๔๒.

[๑๘] **ขุ.ธ.** (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

[๑๙] วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒ เจตสิกปรมัตถ์**, หน้า ๔.

สนุกสนานเพลิดเพลินเพราะเกิดร่วมกับโลภเจตสิก ซึ่งเป็นสภาวธรรมที่ปรารถนา เพลิดเพลินพอใจในอารมณ์ เมื่อจิตมีความโกรธก็เนื่องจากเกิดร่วมกับโทสเจตสิกซึ่งเป็นสภาวธรรมที่หยาบกระด้าง ดุร้ายมีลักษณะประทุษร้ายอารมณ์ เข้าไปปรุงแต่งจิต หรือเมื่อจิตมีศรัทธา ซึ่งเป็นสภาวะที่มีความเชื่อ เช่นเชื่อใน พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ก็เนื่องจากสัทธาเจตสิกเข้าไปปรุงแต่งเป็นต้น การเข้าไปปรุงแต่งจิตของเจตสิกนี้เปรียบเหมือนกับการที่เอาสีต่าง ๆ มาเทผสมลงในน้ำใส สะอาดทำให้น้ำนั้นมีสีต่าง ๆ กัน น้ำที่ถูกผสมด้วยสีนี้จึงเปรียบได้กับจิตที่ถูกเจตสิกปรุงแต่งทำให้มีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป[๒๐]

เมื่อเจตสิกเข้าไปปรุงแต่งจิตยังทำให้จิตมีความแตกต่างกันตามอำนาจของเจตสิกนั้น ๆ เช่น ทำให้จิตมีเวทนาที่ต่างกัน คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนา เมื่อเวทนาเจตสิกเกิดร่วมกับโทสเจตสิกเข้าไปปรุงแต่งจิตแล้วก็ทำให้จิตมีทุกขเวทนา หรือเมื่อเวทนาเจตสิกเกิดร่วมกับโลภเจตสิกก็ทำให้จิตเกิดสุขเวทนา เป็นต้น เนื่องจากเวทนาเป็นสภาวะปรุงแต่งจิตทำให้คนรู้สึกสุขและทุกข์อยู่เสมย ซึ่งเป็นเหตุให้คนและสัตว์ทั้งหลายต้องประสบกับความทุกข์ยากลำบากในการดิ้นรนเพื่อหนีความทุกข์และแสวงหาความสุขด้วย

การปรุงแต่งจิตของเจตสิกนี้ทำให้จิตมีความแตกต่างกันแบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ ตามลักษณะประเภทของเจตสิกที่เข้าไปประกอบอยู่ เช่น เมื่อจิตถูกเจตสิกฝ่ายดี คือเป็นกุศลเข้าปรุงแต่ง จิตนั้นก็จะเป็นจิตฝ่ายดี คือกุศลจิต เมื่อจิตถูกเจตสิกฝ่ายชั่วเข้าไปปรุงแต่ง ก็เป็นจิตฝ่ายชั่วคืออกุศลจิต เป็นต้น

๒.๔ ความสำคัญของเจตสิก

จิตและเจตสิกมีความสำคัญต่อคนและสัตว์เป็นอย่างยิ่ง เพราะถ้าขาดนามธรรมคือจิตและเจตสิกเสียแล้ว คนและสัตว์ทั้งหลายถึงแม้มีรูปร่างกายอวัยวะที่ครบสมบูรณ์ คนและสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นก็จะ ไม่มีจิตใจ ไม่มีความรู้สึก และไม่สามารถทำอะไรต่าง ๆ ได้ ไม่ต่างอะไรกับรูปปั้นที่ประดับตามสถานที่ต่าง ๆ เท่านั้น จิตจึงมีบทบาทสำคัญในการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส การสัมผัส หากปราศจากจิต การเห็น การได้ยิน การนึกคิดต่าง ๆ เป็นต้น จะมีไม่ได้ จิตเป็นประธาน เป็นผู้กระทำ จิตมีสภาวะแท้จริง คือ “รู้” แต่มีอิทธิพลครอบงำทำให้จิตเปลี่ยนสภาพไปเรียกว่า เจตสิก เครื่องปรุงแต่งจิต เป็นสภาวธรรมที่ทำงานร่วมกันกับจิต จิตนั้นเกิดได้

---

[๒๐] พระครูสังวรสมาธิวัตร (ประเดิมโกมโล), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๒ ภาคเจตสิก**, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า ๒๔๑.

ครั้งละ ๑ ดวง เท่านั้น ในขณะนั้นมีเจตสิกจำนวนหนึ่งเกิดร่วมกับจิตด้วย ดังเช่น จิตที่ทำการเห็นนั้น จิตเพียงแต่ทำหน้าที่รู้อารมณ์คือเห็นสิ่งต่าง ๆ เช่น สีเขียว สีแดง เท่านั้นมิได้ทำหน้าที่ในการจำสิ่งเหล่านั้น สัญญาเจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิตนั้นต่างหากทำหน้าที่ในการจำสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น อีกตัวอย่างหนึ่งเช่น เมื่อจิตทำหน้าที่เห็นสิ่งต่าง ๆ นั้น จิตมิได้ทำหน้าที่รู้สึกต่อสิ่งนั้น เช่น รู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเฉย ๆ (ไม่สุขไม่ทุกข์) เวทนาเจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิตเห็นนั้นต่างหากทำหน้าที่รู้สึกต่อสิ่งต่าง ๆ เช่น รู้สึกเป็นสุขเมื่อได้เห็นสิ่งที่ตนพอใจ หรือรู้สึกเป็นทุกข์เมื่อได้เห็นสิ่งที่ตนไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ ต่อสิ่งที่เป็นกลาง เนื่องจากเวทนาเจตสิกเป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นกับจิตทุกดวงและจิตมีการเกิดดับติดต่อกันอย่างรวดเร็ว เราจึงมีความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์หรือเฉย ๆ เกิดดับพร้อมกับจิตอยู่ตลอดเวลา

การปรุงแต่งจิตของเจตสิกนี้ยังทำให้จิตแบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ คือ จิตที่ประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายดี เช่น อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นต้น ก็เป็นฝ่ายกุศลและจิตที่ประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายชั่ว เช่น โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น จิตนั้นก็เป็นฝ่ายอกุศล การปรุงแต่งจิตของเจตสิกนี้นับว่าสำคัญมาก เพราะจิตที่เป็นฝ่ายดี (กุศล) หรือชั่ว (อกุศล) นี้เป็นต้นเหตุของการกระทำที่คนเราแสดงออกมาทางกายและทางวาจาทั้งในทางที่ดีและไม่ดีเป็นไปตามเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตนั้น ๆ ซึ่งจะส่งผลให้เกิดจิตที่เป็นผลที่เรียกว่าวิบากจิตเกิดขึ้นเป็นผลของกรรมดีหรือกรรมชั่วที่ได้กระทำแล้ว ผลนั้นจะทำให้คนเราได้รับผลของกรรม โดยส่งผลให้เรามีรูปร่างลักษณะ รวมทั้งการได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส ได้สัมผัส ที่ดีหรือไม่ดี ตามกรรมดีหรือกรรมชั่วที่ได้กระทำแล้ว

อย่างไรก็ตาม ระหว่างจิตกับเจตสิกนั้นเป็นการยากที่จะตัดสินว่าอย่างใดสำคัญกว่ากัน เนื่องจากจิตและเจตสิกต่างก็มีหน้าที่และความสัมพันธ์กันจนยากที่ปุถุชนจะแยกออกจากกันได้ นอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นที่ได้ทรงแยกแยะแล้วนำมาสั่งสอนพุทธบริษัทอีกทีหนึ่ง ได้มีผู้เปรียบเทียบความสำคัญระหว่างจิตกับเจตสิกไว้ว่า จิตเปรียบเหมือนพ่อบ้านที่เป็นผู้นำของครอบครัว เจตสิกเปรียบเหมือนแม่บ้านที่มีอำนาจเหนือพ่อบ้านนั้น พ่อบ้านจึงต้องทำตามความต้องการของแม่บ้าน เราจึงไม่อาจที่จะตัดสินได้ว่าพ่อบ้านซึ่งเปรียบเหมือนจิตกับแม่บ้านซึ่งเปรียบเหมือนเจตสิกนั้นใครสำคัญกว่ากัน หรือเปรียบเหมือนช้างลากซุงกับควาญช้าง จิตเปรียบเหมือนควาญช้าง เจตสิกเปรียบเหมือนช้าง ทั้งควาญช้างและช้างต่างต้องอาศัยกันทำงานจึงจะสามารถลากซุงไปได้ ถ้าขาดอย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่อาจทำงานลากซุงได้[๒๐] จึงอาจกล่าวได้ว่าทั้งจิตและ

---

[๒๐]Melrm Tin Mon , **The Essence of Buddha Abhidhamma**, (Yangan : Mya Mon Yadaanar Publication,1995), p.65.

เจตสิกต่างก็มีความสำคัญเท่าเทียมกัน จึงควรจะนำมาศึกษาเพื่อพัฒนาจิตและเจตสิกให้เจริญขึ้น อันจะเป็นประโยชน์อย่างเต็มที่ต่อไป

กล่าวโดยสรุป จิตและเจตสิกนอกจากจะรับรู้อารมณ์อย่างเดียวกัน เจตสิกยังมีอิทธิพลปรุงแต่งจิตให้เป็นไปตามลักษณะของเจตสิกแต่ละประเภท ทำให้จิตมีลักษณะที่แตกต่างกันเป็นประเภทต่าง ๆ เช่น เป็นกุศลจิต หรืออกุศลจิต มีสุขเวทนา หรือทุกขเวทนา เป็นต้น

จากความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกดังที่กล่าวมานี้ แม้จิตเป็นใหญ่เป็นประธาน แต่จิตและเจตสิกต่างก็อิงอาศัยกัน ดังนั้นเมื่อเรากล่าวถึงจิตแม้จะไม่ได้กล่าวถึงเจตสิกแต่ก็ต้องมีความเข้าใจว่าหมายรวมถึงเจตสิกที่เกิดร่วมกันไว้ด้วย ในลักษณะเช่นนี้เปรียบเหมือนเรากล่าวว่า "พระราชาเสด็จมา" แต่พระราชาก็ไม่ได้เสด็จมาพระองค์เดียวหากยังมีอำมาตย์ ข้าราชบริพารผู้ติดตามมาด้วยโดยที่เราไม่ต้องกล่าวถึงก็เป็นอันรู้กันว่าพระราชาต้องเสด็จมาพร้อมกับอำมาตย์หรือข้าราชบริพารเสมอ[๒๒]

๒.๔ ขอบข่ายและการแสดง

พระอภิธรรมปิฎกเป็นหนึ่งในปิฎก ๓ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักคำสอนและระบบปฏิบัติอันประกอบด้วยสภาวะล้วน ๆ ไม่อิงสัตว์บุคคลเพื่อประโยชน์แก่ผู้มีวิสัยสามารถที่จะรับรู้และทำลายกิเลสได้โดยการฟังปรมัตถ์

ความจริงหลักคำสอนที่เน้นปรมัตถ์มิได้ปรากฏอยู่เฉพาะในพระอภิธรรมปิฎกเท่านั้น แต่ปรากฏอยู่หลากหลายทั่วไปแม้ในพระสุตตันตปิฎก ณ ที่ใดในพระสูตรที่ทรงแสดงหลักคำสอนตรงไปตรงมา (นีตัตถะ) เช่น อนัตตลักขณสูตร ก็ถือว่าทรงแสดงปรมัตถธรรม ต่างกันแต่คัมภีร์ พระสูตรทรงแสดงธรรมะมีนัยโดยอ้อม (เนยยัตถะ) ตามอัธยาศัยของสัตว์ไว้ด้วย ส่วนในพระอภิธรรมทรงแสดงปรมัตถ์ล้วน ๆ ผู้ศึกษาพระสูตรหากไม่ใช้วิจารณญาณแยกแยะอาจเกิดความสับสนไม่เข้าใจว่าส่วนไหนเป็นปรมัตถธรรม (ธรรมะมีเนื้อหาตรงไปตรงมา) และส่วนไหนเป็นสมมติเทศนา (เทศนามีเนื้อหาโดยอ้อม) ดังตรัสว่ามีบุคคลสองกลุ่มที่กล่าวตู่ตถาคต (แปลความผิด) สองกลุ่มคือ ผู้แสดงพระสูตรที่เป็นเนยยัตถะ (เนื้อหาโดยอ้อม) ว่าเป็นพระสูตรนีตัตถะ (เนื้อหา

---

[๒๒] Bhikkhu Bodhi, **A Comprehensive Manual of Abhidhamma,** (Kandy : Buddhist Publication Society, 1933), p.76.

โดยตรง) และผู้แสดงพระสูตรที่เป็นนีตัตถะ (เนื้อหาโดยตรง : ปรมัตถ์) ว่าเป็นพระสูตรที่เป็นเนยยัตถะ (เนื้อหาโดยอ้อม)[๒๓]

พระสูตรที่มีเนื้อหาเป็นนีตัตถะหรือเป็นปรมัตถ์คือพระสูตรที่มีความหมายตรงไปตรงมาง่าย ๆ ไม่สลับซับซ้อน ไม่ต้องตีความ พูดถึงสิ่งใดก็หมายถึงสิ่งนั้น ส่วนพระสูตรที่มีเนื้อหาเป็นเนยยัตถะ คือพระสูตรมีความหมายโดยอ้อมต้องอาศัยการแปลความพูดถึงสิ่งหนึ่งมีความหมายถึงอีกสิ่งหนึ่ง รูปแบบของคำสอน เช่น ดูก่อนภิกษุทั้งหลายมีบุคคลคนหนึ่ง . . . มีบุคคลสองคน . . . มีพระราชาพระองค์หนึ่ง . . . อย่างนี้เป็นคำสอนแสดงนัยโดยอ้อม เพราะว่าโดยปรมัตถ์บุคคล พระราชา เป็นต้น ไม่มีอยู่จริง เป็นสมมติ คนเขลาไม่รู้จักสภาวธรรมอาจเข้าใจผิดว่ามีบุคคล มีพระราชาโดยปรมัตถ์ รูปแบบของคำสอน เช่น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นปรมัตถ์เป็นสภาวะล้วน ๆ ซึ่งปกติยากที่จะทำให้เข้าใจผิด แต่มีคนบางพวกเพราะความเขลาของตนอาจแปลความหมายผิดว่าเมื่อมีอนัตตาก็น่าจะมีอัตตา เช่น สอนว่านิพพานเป็นอัตตา

ดังนั้นหลักคำสอนในพระสูตรและพระอภิธรรมโดยเนื้อหาและเป้าหมายของการสอนไม่ได้แปลกแตกต่างกัน ต่างก็มุ่งให้ผู้ฟังบรรลุความจริง คือ มรรค ผล นิพพาน เหมือนกัน ต่างกันแต่วิธีการนำเสนอ การสอนตามแนวพระสูตรก็มุ่งความจริง ตามแนวพระอภิธรรมก็มุ่งความจริงว่าด้วยเรื่อง จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ตรงไปตรงมา ไม่อ้อมค้อม มิกล่าวถึงบุคคล สัตว์ สถานที่ เหตุการณ์ประกอบ[๒๔] คำว่า ปรมัตถธรรม น่าจะแปลความแต่เพียงว่า ธรรมะที่มีเนื้อหาละเอียดปรากฏอยู่ทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม ซึ่งเป็นคัมภีร์รวบรวมปรมัตถธรรมไว้สำหรับเหล่าสัตว์ผู้มีอัธยาศัยอันละเอียด มีสติปัญญาที่จะศึกษาให้เข้าใจและปฏิบัติสู่เป้าหมายอย่างไม่เยิ่นเย้อ

ตามประวัติ พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาพระอภิธรรมครบทั้ง ๗ ปกรณ์ ตั้งแต่สัปดาห์ที่ ๔ หลังจากตรัสรู้และทรงนำพระอภิธรรมไปโปรดพระพุทธมารดา ณ ชั้นดาวดึงส์ในพรรษาที่ ๗ โดยทรงใช้เวลาแสดงตลอดหนึ่งพรรษาดังตำนานพระอภิธรรมกล่าวไว้ว่า

พระพุทธองค์ทรงแสดงพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ทั้งกลางวันและกลางคืนมิได้มีระหว่างเว้นเลยเป็นเวลา ๓ เดือนเต็ม เป็นเวลาของมนุษยโลก พระพุทธองค์ทรงแสดงพระอภิธรรมนี้โดย

---

[๒๓] เทฺวเม ตถาคตํ อภิจิกฺขนฺติ. กตเม เทฺว โย จ เนยฺยตฺถํ สุตฺตนฺตํ นีตตฺโถ สุตฺตนฺโตติ ทีเปติ, โย จ นีตตฺถํ สุตฺตนฺตํ เนยยตฺโถ สุตฺตนฺโตติ ทีเปติ. ดูใน องฺ.ทุก. (บาลี) ๒๐/๒๕/๕๙, องฺ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๒๕/๗๔.

[๒๔] มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๓๔ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), บทนำหน้า ๗.

"วิตถารนัย" (นัยพิสดาร) ครั้นถึงเวลาเสด็จภิกขาจารได้ทรงนิรมิตพระนิมมิตพุทธเจ้าขึ้นแสดงธรรมแทนพระองค์ แล้วพระพุทธองค์ก็ทรงเสด็จไปรับบิณฑบาต ณ อุตตรกุรุทวีป เสด็จมาประทับเสวยพระกระยาหาร ณ ริมฝั่งสระอโนดาด แล้วประทับพักผ่อนกลางวันในป่าไม้จันทน์ ซึ่ง ณ ที่นั้น ท่านพระสารีบุตรเถระมาเฝ้าถวายงานปฏิบัติเป็นประจำวัน และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ทรงแสดงนัยอภิธรรมแก่พระเถระติดต่อกันทุกวัน พระอภิธรรมที่พระบรมศาสดาทรงแสดงแก่พระสารีบุตรนั้นว่าทรงแสดงแต่โดยสังเขป เรียกว่า "สังเขปนัย" (โดยย่อ) แต่พระเถระเป็นผู้เลิศด้วยปัญญา จึงทราบโดยกว้างขวางพิสดารและท่านได้นำมาสอนศิษย์ ๕๐๐ รูปของท่านให้ทรงจำไว้โดย "นาติวิตถารนาติสังเขปนัย" (กึ่งย่อกึ่งพิสดาร) เช่นที่ศึกษาจำกันสืบมาทุกวันนี้ [๒๕]

เมื่อคราวทำปฐมสังคายนา พระมหากัสสปเถระเป็นปุจฉกะ (ผู้ถาม) พระอภิธรรม พระอานนทเถระเป็นวิสัชกะ (ผู้ตอบ) ได้รวบรวมพระอภิธรรมปิฎกไว้เป็นหมวดหมู่ พระอภิธรรมจึงเป็นคลังวิชาการทางพระพุทธศาสนา พระอภิธรรมปิฎกมี ๗ คัมภีร์โดยมีธัมมสังคณีเป็นคัมภีร์แรกและเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุดเพราะเป็นคัมภีร์ที่แสดงเนื้อหาหลักแห่งพระอภิธรรม

หลักฐานนี้แสดงชัดว่า พระอภิธรรมเป็นพุทธวจนะโดยแท้ โดยเฉพาะในด้านเนื้อหา เพราะ

๑. พระพุทธองค์ทรงยกเนื้อหาพระอภิธรรมขึ้นพิจารณาตั้งแต่สัปดาห์ที่ ๔ หลังตรัสรู้และทรงพิจารณาเนื้อหาครบทั้ง ๗ ปกรณ์

๒. เนื้อหาที่เป็นปรมัตถ์ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระสูตร ณ ที่ใดที่ทรงแสดงสภาวธรรมล้วน ๆ นั้นคือพระอภิธรรมโดยเฉพาะหลักการที่ยึดโยงกับเรื่อง ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ เป็นต้น

๓. เนื้อหาพระอภิธรรมที่ทรงแสดงแก่พระสารีบุตร ทรงแสดงโดยสังเขปนัย (โดยย่อ) ส่วนความพิสดารเกิดจากพระสารีบุตรและพระเถระรุ่นหลังนำมาขยายความตามแนวพุทธพจน์

๔. คำว่า อภิธรรม ปรากฏทั้งในพระสูตรและพระวินัย ดังข้อความว่า "นิมนต์ท่านเรียนพระสูตร พระคาถา หรือพระอภิธรรม ไปก่อนภายหลังจึงเรียนพระวินัย [๒๖] นอกจากนี้ยังปรากฏข้อความว่า

---

[๒๕] **เรื่องเดียวกัน.** บทนำหน้า ๗ - ๙.

[๒๖] **วิ.มหา.** (ไทย) ๒/๔๔๒/๕๕๑.

"คำว่า **ถามปัญหา** คือภิกษุณีขอโอกาสในพระสูตรแต่ถามพระวินัยหรือพระอภิธรรม ต้องอาบัติปาจิตตีย์[๒๗]

พระพุทธโฆสาจารย์กล่าวว่าในปฐมสังคายนา พระเถระทั้งหลายได้จัดหมวดหมู่พระธรรมวินัย ดังข้อความว่า พระสูตร พระอภิธรรม และพระวินัย พระพุทธพจน์มีองค์ ๙ ทั้งหมด นี้คือ เรื่องที่ท่านต้องปรึกษากัน[๒๘]

มีคำวิจารณ์ของปราชญ์บางคนว่าไม่มีหลักฐานใด ๆ บอกว่าพระอภิธรรมนี้เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล อภิธรรมเป็นผลงานที่เกิดขึ้นภายหลัง คำวิจารณ์ดังกล่าวปราชญ์ตะวันตกได้เคยกล่าวไว้แล้ว นักปราชญ์ไทยคงจะไปอ่านพบแล้ววิจารณ์ตาม ข้อความที่ปรากฏในภาษาอังกฤษถอดความเป็นไทยดังนี้ "ทั้งคัมภีร์ขุททกนิกาย หรืออภิธรรมไม่มีการกล่าวถึงในหลักฐานเดิมของสังคายนาครั้งที่ ๑ และทั้งสองคัมภีร์น่าจะเป็นคัมภีร์ชั้นหลัง และเป็นสิ่งที่น่าเชื่อถือได้ไม่มากนักถึงจะเป็นคัมภีร์เก่าแก่ก็ตาม"[๒๙]

ตามหลักฐานที่แสดงไว้ พระอภิธรรมปรากฏทั้งในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก จึงไม่ควรแก่การสงสัยว่าพระอภิธรรมเป็นพุทธพจน์หรือไม่

การพิเคราะห์ดูหลักฐานให้ถ้วนถี่และไม่เชื่อพระพุทธโฆสาจารย์แต่ไปเชื่อตามชาวตะวันตกน่าจะไม่ถูกต้อง[๓๐] กับหลักฐานในพระไตรปิฎกที่ระบุไว้ชัดเจนว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระอภิธรรมปิฎกในที่ประชุมของเทวดา พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยวิธีการที่เรียกว่า การบรรยาย ซึ่งหมายถึงการพูดคนเดียวให้คนฟังจำนวนมาก มีสาระตามเรื่องที่กำหนดไว้ มักมีการโน้มน้าวจิตใจของผู้ฟังให้เชื่อตามไปด้วย ซึ่งเป็นวิธีที่ใช้สำหรับการสอนคนหมู่มาก เป็นที่ประชุมใหญ่ เป็นการอธิบายธรรมที่มิได้เป็นการสนทนาโต้ตอบกับบุคคลใดบุคคลหนึ่งโดยเฉพาะ

---

[๒๗] **วิ.ภิกฺขุนี.** (ไทย) ๓/๑๒๒๑/๓๘๐.

[๒๘] สุตฺตนฺตํ อภิธมฺมญฺจ วินยํ จาปิ เกวลํ
นวงฺคํ พุทฺธวจนํ เอสา ธมฺมสภา ตว ดูใน **ขุ.อป.** (ไทย) ๓๒/๕๓๗/๘๑.

[๒๙] Thus neither the Khuddaka Nikaya nor the Abhidhamma receive mention in the earliest tradition of the first Council and both consequently may be deemed as later and less arthoritative, however ancient.(J.G. Jenning's Vedantic Buddhism, " Introduction Notes P.L.VII, p. 55",ใน **นานาวินิจฉัย** (ฉบับรวมเล่ม), พระธรรมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (ลำปาง : กิจเสรีการพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๑๓๐–๑๓๒)

[๓๐] **เรื่องเดียวกัน.** หน้า ๑๓๐–๑๓๒.

เนื้อหาในพระอภิธรรมปิฎกนั้นเป็นการที่ว่าด้วยเรื่องจิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ถ้าว่าโดยปรมัตถ์ก็ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ซึ่งเป็นธรรมอันละเอียดลุ่มลึกเป็นธรรมอันยิ่ง เป็นหลักธรรมล้วน ๆ ไม่มีการยกตัวอย่างที่เป็นเรื่องราว หรืออุปมาอุปไมยใด ๆ ไม่มีการกล่าวถึงตัวตน บุคคล สัตว์ สิ่งของใด ๆ ทรงกล่าวถึงสภาวธรรมอันเป็นคุณลักษณะ ความเป็นไปของธรรมนั้น ๆ ตามความเป็นจริง โดยทรงประสงค์จะให้เทวดาทั้งหลายหรือผู้ฟังละความเห็นผิดว่าเป็นตัว เป็นตน เป็นเทวดา เป็นมนุษย์ สัตว์ เป็นต้น ทุกสิ่งเป็นเพียงองค์ประกอบของปรมัตถธรรม คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เท่านั้น ทรงแสดงอย่างลึกซึ้งและพิสดารจึงต้องทรงแสดงเป็นเวลานานติดต่อกันถึง ๓ เดือน ทรงนำสภาวธรรมต่าง ๆ มาอธิบายอย่างกว้างขวาง เมื่อทรงแสดงเรื่องจิตและเจตสิกทรงแสดงอย่างละเอียดโดยแบ่งตามภูมิของจิตตั้งแต่อกุศลจิตไปจนถึงโลกุตตรจิต เมื่อทรงแสดงรูปทรงจำแนกตั้งแต่รูปหยาบไปจนถึงรูปละเอียด เมื่อทรงแสดงธรรมทรงแสดงตั้งแต่อกุศลธรรมจนถึงโลกุตรธรรม ฯลฯ การแสดงพระอภิธรรมจึงเป็นการแสดงธรรมที่ครอบคลุมสภาวะธรรมทั้งหมดทั้งรูปและนามเป็นเนื้อหาทางวิชาการล้วน ๆ เป็นการเสนอทฤษฎีซึ่งเป็นเนื้อหาหลักของธรรมะในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่เริ่มต้นไปจนถึงจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาคือพระนิพพาน

งานวิจัยนี้มุ่งเน้นเฉพาะการศึกษาเรื่องเจตสิกธรรมโดยจะไม่กล่าวถึงรูปและนิพพานเพราะอยู่นอกวัตถุประสงค์ของงานวิจัย โดยมุ่งเน้นการศึกษาเจตสิกธรรมตามแนวพระอภิธรรมปิฎก และตามแนวพระอรรถกถาจารย์พระอภิธรรมเพื่อให้มองเห็นภาพของเจตสิกแต่ละกลุ่มแต่ละดวงอย่างชัดเจน

เจตสิกในพระอภิธรรมปิฎกนั้นมีปรากฏอยู่ทั่วไป แต่มีการอธิบายเกี่ยวกับเจตสิกไว้อย่างละเอียดในพระอภิธรรมปิฎกเล่มที่ ๑ หรือในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๔ ที่ชื่อว่า “ธัมมสังคณี”[๓๑] ในการศึกษานี้จึงเน้นการแสดงเจตสิกที่ปรากฏในธัมมสังคณีเป็นส่วนมาก

---

[๓๑] **พระอภิธรรมปิฎก** แบ่งออกเป็น ๗ คัมภีร์ ได้แก่ ๑. ธัมมสังคณี ว่าด้วยธรรมที่ประมวลไว้เป็นหมวด เป็นกลุ่ม ๒. วิภังค์ ว่าด้วยการจำแนกธรรมออกเป็นข้อ ๆ ๓. ธาตุกถา ว่าด้วยการจัดหมวดหมู่ปรมัตถธรรมโดยสงเคราะห์ ด้วยขันธ์ อายตนะ ธาตุ ๔. ปุคคลบัญญัติ ว่าด้วยการแสดงรายละเอียดเฉพาะบัญญัติเกี่ยวกับบุคคล ๕. กถาวัตถุ ว่าด้วยคำถามคำตอบอันเป็นหลักในการตัดสินพระธรรมวินัย ๖. ยมก ว่าด้วยการยกธรรมขึ้นแสดงเป็นคู่ ๆ ๗.ปัฏฐาน ว่าด้วยการแสดงเหตุปัจจัย ดูใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๓๔ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,** บทนำหน้า ๑๐.

การแสดงจิตและเจตสิกในธัมมสังคณีนั้นมีแนื้อหาที่สอดคล้องต่อเนื่องกันไปตามลำดับ ทรงอธิบายโดยยกจิตเป็นประธาน ทรงจำแนกจิตเป็นประเภทต่าง ๆ และระบุเจตสิกที่ประกอบกับจิตแต่ละดวงนั้นทั้งหมด แล้วนำมาจำแนกเป็น ขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น ทำให้ผู้ศึกษาเห็นความสัมพันธ์ของสภาวธรรมต่าง ๆ ในจิตแต่ละดวงอย่างละเอียด ทรงเริ่มต้นแสดงโดยทรงย่อสภาวธรรมทั้งหมดเป็น ๓ ชนิด เรียกว่า กุสลติกะ คือ

ก. **กุสลา ธัมมา** หมายถึงธรรมที่เป็นกุศล ซึ่งเป็นหมวดธรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบ

ข. **อกุสลา ธัมมา** หมายถึงธรรมที่เป็นอกุศล ซึ่งเป็นหมวดธรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลจิตและเจตสิกที่ประกอบ

ค. **อัพยากตา ธัมมา** หมายถึงหมวดธรรมที่เป็นกลาง ซึ่งเป็นหมวดธรรมที่เหลือทั้งหมด ได้แก่ วิบากจิต กิริยาจิตรวมทั้งเจตสิกที่ประกอบ รูป และนิพพาน[๓๒]

จิตและเจตสิกที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยากตา (เป็นกลางไม่ดีไม่ชั่ว) นั้นทรงนำมาจำแนกออกเป็นประเภทและอธิบายจิตและเจตสิกที่ประกอบแต่ละดวงต่อไปโดยละเอียด ดังนี้

ก. กุสลา ธัมมา ทรงอธิบายจิตและเจตสิกที่ประกอบเป็นกุศลจิต โดยแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ

๑. กามาวจรกุศลจิต คือจิตที่ท่องเที่ยวไปในกาม มี ๘ ดวง โดยทรงแสดงความแตกต่างของจิตแต่ละดวงตามเจตสิกที่ประกอบแตกต่างกัน เช่น ประกอบด้วยเวทนาที่ต่างกัน คือ โสมนัสเวทนา หรืออุเบกขาเวทนา, ประกอบด้วยปัญญาเจตสิก หรือไม่ประกอบด้วยปัญญาเจตสิก, ตามเหตุในการเกิด คือเกิดเองหรือเกิดจากการชักชวน

๒. รูปาวจรกุศลจิต คือจิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปภูมิ คือจิตที่ได้รูปฌานมี ๕ ดวง แต่ละดวงมีความแตกต่างกันตามจำนวนเจตสิกที่เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้จิตแน่วแน่ตั้งมั่นในอารมณ์เดียวที่เรียกว่า องค์ฌาน ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา เมื่อจิตมีความตั้งมั่นในขั้นที่สูงขึ้นจะสามารถละองค์ฌานในขั้นต้น ๆ ได้

๓. อรูปาวจรกุศลจิต คือ จิตที่ท่องเที่ยวไปในอรูปภูมิ คือจิตที่ได้อรูปฌาน มี ๔ ดวง เป็นฌานจิตขั้นสูงที่เกิดจากการไม่ยึดรูปเป็นอารมณ์อีกต่อไป

---

[๓๒] **อภิ.สงฺ.** (ไทย) ๓๔/๑๓๘๖/๓๔๔.

๔. โลกุตตรกุศลจิต คือ จิตที่เข้าถึงพระนิพพานเป็นจิตของพระอริยะคือมรรคจิต มี ๔ ดวง

ข. อกุสลา ธัมมา ทรงแสดงจิตและเจตสิกที่เป็นอกุศลจิต จำนวน ๑๒ ดวง โดยทรงแสดงความแตกต่างของจิตแต่ละดวงตามเจตสิกที่ประกอบ เช่น จิตที่ประกอบด้วยโลภเจตสิก โทสเจตสิก โมหเจตสิก ทิฏฐิเจตสิก อุทธัจจเจตสิก วิจิกิจฉาเจตสิก หรือตามเหตุที่เกิด คือเกิดจากการชักชวนหรือเกิดเอง

ค. อัพยากตา ธัมมา ทรงแสดงจิตและเจตสิกที่ประกอบเป็นอัพยากตจิต จำนวน ๕๖ ดวง คือ กิริยาจิต (จิตของพระอรหันต์) และจิตที่อยู่ในรูปของวิบากจิต (ผลของจิตที่กล่าวแล้ว คือผลกุศลจิตและผลอกุศลจิต)

ตัวอย่างการแสดงจิตและเจตสิกใน ธัมมสังคณี

กุศลบท

กามาวจรกุศลจิต

กุศลจิตดวงที่ ๑

" สภาวธรรม[๓๓]ที่เป็นกุศลเป็นไฉน

จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหรคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ . . . สมถะ วิปัสสนา ปัคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล"[๓๔]

---

[๓๓] คำว่า **สภาวธรรม** บาลีคือ **ธมฺมา** ในพระอภิธรรมนี้ ใช้ในความหมายว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นแต่สภาวธรรมเท่านั้น ดูใน **อภิ.สงฺ.อ.** (บาลี) ๘๖, **สัททนีธาตุมาลา** ๔๔๘.

[๓๔] **อภิ.สงฺ.** (ไทย) ๓๔/๑/๒๗.

ทรงอธิบายลักษณะของจิตและเจตสิกที่ประกอบกับจิตแต่ละดวงนั้นอย่างละเอียดจนครบจิตทั้งหมด ๘๙ ดวง ในส่วนเจตสิกที่ประกอบกับจิตนั้นทรงแสดงเจตสิกที่มีความหมายเหมือนกันแต่ทำหน้าที่แตกต่างกันรวมไว้ในจิตดวงเดียว ดังเช่น ในกุศลจิตดวงที่ ๑ ซึ่งประกอบด้วยวิริยเจตสิกนั้น ทรงแสดงวิริยเจตสิกไว้ในหลายหน้าที่ เช่น วิริยินทรีย์ วิริยพล สัมมาวายามะ เป็นต้น ดังนั้นเมื่อต้องการทราบจำนวนเจตสิกที่มีลักษณะที่แตกต่างกันทั้งหมด จึงทำได้โดยการนับรวมเจตสิกที่มีลักษณะที่เหมือนกันแต่มีหน้าที่ต่างกัน เช่น เวทนาเจตสิก ทรงแสดงไว้ ๓ ฐานะตามหน้าที่ที่ต่างกันคือ เมื่อทำหน้าที่เป็นหมวดธรรม ๕ แห่งผัสสะ เรียกว่า เวทนา เมื่อทำหน้าที่เป็นองค์ฌาณ เรียกว่า สุข เมื่อทำหน้าที่เป็นอินทรีย์ เรียกว่า โสมนัสสินทรีย์ นับเป็นเวทนาเจตสิก ๑ ดวง หรือ วิริยเจตสิก ทรงแสดงไว้ ๔ ฐานะ คือ เมื่อทำหน้าที่เป็นอินทรีย์ เรียกว่า วิริยินทรีย์ เมื่อทำหน้าที่เป็นองค์มรรค เรียกว่า สัมมาวายามะ เมื่อทำหน้าที่เป็นพละ เรียกว่า วิริยพละ เมื่อทำหน้าที่เป็นปัฏฐิทุกะ เรียกว่า ปัคคาหะ นับเป็นวิริยเจตสิก ๑ ดวง เป็นต้น[๓๕] เมื่อนำเจตสิกทั้งหมดเหล่านี้รวมกันจะได้เจตสิกที่ทรงแสดงไว้ใน ธัมมสังคณี ๔๒ ดวง และเมื่อนำมารวมกับเจตสิกที่พระอรรถกถาจารย์นำมาจากพระสูตร ๑๐ ดวง คือ ฉันทะ มนสิการ อธิโมกข์ ตัตตรมัชฌัตตตา มานะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ และมิทธะ เมื่อนับรวมเจตสิกทั้งหมดแล้วจึงรวมเจตสิกที่ประกอบกับจิตทุกดวงได้ทั้งหมด ๕๒ ดวงตามที่อรรถกถาจารย์ได้รวบรวมไว้ดังที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

เมื่อทรงอธิบายถึงจิตและเจตสิกที่ประกอบแต่ละดวงแล้วทรงนำจิตและเจตสิกเหล่านั้นมาจำแนกเป็นหมวดธรรมที่สำคัญ ได้แก่ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อาหาร อินทรีย์ ฌาน มรรค พละ เหตุ เป็นต้น

การแสดงเจตสิกในธัมมสังคณีนี้เป็นการแสดงแบบบรรยาย ข้อธรรมที่ทรงนำมาแสดงก็มีความซับซ้อนมีการอธิบายความจากหัวข้อใหญ่และแบ่งย่อยลงเป็นลำดับ โดยที่พระพุทธองค์มิได้ทรงใช้อุปกรณ์ เช่น กระดานดำ หรือกระดาษดินสอ ในการเขียนแบ่งหัวข้อหรือการจดเพื่อช่วยจำแต่อย่างใด ทรงมีวิธีการอธิบายแบบถามเอง – ตอบเอง คือ เมื่อจะยกข้อธรรมใดขึ้นอธิบายหรือยกเป็นหัวข้อหลัก จะทรงตั้งเป็นคำถามถึงข้อธรรมนั้นก่อน เช่น เมื่อทรงต้องการอธิบายถึงกุศลธรรม ทรงตั้งปุจฉาว่า “สภาวธรรมที่เป็นกุศลเป็นไฉน” หรือ เมื่อทรงต้องการอธิบายความหมายของผัสสะ ทรงตั้งปุจฉาว่า “ผัสสะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นเป็นไฉน” เป็นต้น แล้วทรงวิสัชนาอธิบายหัวข้อนั้น ๆ ต่อไปซึ่งบางครั้งมีการนำมาแยกเป็นหัวข้อย่อยแล้วจัดเป็นหมวดหมู่ซับซ้อน

---

[๓๕] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑/๒๙–๓๗.

กันหลายชั้น ส่วนคำอธิบายใดที่มีความคล้ายกันเป็นส่วนใหญ่มีความต่างกันเป็นบางอย่าง จะทรงกล่าวถึงความที่แตกต่างนั้นและทรงยกคำอธิบายซ้ำจากที่ได้กล่าวมาทั้งหมดเข้าไว้ด้วย ทำให้การแสดงธรรมนั้นมีการกล่าวซ้ำแล้วซ้ำอีกในหลายหัวข้อ การอธิบายลักษณะนี้มีข้อดีคือผู้ฟังจะได้ทบทวนข้อธรรมที่ทรงแสดงแล้วสามารถจดจำและทำความเข้าใจได้ดียิ่งขึ้น

สำหรับคนในปัจจุบันซึ่งมีอุปกรณ์ในการเรียนการสอน เช่น กระดาน สมุด หนังสือพร้อมอยู่แล้วในการเขียนหัวข้อในกระดาน หรือจดสิ่งที่ได้ฟังแล้วไว้ในสมุด อาจจะเห็นว่าการบรรยายที่ซ้ำ ๆ กันในพระอภิธรรมเป็นการบรรยายที่เยิ่นเย้อและซับซ้อนยากแก่การทำความเข้าใจ การศึกษาพระอภิธรรมจากพระอภิธรรมปิฎกโดยตรงจึงไม่เป็นที่นิยมมากนัก แต่เนื้อหาของพระอภิธรรมซึ่งเกี่ยวกับสภาวธรรมที่สำคัญคือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน และการที่พระพุทธองค์ทรงนำ สภาวธรรมเหล่านั้นมาแสดงเกี่ยวเนื่องกับเรื่อง กรรม วิบาก (ผลของกรรม) ภพ ภูมิต่าง ๆ อย่างเป็นระบบน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง พระอรรถกถาจารย์ในยุคแรกและยุคต่อ ๆ มาจึงได้นำพระอภิธรรมมาอธิบายขยายความและจัดหมวดหมู่โดยมีพัฒนาการสืบต่อกันมาในยุคต่าง ๆ ตามลำดับ ทำให้เนื้อหาหลักของพระอภิธรรม คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ง่ายต่อการทำความเข้าใจยิ่งขึ้น การศึกษาพระอภิธรรมตามแนวอรรถกถาจึงได้รับความนิยมและมีการเรียนการสอนจนมาถึงปัจจุบัน

๒.๖ การจำแนกประเภทและการจัดกลุ่ม

เนื่องจากการแสดงธรรมในธัมมสังคณีมีความซับซ้อนดังที่กล่าวแล้ว ผู้ฟังจึงต้องมีความตั้งใจฟังเป็นอย่างดีจึงจะสามารถเข้าใจได้ว่าจิตดวงไหนมีเจตสิกอะไรประกอบบ้าง ในพระอภิธรรมปิฎก มิได้มีการนำเจตสิกทั้งหมดมาจำแนกประเภทหรือจัดกลุ่มแต่อย่างใด ทรงแสดงเจตสิกโดยยกจิตเป็นประธานแล้วระบุเจตสิกทั้งหมดที่ประกอบกับจิตแต่ละดวงจนครบจิตทั้งหมด ๘๙ ดวง โดยทรงแบ่งจิตเป็นประเภทต่าง ๆ ได้แก่ กุศลจิต อกุศลจิต และอัพยากตจิต ดังนั้นการจำแนกประเภทของเจตสิกในพระอภิธรรมจึงกล่าวได้ว่าคือการจำแนกตามประเภท (ภูมิ) ของจิตที่เจตสิกนั้นประกอบ คือเจตสิกที่ประกอบกับจิตที่เป็นกุศลก็จัดเป็นกุศลเจตสิก เจตสิกที่ประกอบกับจิตที่เป็นอกุศลก็จัดเป็นอกุศลเจตสิก และเจตสิกที่ประกอบกับอัพยกตจิต (วิบากและกริยาจิต) ก็เป็นอัพยากตเจตสิก เป็นต้น

พระอรรถกถาจารย์ได้ศึกษาเจตสิกที่ปรากฏในพระอภิธรรมพบว่า เจตสิกบางพวก ได้แก่ ผัสสะ เวทนา เจตนา เป็นต้น ประกอบกับจิตได้ทุกดวง บางพวกประกอบได้เฉพาะจิต

บางดวงหรือบางประเภทเท่านั้น เช่น อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นต้น ประกอบได้เฉพาะจิตที่เป็นกุศลเท่านั้น หรือบางพวก ได้แก่ โลภะ โทสะ วิจิกิจฉา เป็นต้น ประกอบได้เฉพาะจิตที่เป็นอกุศลเท่านั้น เจตสิกที่ประกอบกับจิตที่เป็นฝ่ายกุศลจึงเป็นเจตสิกฝ่ายกุศลด้วย เจตสิกที่ประกอบกับจิตที่เป็นฝ่ายอกุศลก็เป็นเจตสิกฝ่ายอกุศลด้วย อาศัยหลักการตามที่กล่าวมานี้จึงสามารถจำแนกประเภทของเจตสิกตามลักษณะที่จะประกอบเข้ากับจิตได้เป็นประเภทต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม การประกอบของเจตสิกและจิตนั้นก็เป็นไปตามสภาวะลักษณะโดยเฉพาะของเจตสิกนั้น ๆ ด้วย

เพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจจึงได้นำการจำแนกประเภทของเจตสิก ๕๒ ตามแนวการจำแนกของพระอรรถกถาจารย์ ในคัมภีร์อภิธัมมัตสังคหะ[๓๖] มาเสนอไว้ดังนี้

เจตสิกมี ๕๒ ดวง แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑) อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวง
๒) อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง
๓) โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง[๓๗]

๑) อัญญสมานเจตสิก ๑๓

อัญญสมานเจตสิก หมายถึง เจตสิกที่มีสภาวะเหมือนธรรมอื่น กล่าวคือ เจตสิกที่ประกอบเข้าได้ทั้งกับกุศลจิต อกุศลจิต และอัพยากตจิต ขณะที่อัญญสมานเจตสิกประกอบกับกุศลจิต อัญญสมานเจตสิกก็เป็นกุศลธรรมไปด้วย ขณะที่ประกอบกับอกุศลจิต หรือ อัพยากตจิต เจตสิกเหล่านั้นก็เป็นอกุศลธรรมหรืออัพยากตธรรมไปด้วย

---

[๓๖] **อภิธัมมัตถสังคหะ** เป็นผลงานของพระอนุรุทธาจารย์ มีชีวิตอยู่ระหว่าง คริสต์ศตศตวรรษที่ ๑๑ หรือ ๑๒ เป็นงานประมวลของพระอภิธรรมปิฎกที่มีชื่อเสียงที่สุด เพราะได้สรุปเนื้อหาสำคัญไว้ครบถ้วนและจัดเรียงลำดับให้ง่ายต่อการเข้าใจเป็นการปูพื้นฐานความเข้าใจเกี่ยวกับพระอภิธรรมอย่างกว้าง ๆ ดูใน G.P. Malalasekera, Dictionary of Pali Proper Names Vol. I, (London : The Pali Text Society, 1974), p. 90.

[๓๗] พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, หน้า ๒๕.

อัญญสมานเจตสิกมี ๑๓ ดวง แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่มย่อย คือ

๑.๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก หมายถึงเจตสิกที่ต้องประกอบกับจิตทุกดวงเสมอไป เจตสิกประเภทนี้มี ๗ ดวง คือ ผัสสะ, เวทนา, สัญญา, เจตนา,เอกัคคตา, ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ[๓๘]

๑. *ผัสสเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ถูกต้องกระทบอารมณ์ เหมือนเห็นของเปรี้ยวแล้วเกิดน้ำลายไหลฉะนั้น เมื่อกระทบแล้วก็ดับไปแต่ทำให้เกิดผลขึ้นประการหนึ่ง คือ อารมณ์ วัตถุ และวิญญาณ เกิดการประชุมพร้อมกันขึ้น เป็นตัวประสานจิตกับอารมณ์ให้เกิดขึ้น

๒. *เวทนาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ เจตสิกอย่างอื่นก็เสวยเหมือนกัน แต่ไม่ยืนนานเหมือนเวทนาเจตสิก เปรียบเสมือนพระราชาผู้เสวยพระกระยาหาร นอกนั้นเหมือนพ่อครัวซึ่งดื่มบ้าง ชิมบ้าง เท่านั้นเอง หาได้สิทธิ์เสวยทั้งหมดไม่ เวทนามีอรรถว่า "รับรู้" การแบ่งเวทนาโดยทางอารมณ์ เรียกว่า "อารัมมณานุภวนลักขณนัย" คือ จำแนกเป็น ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา การแบ่งโดยความเป็นใหญ่ เรียกว่า "อินทริยเภทนัย" มี ๕ อย่าง ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา (ทางกาย) และโสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา (ทางใจ) จะจำแนกอย่างไรก็ตาม ก็เป็นเวทนาเจตสิกนั่นเอง

๓. *สัญญาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ เช่น จำได้ว่า สีแดง สีเขียว ยาว สั้น กลม แบน ฯลฯ เป็นสัญญาขันธ์

๔. *เจตนาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่จัดแจงเอาธรรมที่สัมปยุตตกับตน (จิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกันกับเจตนาเจตสิก) ไว้ในอารมณ์ คือมีภาวะที่กระตุ้นเตือนให้สัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกับตนนั้นตั้งใจทำกิจของตน เจตนาเจตสิกเป็นสังขารขันธ์

๕. *เอกัคคตาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่สงบและทำให้สัมปยุตตธรรมตั้งอยู่ในอารมณ์เดียว

๖. *ชีวิตินทรียเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่รักษาสัมปยุตตธรรม ที่มีชื่อว่า "ชีวิต" เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดำรงอยู่แห่งสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เป็นใหญ่ในการอนุบาล

---

[๓๘] เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๑.

๗. *มนสิการเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่เหนี่ยวนำสัมปยุตตธรรมเข้าสู่อารมณ์ เช่น เมื่อรูปารมณ์ คือ สีต่าง ๆ กระทบจักขุประสาท (ตา) แล้วจักขุวิญญาณจิตก็เกิดขึ้นพร้อมกับด้วยมนสิการเจตสิก ขณะเดียวกันนั่นเอง มนสิการก็เป็นผู้นำให้จิตและเจตสิกดวงอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น มุ่งเข้าสู่รูปารมณ์ อุปมาเหมือนเป็นนายสารถีที่ชักม้าไปสู่ทิศทางที่ตนต้องการ คือให้มุ่งหน้าตรงสู่อารมณ์นั่นเอง [๓๘]

๑.๒) ปกิณณกเจตสิก ๖

ปกิณณกะ แปลว่า โดยทั่ว ๆ ไป หรือ กระจัดกระจาย หมายถึงเจตสิกที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป บางดวงประกอบกับอกุศลจิตบ้าง กุศลจิตบ้าง วิบากจิต หรือกิริยาจิตบ้าง คือประกอบได้ทั่วไปทั้งโสภณและอโสภณหรือทั้งโลกียะและโลกุตตระ แต่ประกอบได้เพียงบางดวงเท่านั้น ไม่ใช่ประกอบกับจิตทั้งหมดเหมือนสัพพสาธารณเจตสิก ปกิณณกเจตสิก มี ๖ ดวง คือ วิตก, วิจาร, อธิโมกข์, วิริยะ, ปีติ และฉันทะ[๔๐]

๑ *วิตกเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ยกจิตไว้ในอารมณ์ ได้แก่ การนึกคิด หรือตรึกอยู่ในอารมณ์ อุปมาเหมือนคนอาศัยญาติซึ่งเป็นข้าราชบริพารพาเข้าไปสู่ราชมณเฑียรได้ฉันใด จิตก็ย่อมต้องอาศัยวิตกเจตสิก จึงขึ้นสู่อารมณ์ได้ฉันนั้น

๒. *วิจารเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ประคองสัมปยุตตธรรมให้อยู่กับอารมณ์ สภาวะของวิตกและวิจารเจตสิกนี้ใกล้ชิดติดกัน อุปมาเหมือนนกเมื่อกระพือปีกบินเป็นครั้งแรกเป็นวิตก เมื่อบินติดลมแล้วกางปีกร่อนเป็นวิจาร วิจารก็ปฏิบัติหน้าที่ตามหลังวิตกแต่รับอารมณ์ได้สุขุมกว่าวิตก

๓. *อธิโมกขเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ตัดสินอารมณ์ คือทำลายจิตที่รวนเร มีการตัดสินอารมณ์ได้เด็ดขาด ทั้งดีและไม่ดี ถูกหรือผิดก็ตัดสินทั้งสิ้น เหมือนเสาเขื่อนไม่หวั่นไหวในอารมณ์ ถูกหรือผิด ไม่เข้าใจ เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉาเจตสิก

---

[๓๘] วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหะ**, หน้า ๑๓–๑๙.

[๔๐] **พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, หน้า ๓๒.

๔. *วิริยเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่มีความพยายามในอารมณ์ คือ อดทนต่อสู้กับความลำบากที่เกี่ยวกับการงานทั้งดีและไม่ดี คือความเพียรอันได้แก่อุตสาหะ มีความสามารถอดทนต่อความยากลำบากที่ได้รับอยู่ ไม่ท้อถอย

๕ .*ปีติเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่มีความปราบปลื้มใจในอารมณ์ คือสภาวะแช่มชื่นอิ่มเอิบใจเมื่อได้รับอารมณ์นั้น ๆ เป็นธรรมชาติที่มีความยินดีเพราะได้ประสบอิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่น่ายินดี)

๖. *ฉันทเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ปรารถนาอารมณ์ คือมีความพอใจในอารมณ์ที่ต้องการ มีความปรารถนาเพื่อจะทำการ เช่น ปรารถนารูปารมณ์ สัททารมณ์ รสารมณ์ ฯลฯ เมื่อต้องการก็ต้องแสวงหา การแสวงหาอารมณ์นี้จึงเป็นกิจของฉันทะ ฉันทะกับโลภะมีลักษณะใกล้เคียงกันมาก ฉันทะเปรียบเหมือนคนที่ต้องการยา แต่โลภะเปรียบเหมือนคนต้องการขนม[๔๑]

๒) อกุศลเจตสิก ๑๔

อกุศลเจตสิก หมายถึงเจตสิกที่ประกอบได้เฉพาะอกุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้นจะประกอบกับจิตอื่นไม่ได้เลย มี ๑๔ ดวง คือ

๒.๑) โมจตุกเจตสิก คือกลุ่มเจตสิกที่มีโมหเจตสิกเป็นประธาน โมจตุกเจตสิกนี้ประกอบกับอกุศลจิตได้ทั้ง ๑๒ ดวง จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “สัพพอกุศลสาธารณเจตสิก” หมายความว่าเป็นเจตสิกที่เป็นสาธารณะประกอบกับอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง โมจตุกเจตสิก มี ๔ ดวง คือ โมหะ, อหิริกะ, อโนตัปปะ และอุทธัจจะ[๔๒]

๑. *โมหเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่บังสภาวะตามความเป็นจริงของอารมณ์ไว้ คือความหลงงมงายในอารมณ์ ความไม่รู้สภาวธรรมตามความเป็นจริง โมหเจตสิก หมายถึงอวิชชา คือไม่รู้หรือเป็นธรรมชาติที่ตรงข้ามกับปัญญา ฉะนั้นการไม่รู้จึงไม่ได้หมายความว่าไม่รู้อะไรเสียเลย แต่หมายถึงการไม่รู้ตามความเป็นจริงเท่านั้น หรือหลงงมงายนั่นเอง

๒. *อหิริกเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ไม่มีความละอายต่อทุจริต คือไม่ละอายต่ออกุศลทุจริตต่าง ๆ มีกายทุจริต เป็นต้น

---

[๔๑] วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหะ**, หน้า ๒๐-๒๘.

[๔๒] **เรื่องเดียวกัน. หน้า** ๘.

๓. *อโนตตัปปเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ไม่กลัวต่อทุจริต คือความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาปธรรม คือ อกุศล ทุจริตต่าง ๆ มีกายทุจริต เป็นต้น

๔. *อุทธัจจเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ฟุ้งซ่าน คือความฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ เป็นสภาวะของจิตที่รับอารมณ์ไม่มั่นคง อุทธัจจเจตสิกนี้มีลักษณะตรงข้ามกับเอกัคคตาเจตสิก เจตสิกทั้ง ๒ ดวง นี้เกิดได้ในอกุศลจิต ทั้งต้องเกิดพร้อมกันในอกุศลจิตเสมอไปด้วย แต่เกิดในจิตคนละดวงสลับกันไป ทั้งนี้เพราะจิตเกิดดับอย่างรวดเร็ว ในอกุศลจิต เอกัคคตาเจตสิกมีอำนาจน้อยกว่าอุทธัจจเจตสิกและคอยบั่นทอนอำนาจของอุทธัจจะให้น้อยลง

๒.๒) โลติกเจตสิก คือกลุ่มเจตสิกที่มีโลภเจตสิกเป็นประธาน โลติกเจตสิกนี้ประกอบกับโลภมูลจิต ๘ ดวงเท่านั้นจะประกอบกับโทสมูลจิตและโมหมูลจิตไม่ได้เลย มี ๓ ดวง คือ โลภะ, ทิฏฐิ และมานะ

๑. *โลภเจตสิก* ธรรมชาติที่มีความยินดีติดใจในอารมณ์ ได้แก่ สภาพความปรารถนา ความอยากได้ และความติดใจอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ อัน ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์[๔๓]

๒. *ทิฏฐิเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่มีความเห็นผิดในอารมณ์ คือความเห็นที่มิใช่ตามความเป็นจริง เป็นความเห็นที่คลาดเคลื่อนเพราะเชื่อมั่นอย่างผิด ๆ ว่าสิ่งนี้เท่านั้นจริงสิ่งอื่นเปล่า, มีสภาวะตรงกันข้ามกับปัญญา ปัญญายึดสภาวะที่เป็นจริง ทิฏฐิยึดเอาสภาวะที่ไม่จริง

๓. *มานเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่มีความเย่อหยิ่งถือตัว คือ ความถือตัว ความทะนงตน เช่น สภาวะถือตัวว่าเราเป็นคนชั้นสูง ถือว่าเป็นคนชั้นต่ำ เป็นต้น

๒.๓) โทจตุกเจตสิก คือกลุ่มเจตสิกที่มีโทสเจตสิกเป็นประธาน เจตสิกกลุ่มนี้ประกอบในโทสมูลจิต ๒ ดวงเท่านั้น โทจตุกเจตสิก มี ๔ ดวง คือ โทสะ, อิสสา, มัจฉริยะ และกุกกุจจะ

๑. *โทสเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ประทุษร้ายในอารมณ์ คือความโกรธ ความไม่ชอบใจ ความประทุษร้าย ความเสียใจ กลุ้มใจ หงุดหงิดใจ โกรธ เกลียด กลัว เป็นต้น

๒. *อิสสาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่มีความไม่พอใจในสมบัติหรือคุณความดีของผู้อื่น

---

[๔๓] เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๕.

๓. *มัจฉริยเจตสิก* คือ ความตระหนี่ เป็นธรรมชาติที่หวงแหนทรัพย์สมบัติหรือคุณความดีของตน

๔. *กุกกุจจเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่มีความรำคาญใจในทุจริตที่ได้ทำไปแล้ว และในสุจริตที่ยังไม่ได้ทำ

๒.๔) ถีทุกเจตสิก คือกลุ่มเจตสิกที่มีถีนเจตสิกเป็นประธานจะประกอบกับอกุศลสสังขาริกจิต (จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการชักชวน) ๕ ดวง พร้อมกันเสมอ มี ๒ ดวง คือ ถีนะและมิทธะ

๑ .*ถีนเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ทำให้จิตเซื่องซึมท้อถอยจากอารมณ์ คือธรรมชาติที่ทำให้จิตหดหู่จากอารมณ์ สภาวะที่คลายลงจากอำนาจความขะมักเขม้นต่ออารมณ์ของจิต

๒. *มิทธเจตสิก* คือ ความโงกง่วง เป็นธรรมชาติที่ทำให้เจตสิกซื่องซึม ท้อถอยจากอารมณ์

๒.๕) วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ดวง คือ วิจิกิจฉา

๑. *วิจิกิจฉาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่มีความสงสัย ไม่ตกลงใจ คือสภาวะที่มีความสงสัยไม่อาจจะตกลงใจในความเชื่อ ในคุณแห่งพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น[๔๔]

๓) โสภณเจตสิก ๒๕

เป็นเจตสิกฝ่ายงามเมื่อประกอบกับจิตทำให้จิตผ่องใสไม่เศร้าหมองเร่าร้อน ทำให้จิตสงบตั้งอยู่ในความดีงาม เว้นจากบาปธรรม และทุจริตกรรม จึงชื่อว่า โสภณเจตสิก โสภณเจตสิกเมื่อประกอบกับจิตแล้ว เรียกจิตนั้นว่าโสภณจิต โสภณเจตสิกย่อมประกอบได้ในโสภณจิต ๕๙ หรือ ๘๑ ดวง เท่านั้น ไม่ประกอบกับอโสภณจิตเป็นอันขาด

๓.๑) โสภณสาธารณเจตสิก หมายถึงเจตสิกที่ต้องประกอบกับโสภณจิตเสมอ มี ๑๙ ดวง คือ สัทธา, สติ,หิริ,โอตตัปปะ, อโลภะ, อโทสะ, ตัตรมัชฌัตตตา, กายปัสสัทธิ, จิตตปัสสัทธิ,

---

[๔๔] เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๔–๔๖.

กายลหุตา,จิตตลหุตา, กายมุทุตา, จิตตมุทุตา, กายกัมมัญญตา, จิตตกัมมัญญตา, กายปาคุญญตา, จิตตปาคุญญตา, กายุชุกตา และจิตตุชุกตา[๔๕]

๑. *สัทธาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่มีความเชื่อและเลื่อมใสในกุศลธรรมตามความเป็นจริง ได้แก่ ความเลื่อมใสในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เชื่อเหตุผลในเรื่องกรรมและผลของกรรมตามความเป็นจริง

๒. *สติเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่มีความระลึกรู้ในอารมณ์ที่เกี่ยวกับกุศลธรรม มีคุณของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น

๓. *หิริเจตสิก* ธรรมชาติที่มีความเกลียด และละอายต่อการกระทำอันเป็นทุจริต หรือละอายต่อบาป

๔. *โอตตัปปเจตสิก* ธรรมชาติที่สะดุ้งกลัวต่อการกระทำอันเป็นทุจริต หรือ กลัวต่อบาป

๕. *อโลภเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่มีความไม่อยากได้ ไม่ติดใจในอารมณ์ เป็นปฏิปักษ์ต่อโลภะ เป็นมูลรากแห่งกุศลธรรม

๖. *อโทสเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ไม่ประทุษร้ายในอารมณ์ คือ มีความไม่โกรธ ไม่ปองร้าย ไม่เบียดเบียน เป็นมูลรากแห่งกุศลธรรม เป็นปฏิปักษ์แก่โทสเจตสิก

๗. *ตัตรมัชฌัตตาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ทำให้จิต เจตสิกสม่ำเสมอในกิจของตน ๆ ไม่ให้มีการยิ่งหย่อน เป็นกลางในสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เป็นตัวกลางที่ทำให้จิตและเจตสิกที่เกิดพร้อมกันในขณะนั้นทำกิจของตนได้สม่ำเสมอ เปรียบเหมือนนายสารถีผู้วางใจเฉยต่อม้าที่วิ่งเรียบไปฉะนั้น

๘. *กายปัสสัทธิเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่เป็นความสงบของเจตสิกขันธ์ ๓ (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ในการงานอันเป็นกุศล

๙. *จิตตปัสสัทธิเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่เป็นความสงบของจิต (วิญญาณขันธ์) ในการงานอันเป็นกุศล

---

[๔๕] เรื่องเดียวกัน. หน้า ๙–๑๑.

๑๐. *กายลหุตาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่เป็นความเบาของเจตสิกขันธ์ ๓ (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ในการงานอันเป็นกุศล

๑๑. *จิตตลหุตาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่เป็นความเบาของจิต (วิญญาณขันธ์) ในการงานอันเป็นกุศล

๑๒. *กายมุทุตา* เป็นธรรมชาติที่เป็นความอ่อนของเจตสิกขันธ์ ๓ (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ในการงานอันเป็นกุศล

๑๓. *จิตตมุทุตา* เป็นธรรมชาติที่เป็นความอ่อนของจิต (วิญญาณขันธ์) ในการงานอันเป็นกุศล

๑๔. *กายกัมมัญญตา* เป็นธรรมชาติที่เป็นความควรแก่การงานของเจตสิกขันธ์ ๓ (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ในการงานอันเป็นกุศล

๑๕. *จิตตกัมมัญญตา* เป็นธรรมชาติที่เป็นความควรแก่การงานของจิต (วิญญาณขันธ์) ในการงานอันเป็นกุศล

๑๖. *กายปาคุญญตา* เป็นธรรมชาติที่เป็นความคล่องแคล่วของเจตสิกขันธ์ ๓ (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ในการงานอันเป็นกุศล

๑๗. *จิตตปาคุญญตา* เป็นธรรมชาติที่เป็นความคล่องแคล่วของจิต (วิญญาณขันธ์) ในการงานอันเป็นกุศล

๑๘. *กายุชุกตาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่เป็นความซื่อตรงของเจตสิกขันธ์ ๓ (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ในการงานอันเป็นกุศล

๑๙. *จิตตุชุกตาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่เป็นความซื่อตรงของจิต (วิญญาณขันธ์) ในการงานอันเป็นกุศล

๓.๒) วิรตีเจตสิก หมายถึงเจตสิกที่มีเจตนาเว้นจากทุจริตเป็นประธาน มี ๓ ดวง คือ สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ

๑ .*สัมมาวาจาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ทำให้เกิดการเจรจาชอบ ได้แก่ เว้นจากวจีทุจริต ๔ (พูดเท็จ พูดคำหยาบ พูดส่อเสียด และพูดเพ้อเจ้อ) ซึ่งไม่เกี่ยวกับการงานอันเป็นอาชีพ เป็นเจตสิกที่ประกอบกับมหากุศลจิตและโลกุตตระ

๒. *สัมมากัมมันตเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ทำให้เกิดการงานชอบ คือ เว้นจากกายทุจริต ๓ (การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ และการประพฤติผิดในกาม) ซึ่งไม่เกี่ยวกับการงานอันเป็นอาชีพ

๓. *สัมมาอาชีวเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่ทำให้เกิดการเลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ การประกอบอาชีพสุจริต เว้นจากกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ อันเกี่ยวกับอาชีพ

๓.๓) **อัปปมัญญาเจตสิก** หมายถึงเจตสิกที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสุขิตสัตว์ (สัตว์ทั้งหลายที่มีสุข) หรือทุกขิตสัตว์ (สัตว์ทั้งหลายที่มีทุกข์) ทั่วไปไม่จำกัด มี ๒ ดวง กรุณาและมุทิตา

๑. *กรุณาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่มีความสงสารต่อทุกขิตสัตว์ คือสงสารสัตว์ที่กำลังได้รับความทุกข์ยากลำบากอยู่ หรือที่จะได้ทุกข์ยากในการต่อไป

๒ *มุทิตาเจตสิก* เป็นธรรมชาติที่มีความพลอยยินดีต่อสุขิตสัตว์ คือพลอยยินดีกับผู้กำลังประสบความสุขอยู่ หรือที่จะประสบในกาลข้างหน้า

๓.๔) **ปัญญินทรียเจตสิก** คือ อโมหะชื่อว่าปัญญินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ในการครอบงำอวิชชา และเป็นใหญ่ในการรู้ทั่วตามความเป็นจริง มี ๑ ดวง คือ ปัญญาเจตสิก

๑.*ปัญญาเจตสิก* คือธรรมชาติที่รู้สภาวะทั่ว ๆ ไป ตามความเป็นจริง ได้แก่ ธรรมชาติที่รู้ในอริยสัจ หรือ รู้ในไตรลักษณ์[๔๖]

การจำแนกประเภทของเจตสิกสามารถสรุปได้ดังตารางที่ ๑ การจำแนกประเภทของเจตสิก ๕๒ หน้า ๔๐

---

[๔๖] เรื่องเดียวกัน.หน้า ๔๗–๖๗.

ตารางที่ ๑ การจำแนกประเภทของเจตสิก ๕๒

๑. อัญญสมานเจตสิก ๑๓	๓.โสภณเจตสิก ๒๕
๑.๑ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗	*๓.๑โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙*
(๑) ผัสสะ	(๒๘) สัทธา
(๒) เวทนา	(๒๙) สติ
(๓) สัญญา	(๓๐) หิริ
(๔) เจตนา	(๓๑) โอตตัปปะ
(๕) เอกัคคตา	(๓๒) อโลภะ
(๖) ชีวิตินทรีย์	(๓๓) อโทสะ
(๗) มนสิการ	(๓๔) ตัตรมัชฌัตตตา
๑.๒ ปกิณณกเจตสิก ๖	(๓๕) กายปัสสัทธิ
(๘) วิตก	(๓๖) จิตตปัสสัทธิ
(๙) วิจาร	(๓๗) กายลหุตา
(๑๐) อธิโมกข์	(๓๘) จิตตลหุตา
(๑๑) วิริยะ	(๓๙) กายมุทุตา
(๑๒) ปีติ	(๔๐) จิตตมุทุตา
(๑๓) ฉันทะ	(๔๑) กายกัมมัญญตา
๒.อกุศลเจตสิก ๑๔	(๔๒) จิตตกัมมัญญตา
๒.๑โมจตุกะ ๔	(๔๓) กายปาคุญญตา
(๑๔) โมหะ	(๔๔) จิตตปาคุญญตา
(๑๕) อหิริกะ	(๔๕) กายุชุกตา
(๑๖) อโนตตัปปะ	(๔๖) จิตตุชุกตา
(๑๗) อุทธัจจะ	*๓.๒ วิรตีเจตสิก ๓*
๒.๒ โลติกเจตสิก ๓	(๔๗) สัมมาวาจา
(๑๘) โลภะ	(๔๘) สัมมากัมมันตะ
(๑๙) ทิฏฐิ	(๔๙) สัมมาอาชีวะ
(๒๐) มานะ	*๓.๓ อัปปมัญญาเจตสิก ๒*
๒.๓ โทจตุกเจตสิก ๔	(๕๐) กรุณา
(๒๑) โทสะ	(๕๑) มุทิตา
(๒๒) อิสสา	*๓.๔ ปัญญินทรียเจตสิก ๑*
(๒๓) มัจฉริยะ	(๕๒) ปัญญา
(๒๔) กุกกุจจะ	
๒.๔ ถีทุกเจตสิก ๒	
(๒๕) ถีนะ	
(๒๖) มิทธะ	
๒.๕ วิจิกิจฉาเจตสิก ๑	
(๒๗) วิจิกิจฉา	

๒.๗ การประกอบของเจตสิกกับจิต

ดังได้กล่าวแล้วว่าจิตกับเจตสิกนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด โดยเจตสิกมีหน้าที่ประกอบกับจิตและปรุงแต่งจิต ในพระอภิธรรมปิฎก พระพุทธองค์ทรงอธิบายโดยแยกจิตเป็นประเภท ๆ เช่น กุศลจิต อกุศลจิต อัพยากตจิต แล้วระบุเจตสิกทั้งหมดที่ประกอบกับจิตดวงนั้น ๆ จนครบทุกดวง พระอรรถกถาจารย์ท่านได้ศึกษาแล้วนำมาจำแนกการประกอบกันระหว่างจิตกับเจตสิกเป็น ๒ นัย คือ

๒.๗.๑ สัมปโยคนัย
๒.๗.๒ สังคหนัย

๒.๗.๑ สัมปโยคนัย หมายถึงการจำแนกโดยยกเจตสิกแต่ละดวงขึ้นเป็นประธาน แล้วระบุว่าสามารถประกอบกับจิตดวงไหนได้บ้าง หมายความว่าเจตสิกแต่ละดวงนั้นประกอบกับจิตได้เท่าไร ได้แก่จิตอะไรบ้าง

ก. **สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗** ประกอบได้ในจิตทั้งหมด ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง[๔๗]

ข. **ปกิณณกเจตสิก ๖** ประกอบในจิตตามที่ประกอบได้ ดังนี้

วิตกเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๕๕ ดวง คือ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐) และปฐมฌานจิต ๑๑

วิจารเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๖๖ ดวง คือ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐), ปฐมฌานจิต ๑๑ และทุติยฌานจิต ๑๑

อธิโมกขเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๑๑๐ ดวง คือ กามจิต ๔๓ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ วิจิกิจฉาสัมยุตตจิต ๑), มหัคคตจิต ๒๗ และโลกุตตรจิต ๔๐

วิริยเจตสิก ประกอบในจิตได้ ๑๐๕ ดวง คือ กามจิต ๓๘ (เว้นอเหตุกวิปากจิต ๑๕ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑), มหัคคตจิต ๒๗ และโลกุตตรจิต ๔๐

---

[๔๗] พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, หน้า ๓๖.

ปีติเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๕๑ ดวง คือ กามโสมนัสสหคตจิต ๑๘, ปฐมฌานจิต ๑๑, ทุติยฌานจิต ๑๑ และ ตติยฌานจิต ๑๑

ฉันทเจตสิก ประกอบได้ในจิต ๑๐๑ ดวง คือ กามจิต ๓๔ (เว้นโมหมูลจิต ๒, อเหตุกจิต ๑๘), มหัคคตจิต ๒๗ และ โลกุตตรจิต ๔๐ [๔๘]

ค. อกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบในอกุศลจิต ๑๒

โมจตุกเจตสิก ๔ ประกอบกับอกุศลจิต ๑๒
โลภเจตสิก ประกอบกับโลภมูลจิต ๘
ทิฏฐิเจตสิก ประกอบกับทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔
มานเจตสิก ประกอบกับทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔
โทจตุกเจตสิก ๔ ประกอบกับโทสมูลจิต ๒
ถีทุกเจตสิก ๒ ประกอบกับอกุศลสสังขาริกจิต ๕
วิจิกิจฉาเจตสิก ประกอบกับวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ [๔๙]

ง. โสภณเจตสิก ๒๕ ประกอบในโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ประกอบกับโสภณจิตทั้งหมด ๕๙ หรือ ๙๑

วิรตีเจตสิก ๓ ประกอบกับจิต ๑๖ หรือ ๔๘ คือ มหากุศลจิต ๘, และ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

อัปปมัญญาเจตสิก ๒ ประกอบกับจิต ๒๘ คือ มหากุศลจิต ๘, มหากริยาจิต ๘ และรูปาวจรจิต ๑๒ (เว้นปัญจมฌานจิต ๓)

ปัญญาเจตสิก ประกอบกับจิต ๔๗ หรือ ๗๙ คือ, มหากุศลญาณ-สัมปยุตตจิต ๔, มหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔, มหากริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔, มหัคคตจิต ๒๗ และโลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ [๕๐]

---

[๔๘] **เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๖.**

[๔๙] **เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๖.**

๒.๗.๒ สังคหนัย หมายถึงการจำแนกโดยการยกจิตแต่ละดวงขึ้นเป็นประธานแล้วระบุเจตสิกทั้งหมดที่ประกอบกับจิตดวงนั้น แสดงการที่จิตแต่ละดวงได้รวบรวมเจตสิกเข้ามาประกอบเท่าใด และได้แก่เจตสิกอะไรบ้าง มีจำนวนเท่าใด

ก. อกุศลจิต ๑๒ มีเจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๒๗ ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ และอกุศลเจตสิก ๑๔ จิตแต่ละดวงมีเจตสิกประกอบดังนี้

โลภมูลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๙ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๓, โมจตุกะ ๔, โลภะ และทิฏฐิ

โลภมูลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๓, โมจตุกะ ๔, โลภะ, ทิฏฐิ และถีทุกะ ๒

โลภมูลจิตดวงที่ ๓ มีเจตสิกประกอบ ๑๙ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๓ , โมจตุกะ ๔, โลภะ และมานะ

โลภมูลจิตดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๓, โมจตุกะ ๔, โลภะ, มานะ และถีทุกะ ๒

โลภมูลจิตดวงที่ ๕ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๒ (เว้นปีติ), โมจตุกะ ๔, โลภะ และทิฏฐิ

โลภมูลจิตดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๒ (เว้นปีติ), โมจตุกะ ๔, โลภะ, ทิฏฐิ และถีทุกะ ๒

โลภมูลจิตดวงที่ ๗ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๒ (เว้นปีติ), โมจตุกะ ๔, โลภะ และมานะ

โลภมูลจิตดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๒ (เว้นปปีติ), โมจตุกะ ๔, โลภะ, มานะ และถีทุกะ ๒

โทสมูลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๒ (เว้นปีติ), โมจตุกะ ๔ และโทจตุกะ ๔

โทสมูลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๒ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๒ (เว้นปีติ) โมจตุกะ ๔ โทจตุกะ ๔ และถีทุกะ ๒

---

[๕๐] เรื่องเดียวกัน.หน้า ๓๖.

โมหมูลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๐
(เว้นอธิโมกข์,ปีติ,ฉันทะ) โมจตุกะ ๔ และวิจิกิจฉา ๑
โมหมูลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๑
(เว้นปีติ,ฉันทะ) โมจตุกะ ๔ [๕๑]

ข. อเหตุกจิต ๑๘ มีเจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๑๒ ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นฉันทเจตสิก) อเหตุกจิตแต่ละดวงมีเจตสิกประกอบได้ดังนี้

ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มีเจตสิกประกอบ ๗ ดวง คือ
สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗
สัมปฏิจฉนจิต ๒ *อุเบกขาสันตีรณจิต* ๒ *ปัญจทวาราวัชนจิต* ๑
รวม ๕ ดวง มีเจตสิกประกอบ ๑๐ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๐ (เว้นวิริยะ ปีติ ฉันทะ)
โสมนัสสันตีรณจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๑ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๑
(เว้นวิริยะ ฉันทะ)
มโนทวาราวัชชนจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๑ ดวง คืออัญญสมานเจตสิก ๑๑
(เว้นปีติ ฉันทะ)
หสิตุปปาทจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๒ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒
(เว้นฉันทะ)[๕๒]

ค. กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มีเจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๓๘ ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๕

กามาวจรโสภณจิต ๒๔ แบ่งเป็น ๓ ประเภท ได้แก่

๑) มหากุศลจิต ๘
๒) มหาวิปากจิต ๘
๓) มหากิริยาจิต ๘

จิตแต่ละประเภทมีเจตสิกประกอบได้ดังนี้

---

[๕๑] เรื่องเดียวกัน.หน้า ๔๔-๔๕.
[๕๒] เรื่องเดียวกัน.หน้า ๔๖.

๑) **มหากุศลจิต ๘** มีเจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๓๘ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกประกอบได้ดังนี้

มหากุศลจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๓๘ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๕
มหากุศลจิตดวงที่ ๓ และดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๓๗ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๔ (เว้นปัญญา)
มหากุศลจิตดวงที่ ๕ และดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๓๗ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) และโสภณเจตสิก ๒๕
มหากุศลจิตดวงที่ ๗ และดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๖ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) และโสภณเจตสิก ๒๔ (เว้นปัญญา)

๒) **มหาวิปากจิต ๘** มีเจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๓๓ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกประกอบดังนี้

มหาวิปากจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง
คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ , โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ (เว้นวิรตี ๓ อัปปมัญญา ๒) และปัญญา ๑
มหาวิปากจิตดวงที่ ๓ และดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๓๒ ดวง
คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณสาธารณเจตสิก ๑๙
มหาวิปากจิตดวงที่ ๕ และดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๓๒ ดวง
คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ), โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ และปัญญา ๑
มหาวิปากจิตดวงที่ ๗ และดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๑ ดวง
คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) และโสภณสาธารณเจตสิก ๑๙

๓) **มหากริยาจิต ๘** มีเจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๓๕ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกประกอบดังนี้

มหากริยาจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๒(เว้นวิรตี ๓)

มหากริยาจิตดวงที่ ๓ และดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง
คืออัญญสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก๒๑ (เว้นวิรตี ๓ ปัญญา ๑)

มหากริยาจิตดวงที่ ๕ และดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) และโสภณเจตสิก๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

มหากริยาจิตดวงที่ ๗ และดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง
คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒(เว้นปีติ) และโสภณเจตสิก๒๑ (เว้นวิรตี ๓ ปัญญา ๑)

ง. **มหัคคตจิต** ๒๗ มีเจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๓๕ ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

ปฐมฌานจิต ๓ ได้แก่ ปฐมฌานกุศลจิต ๑ ปฐมฌานวิปากจิต ๑
ปฐมฌานกริยาจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี๓)

ทุติยฌานจิต ๓ ได้แก่ ทุติยฌานกุศลจิต ๑ ทุติยฌานวิปากจิต ๑
ทุติยฌานกริยาจิต ๑ เจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นวิตก) และโสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

ตติยฌานจิต ๓ ได้แก่ ตติยฌานกุศลจิต ๑ ตติยฌานวิปากจิต ๑
ตติยฌานกริยาจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก๑๑ (เว้นวิตก วิจาร) และโสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

จตุตถฌานจิต ๓ ได้แก่ จตุตถฌานกุศลจิต ๑ จตุตถฌานวิปากจิต ๑

จตุตถฌานกริยาจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๓๒ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๐ (เว้นวิตก วิจาร ปีติ) และ
โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

ปัญจมฌานจิต ๑๕ ได้แก่ ปัญจมฌานกุศลจิต ๕ ปัญจมฌานวิปากจิต ๕
ปัญจมฌานกริยาจิต ๕ มีเจตสิกประกอบ ๓๐ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๐ (เว้นปีติ วิจาร ปีติ) และ
โสภณเจตสิก ๒๐ (เว้นวิรตี ๓ อัปมัญญา ๒)[๕๓]

จ. โลกุตตรจิต ๔๐ มีเจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๓๖ ดวง ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒) แต่ละดวงมีเจตสิกประกอบได้ดังนี้

ปฐมฌานจิต ๘ ได้แก่ ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต ๑
ปฐมฌานโสดาปัตติผลจิต ๑ปฐมฌานสกทาคามิมรรคจิต๑
ปฐมฌานสกทาคามิผลจิต ๑ปฐมฌานอนาคามิมรรคจิต ๑
ปฐมฌานอนาคามิผลจิต ๑ ปฐมฌานอรหัตมรรคจิต ๑
ปฐมฌานอรหัตผลจิต ๑ ทั้งหมดมีเจตสิกประกอบ ๓๖
ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๓
(เว้นอัปปมัญญา ๒)

ทุติยฌานจิต ๘ ได้แก่ ทุติยฌานโสดาปัตติมรรคจิต ๑
ทุติยฌานโสดาปัตติผลจิต ๑ ทุติยฌานสกทาคามิมรรคจิต๑
ทุติยฌานสกทาคามิผลจิต ๑ ทุติยฌานอนาคามิมรรคจิต ๑
ทุติยฌานอนาคามิผลจิต ๑ ทุติยฌานอรหัตมรรคจิต ๑
ทุติยฌานอรหัตผลจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นวิตก) และโสภณเจตสิก ๒๓
(เว้นอัปปมัญญา ๒)

ตติยฌานจิต ๘ ได้แก่ ตติยฌานโสดาปัตติมรรคจิต ๑
ตติยฌานโสดาปัตติผลจิต ๑ตติยฌานสกทาคามิมรรคจิต ๑
ตติยฌานสกทาคามิผลจิต ๑ ตติยฌานอนาคามิมรรคจิต ๑
ตติยฌานอนาคามิผลจิต ๑ ตติยฌานอรหัตมรรคจิต ๑

---

[๕๓] เรื่องเดียวกัน.หน้า ๔๖-๔๘.

ตติยฌานอรหัตผลจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๑(เว้นวิตก วิจาร) และโสภณเจตสิก
๒๓ (เว้นอัปปมัญญา ๒)

จตุตถฌานจิต ๘ ได้แก่ จตุตถฌานโสดาปัตติมรรคจิต ๑
จตุตถฌานโสดาปัตติผลจิต ๑ จตุตถฌานสกทาคามิมรรค-
จิต ๑ จตุตถฌานสกทาคามิผลจิต ๑
จตุตถฌานอนาคามิมรรคจิต ๑จตุตถฌานอนาคามิผลจิต ๑
จตุตถฌานอรหัตมรรคจิต ๑ จตุตถฌานอรหัตผลจิต ๑
มีเจตสิกประกอบ ๓ ดวง คืออัญญสมานเจตสิก ๑๐
(เว้นวิตก วิจาร ปีติ) และโสภณเจตสิก ๒๓
(เว้นอัปปมัญญา ๒)[๕๔]

สรุปได้ว่า การแสดงเจตสิกในพระอภิธรรมปิฎกนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงว่าเจตสิกธรรมเป็นสภาวธรรมชนิดหนึ่งที่ประกอบกับจิต (จิตสัมปยุตตธรรม) เป็นไปเนื่องด้วยจิต (จิตสังสัฏฐะ) อันได้แก่ขันธ์ ๓ คือเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ มีการเกิดดับต่อเนื่องกันไปพร้อมกับจิต อาศัยวัตถุเดียวกับจิตเกิด และมีการรู้อารมณ์เช่นเดียวกับจิต และได้อธิบายถึงลักษณะของเจตสิกแต่ละดวงซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างกันอย่างละเอียด เมื่อเจตสิกเหล่านี้ประกอบเข้ากับจิตและปรุงแต่งจิตทำให้จิตมีลักษณแตกต่างกัน เป็นกุศล อกุศล อัพยากตะ เป็นต้น จิตแต่ละดวงมีเจตสิกประกอบจำนวนมากบ้างน้อยบ้างแล้วแต่ชนิดของจิตนั้น ๆ เช่น จิตที่เป็นวิบากซึ่งเป็นจิตที่เป็นผลนั้นมีเจตสิกประกอบน้อยที่สุดเพียง ๗ ดวงเท่านั้น ส่วนจิตที่เป็นกุศลมีเจตสิกประกอบอย่างมากได้ถึง ๓๘ ดวง เป็นต้น นอกจากนี้ยังได้แสดงถึงความสัมพันธ์ของเจตสิกกับธรรมหมวดอื่น ๆ อีก ดังเช่น เจตสิก ที่เป็นองค์ประกอบของ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ เป็นต้น

---

[๕๔] เรื่องเดียวกัน.หน้า ๕๑.

๒.๘ ประโยชน์จากการศึกษาเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎก

ประโยชน์จากการศึกษาเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกสรุปได้ดังนี้คือ

๒.๘.๑ การศึกษาเรื่องเจตสิกซึ่งเป็นองค์ประกอบของจิตซึ่งทำให้จิตมีอารมณ์และคิดนึกไปต่าง ๆ ได้นั้น มีปรากฏอย่างพิสดารในพระอภิธรรมปิฎกเท่านั้น โดยที่ไม่มีปรากฏในคัมภีร์อื่น การศึกษาเจตสิกธรรมที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกทำให้มีความเข้าใจสภาวะของจิต (ซึ่งรวมถึงเจตสิก) ในลักษณะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

(๑) **ทำให้เข้าใจโครงสร้างของชีวิตในส่วนที่เป็นนามธรรม** นามธรรมประกอบด้วยจิตและเจตสิก ในพระอภิธรรมแม้จิตจะมีหลายชื่อ คือ จิต มโน มนัส ปัณฑระ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุ แต่ทรงอธิบายว่าหมายถึงสภาวะเดียวกัน คือหมายถึง “สภาพรู้” และคำว่า “รู้” ในที่นี้หมายถึง “การรับ” ฉะนั้นจิตจึงมีความหมายว่า “สภาพที่รับรู้อารมณ์” ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถภาวินี ว่า “ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิด อธิบายว่า รู้อารมณ์”[๕๕]

ในส่วนของเจตสิกแต่ละดวงมีความหมายและลักษณะที่แตกต่างกัน เช่น ผัสสะเจตสิก หมายถึง ความถูกต้อง เวทนาเจตสิก หมายถึง ความรู้สึก ว่าเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ สัญญาเจตสิก หมายถึง ความจำได้หมายรู้ เจตนาเจตสิก หมายถึง ความจงใจ วิตกเจตสิก หมายถึง ความตรึก วิจารเจตสิก หมายถึง ความตรอง เป็นต้น เจตสิกแต่ละดวงจะประกอบกับจิตอย่างเหมาะสมทำให้จิตสามารถทำงานในลักษณะที่แตกต่างกัน จิตแต่ละดวงประกอบด้วยเจตสิกซึ่งมีลักษณะแตกต่างกัน มีจำนวนมากบ้างน้อยบ้างทำให้จิตเปลี่ยนไปได้ถึง ๓ ประเภท คือ กุศลจิต อกุศลจิต อัพยากตจิต ในแต่ละประเภทนั้นยังสามารถแบ่งย่อย ๆ ต่อไปอีก ทำให้เห็นโครงสร้างของจิตแต่ละดวง ในแต่ละลำดับขั้นของจิตอย่างละเอียด ทำให้เกิดประโยชน์ในการควบคุมและพัฒนาจิต

(๒) **ทำให้ทราบว่าเจตสิกมีบทบาทสำคัญในกระบวนการทำงานของจิต** จิตทุกดวงต้องมีเจตสิกประกอบด้วยจำนวนหนึ่งจึงทำให้จิตทำงานได้ เจตสิกแต่ละดวงมีการทำงานแตกต่างกันออกไปดังเช่น ผัสสเจตสิกทำให้เกิดการรับรู้การกระทบกับสิ่งภายนอก คือ ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้ชิมรส กายสัมผัสสิ่งต่าง ๆ และการรับรู้ความรู้สึกนึกคิดที่เกิดขึ้นทางใจ

---

[๕๕]มหามกุฏราชวิทยาลัย, **อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย,** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๙.

ในขณะเดียวกันเวทนาเจตสิกก็เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์เหล่านั้นแล้วเกิดความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ สัญญาเจตสิกเกิดขึ้นทำหน้าที่จำอารมณ์เหล่านั้น เจตนาเกิดขึ้นทำหน้าที่จงใจรับอารมณ์เหล่านั้น เมื่อเจตสิกแต่ละดวงต่างทำหน้าที่ของตนดังนี้จึงประกอบกันทำให้จิตทำงานได้ จะเห็นได้ว่าการทำงานของเจตสิกที่ประกอบกับจิตนั้นมีความซับซ้อนประสานกันอย่างเป็นระบบยากที่ปุถุชนจะรับรู้ได้ว่ามีเกิดขึ้นกับจิตของเราอยู่ตลอดเวลา เจตสิกบางดวงถ้าไม่ได้ศึกษา เราก็ไม่อาจรู้ได้ว่ามีเกิดแก่เรา เช่น ชีวิตินทรีย์เจตสิก(ธรรมอันเป็นใหญ่คือชีวิต) หรือเจตสิกที่ทำให้จิตมีความพร้อมเหมาะแก่การทำงาน ได้แก่ กายลหุตาเจตสิก จิตตลหุตาเจตสิก กายกัมมัญญตาเจตสิก จิตตกัมมัญญตาเจตสิก เป็นต้น ความรู้นี้ก่อให้เกิดประโยชน์ด้านปฏิบัติธรรมในชีวิตประจำวัน ทำให้รู้ว่าสุขทุกข์อยู่ที่จิตดวงเดียวขณะจิตเปลี่ยนไปอย่างรวดเร็วตามเจตสิก

(๓) เจตสิกเป็นต้นแบบของพฤติกรรม การศึกษาเรื่องเจตสิกทำให้มีความเข้าใจถึงการคิด การพูดตลอดจนการแสดงออกของพฤติกรรมว่ามีต้นเหตุจากเจตสิกที่ปรุงแต่งจิต ทำให้บุคคลกระทำพฤติกรรมต่าง ๆ ทั้งที่เป็นกุศล หรืออกุศล ตามเจตสิกที่ประกอบปรุงแต่งจิตนั้น ดังเช่นจิตที่เป็นกุศลทรงแสดงว่า “กุศลมูล ๓ คือ ความไม่โลภ ความไม่โกรธ ความไม่หลง เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ อันสัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมเป็นกุศล” [๕๖] หรือจิตที่เป็นอกุศลทรงแสดงว่า “อกุศลมูล ๓ คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลง เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ อันสัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมเป็นอกุศล” [๕๗] แสดงว่าพฤติกรรมคือการแสดงออกทางกาย(การกระทำ) ทางวาจา (การพูด) และทางใจ (การนึกคิด)ในทางดีและไม่ดีนั้นมีต้นเหตุมาจากเจตสิกที่ดีและไม่ดีปรุงแต่งจิต ดังนั้นเมื่อต้องการจะพัฒนาปรับปรุงพฤติกรรมของคนควรเริ่มที่จิตโดยขจัดเจตสิกที่เป็นอกุศล เพิ่มพูนฝ่ายกุศล พฤติกรรมก็จะเป็นไปในทางที่ดีงาม

๒.๘.๒ มีความเข้าใจในกระบวนการทำงานของชีวิตในส่วนที่เกี่ยวกับจิตและเจตสิกได้ดีขึ้น ในพระอภิธรรมปิฎกไม่ได้กล่าวว่ามีตัวตนเป็นบุคคลที่แท้จริง แต่ได้แสดงว่าเป็นกระบวนการทำงานของสภาวะที่เกิดขึ้น อาจเรียกได้ว่าเป็นกระบวนการทำงานของสิ่งมีชีวิตซึ่งได้แก่กลุ่มของสภาวะที่สมมติว่าเป็นตัวตน เรียกว่า ขันธ์ ๕ และเมื่อขันธ์ ๕ มีการรับรู้หรือติดต่อกับโลกภายนอกเกิดกระบวนการที่เรียกว่า อายตนะ หรือเมื่อกล่าวถึงสภาวะที่ทรงไว้ซึ่งหน้าที่ของตน

---

[๕๖] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๘๘๕/๒๕๖.

[๕๗] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๘๘๕/๒๕๖.

เรียกว่า ธาตุ สภาวะที่เป็นใหญ่ในการทำหน้าที่เรียกว่า อินทรีย์ เมื่อกล่าวถึงสภาวะที่นำมาคือทำให้เกิดอีกสภาวะหนึ่งตามมาเรียกว่า อาหาร เป็นต้น ในพระอภิธรรมปิฎกได้มีการแสดงกระบวนการเหล่านี้ทั้งที่เกิดในจิตแต่ละดวง (ในธัมมสังคณี) และมีการนำมาจำแนกที่เกิดขึ้นทั้งหมด (ในวิภังค์) กระบวนการเหล่านี้ในส่วนที่เกี่ยวกับจิตและเจตสิกอันเป็นกระบวนการธรรมชาติไม่มีอัตตาถาวร เป็นเพียงกระแสต่อเนื่องมีอยู่โดยความเป็นกระแสทำให้ไม่ถลำเข้าสู่อำนาจของสัสตทิฏฐิ หรืออุจเฉททิฏฐิ เป็นต้น เพราะพระพุทธศาสนามองชีวิตมนุษย์ว่าเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันโดยสัมพันธ์กันเป็นระบบ และเป็นกระบวนการ วิธีแยกง่าย ๆ คือ กายกับใจ หรือรูปกับนาม ถ้าแบ่งย่อยออกไปอีกเป็นขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ขันธ์ ๕ นี้เมื่อรวมกันแล้วเป็นเหตุให้คนและสัตว์ทั้งหลายมีความเข้าใจผิดว่ามีตัวตนเกิดขึ้น เช่น เมื่อเกิดรูปร่างกายขึ้น ก็สำคัญผิดคิดว่ารูปร่างกายนี้คือตัวเรา เมื่อเกิดเวทนาเจตสิกขึ้นก็เข้าใจว่าเป็นความสุข หรือความทุกข์ที่เกิดขึ้นแก่เรา เป็นของเรา เมื่อเกิดสัญญาขันธ์คือการจำได้หมายรู้สิ่งต่าง ๆ ขึ้น ก็คิดว่าเป็นเราที่จำสิ่งโน้นสิ่งนี้ได้ สังขารขันธ์คือเจตสิกอื่น ๆ เว้นเวทนาและสัญญา อันมีเจตนาเป็นตัวนำในการคิดปรุงแต่งจิตให้เกิดการกระทำต่าง ๆ เมื่อมีวิญญาณขันธ์คือจิตที่รับรู้และนึกคิดต่าง ๆ ก็เข้าใจผิดว่าเป็นตัวตนที่คิดสิ่งนั้นสิ่งนี้ การศึกษาเกี่ยวกับจิตและเจตสิกจึงทำให้มีความเข้าใจในขันธ์ ๕ ซึ่งแท้จริงแล้วเป็นเพียงการประกอบเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยและมีการทำงานที่สอดคล้องกันเท่านั้น

ในทำนองเดียวกันทรงกล่าวถึงเจตสิกในฐานะอื่น ๆ เช่น อินทรีย์ อายตนะ อาหาร เป็นต้น

๒.๘.๓ ในพระอภิธรรมปิฎก พระผู้มีพระภาคทรงนำสภาวธรรม คือ จิตและเจตสิกเหล่านี้มาจำแนกอธิบายอย่างละเอียดลึกซึ้งซึ่งไม่ปรากฏว่ามีในคัมภีร์อื่น จึงอาจเรียกได้ว่าเป็นจิตวิทยาในพระพุทธศาสนา นอกจากนั้นแล้วการศึกษาจิตและเจตสิกในพระอภิธรรมยังถือว่าเป็นการศึกษาพระพุทธศาสนาในมุมมองของจริยศาสตร์ (ETHICS) หมายถึง หลักว่าด้วยความประพฤติและการครองชีวิตให้รู้ว่าอะไรคือความดี อะไรคือความชั่ว อะไรถูก อะไรผิด หรืออะไรควรประพฤติ อะไรไม่ควรประพฤติ [๕๙] ความดีในพระอภิธรรมนั้นใช้คำว่า กุศล และในทางตรงกันข้ามความชั่ว ใช้คำว่า อกุศล พระอภิธรรมปิฎกได้มีการแบ่งกลุ่มของจิตและเจตสิกเป็นกลุ่มของกุศลธรรมและอกุศลธรรม พร้อมทั้งกล่าวถึงลักษณะของจิตและเจตสิกทั้งที่เป็นกุศล

---

[๕๙] ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์,๒๕๒๕), หน้า ๒๑๔.

และอกุศลไว้อย่างชัดเจน ในส่วนกุศลนั้นยังแบ่งเป็นหลายระดับ คือระดับกุศลโดยทั่วไป ระดับฌานจิต (รูปาวจรกุศ และอรูปาวจรกุศล) และขั้นสูงสุด คือ โลกุตตรกุศลจิตอันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา รวมทั้งทรงแสดงการกระทำที่เป็นกุศล(ฝ่ายดี)และอกุศล (ฝ่ายชั่ว) ไว้อย่างชัดแจ้ง ทรงแสดงการกระทำในการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่จุดหมายของพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นความดีสูงสุด ในวิภังค์ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ ๒ ของพระอภิธรรมปิฎก ทรงอธิบายถึงเจตสิกที่มีบทบาทสำคัญในการนำมาปฏิบัติ เพื่อบรรลุจุดหมายของพระพุทธศาสนา โดยทรงจำแนกเป็นหมวดหมู่ เช่น สติปัฏฐานวิภังค์ มัคควิภังค์ อิทธิปาทวิภังค์ เป็นต้น การศึกษาเจตสิกธรรมจึงทำให้ทราบลักษณะของความดี และความชั่วในพระพุทธศาสนาได้อย่างเป็นระบบ และมีความชัดเจน

๒.๘.๔ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอนปรมัตถธรรม คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ในพระอภิธรรมปิฎกนั้นทรงประสงค์ให้ผู้ฟังเข้าใจถึงสภาวะธรรมชาติของสรรพสิ่งทั้งรูปและนามอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติที่ครอบงำโลกทั้งโลก คือเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ซึ่งมีการปรากฏเกิดขึ้นตามกระบวนการของเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์กัน และมีการเกิดดับเปลี่ยนแปลงไปคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ในการสอนตามแนวพระอภิธรรมนี้ พระพุทธองค์ทรงเน้นการสอนเกี่ยวกับอนัตตา คือความไม่มีตัวตน ไม่ใช่ตัวตน หาตัวตนมิได้ ในความหมายว่า ว่างเปล่าจากตัวตนโดยทรงแสดงให้เห็นสภาวธรรมที่ประกอบกันแล้วทำให้เกิดการยึดถือเป็นตัวตนคนสัตว์สิ่งของทั้งหลายว่าเป็นเพียงส่วนประกอบของปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ทรงอธิบายปรมัตถธรรมแต่ละอย่างอย่างละเอียด การศึกษาเรื่องเจตสิกจึงทำให้มีความเข้าใจถึงสภาวะของนาม ซึ่งประกอบด้วยจิตและเจตสิก ทรงแสดงให้เห็นว่าจิตและเจตสิกเป็นเพียงสภาวธรรมที่ต่างเกิดขึ้นทำหน้าที่ของตนไปตามเหตุปัจจัยแล้วดับไป จิตและเจตสิกดวงใหม่ก็เกิดขึ้นแล้วดับไป มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา นอกจากนี้ยังทรงอธิบายว่าเป็น ขันธ์บ้าง อายตนะบ้าง ธาตุบ้าง เพื่อให้เห็นการทำงานตามหน้าที่ของสภาวะเหล่านั้น เมื่อมีความเข้าใจดังนี้ ความยึดถือว่าเป็นตัวตนมีคน สัตว์สิ่งของต่าง ๆ ย่อมลดลง มองเห็นว่าสรรพสิ่งเป็นอนัตตาไม่มีผู้สร้างทำให้ได้ประโยชน์จากความเข้าใจเป็นขั้น ๆ ดังนี้

- ในขั้นต้น ทางด้านตัณหา ช่วยลดความเห็นแก่ตน มิให้กระทำการต่าง ๆ โดยยึดถือแต่ประโยชน์ตนเป็นประมาณ มองเห็นประโยชน์ในทางกว้าง ที่ไม่มีตัวตนเป็นเครื่องกีดกั้นจำกัด
- ในขั้นกลาง ทางด้านทิฏฐิ ทำให้จิตใจกว้างขวางขึ้น สามารถเข้าไปเกี่ยวข้องพิจารณา และจัดการกับปัญหาและเรื่องราวต่าง ๆ โดยไม่เอาตัวตน ความอยากของ

ตัวตน ตลอดจนความเห็น ความยึดมั่นถือมั่นของตนเองเข้าไปขัด แต่พิจารณาจัดการไปตามตัวธรรม ตามตัวเหตุผล ตามที่มันเป็นของมัน หรือควรจะเป็นแท้ ๆ

- ในขั้นสูง คือรู้หลักความจริงตามธรรมชาติถึงที่สุด ความรู้สมบูรณ์ขั้นนี้ ทำให้สลัดความยึดมั่นถือมั่นได้ ถึงความหลุดพ้นบรรลุอิสรภาพโดยสมบูรณ์ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม[๕๕]

สรุปได้ว่าประโยชน์ของการศึกษาเจตสิกธรรมคือทำให้ผู้ศึกษามีความรู้ความเข้าใจพุทธธรรมได้ดียิ่งขึ้นและเป็นแนวทางการฝึกอบรมจิตและยกระดับจิตของบุคคล ให้มีชีวิตที่มีความสุข สามารถนำไปสู่การพัฒนาจิตอย่างสมบูรณ์ ทำให้บุคคลมีชีวิตที่สมดุลทั้งร่างกายและจิตใจ ส่งผลให้บุคคลมีการแสดงออกทางพฤติกรรม ทางความคิดในทางที่ดี มีประโยชน์สามารถช่วยตัวเอง ช่วยผู้อื่นและบำเพ็ญประโยชน์แก่สังคมมนุษย์อย่างมหาศาลอีกด้วย

---

[๕๕] พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๘.

บทที่ ๓
เจตสิกธรรมในพระสุตตันตปิฎก

เจตสิกธรรมในพระสุตตันตปิฎกนั้นมีปรากฏกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในแต่ละพระสูตร มีเนื้อหาจบเป็นตอน ๆ ไม่ต่อเนื่องกัน การศึกษาเจตสิกธรรมในพระสูตรจึงต้องรวบรวมเจตสิกที่แสดงไว้ในพระสูตรต่าง ๆ แล้วนำมาวิเคราะห์ จึงจะได้รายละเอียดของเจตสิกตามหัวข้อที่นำมาศึกษาดังต่อไปนี้

๓.๑ ความหมายของเจตสิก

ในบทก่อนได้กล่าวถึงความหมายของเจตสิกตามแนวพระอภิธรรมซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของปรมัตถธรรม ๔ ประการ มีการจัดกลุ่มไว้อย่างเป็นระบบตามลักษณะของเจตสิกนั้น ๆ ส่วนในพระสุตตันตปิฎก "เจตสิก" ใช้ในความหมายเมื่อต้องการที่จะกล่าวถึงสภาวธรรมซึ่งเกี่ยวข้องกับจิตหรือเป็นสภาวะทางจิต ดังตัวอย่าง

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

"โรค ๒ อย่าง คือ ๑. โรคทางกาย (กายิโก โรโค) ๒. โรคทางใจ (**เจตสิโก** โรโค)"[๑]

"ภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับถูกทุกขเวทนาถูกต้อง ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่ลำบาก . . . เธอย่อมเสวยเวทนาทางกายประการเดียว ไม่เสวยเวทนาทางใจ (เอกं เวทยติ กายิกं น **เจตสิกं**)"[๒]

"เวทนา ๒ ประการ คือ ๑. เวทนาทางกาย (กายิกา เวทนา) ๒. เวทนาทางใจ (เจตสิกา เวทนา)"[๓]

พระสารีบุตรกล่าวถึงคำว่าเจตสิกที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ดังนี้

---

[๑] **องฺ.จตุกฺก.** (ไทย) ๒๑/๑๕๗/๒๑๗.

[๒] **สํ.สฬา.** (ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๗๕.

[๓] **สํ.สฬา.** (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๒.

"คำว่า สุข ๒ อย่าง คือ ๑. กายิกสุข ๒. **เจตสิก**สุข

กายิกสุข คือ ความสำราญทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยสุขที่เป็นความสำราญซึ่งเกิดจากกายสัมผัส สุขเวทนาที่ เป็นความสำราญซึ่งเกิดจากกายสัมผัส นี้เป็นกายิกสุข

เจตสิกสุข คือ ความสำราญทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยสุขที่เป็นความสำราญซึ่งเกิดจาก เจโตสัมผัส สุขเวทนาที่เป็นความสำราญซึ่งเกิดจากเจโตสัมผัส นี้เป็น**เจตสิก**สุข"[๔]

"คำว่า เธอจงมีสติ เพ่งพิจารณาอากิญจัญญายตนสมาบัติ . . . เพ่งพิจารณาคือ แลเห็น ตรวจดู เพ่งพินิจ พิจารณาจิตและ**เจตสิกธรรม**ที่เกิดในสมาบัตินั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง . . ."[๕]

"อะไรเป็นศีล เจตนาเป็นศีล **เจตสิก**เป็นศีล ความสำรวมเป็นศีล ความไม่ล่วงเป็นศีล"[๖]

"จิตตสังขาร คือ **สัญญาและเวทนา**ด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว เป็น**เจตสิก** ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตตสังขาร"[๗]

"ปัญญาในการกำหนดธรรม ๔ เป็นภูมินานัตตญาณอย่างไร ภูมิ ๔ คือ

๑. กามาวจรภูมิ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม) คือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันท่องเที่ยวอยู่ในภูมินี้ . . .

๒. รูปาวจรภูมิ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป) คือ ธรรม คือจิตและ**เจตสิก**ของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ ผู้เกิดในรูปภูมิ . . .

๓. อรูปาวจรภูมิ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป) คือ ธรรม คือจิตและ**เจตสิก**ของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ ผู้เกิดในอรูปภูมิ . . .

๔. อริยาปันนภูมิ (ชั้นที่ไม่นับเนื่องในภูมิ ๓ หมายถึงโลกุตตรภูมิ) คือ มรรค ผล ธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง (นิพพาน) . . ."[๘]

---

[๔] **ขุ.ป.** (ไทย) ๓๑/๑๗๓/๒๗๑–๒๗๒.

[๕] **ขุ.จู.** (ไทย) ๓๐/๓๕/๑๘๐.

[๖] **ขุ.ป.** (ไทย) ๓๑/๓๕/๖๐.

[๗] **ขุ.ป.** (ไทย) ๓๑/๑๗๔/๒๗๓.

[๘] **ขุ.ป.** (ไทย) ๓๑/๗๒/๑๒๑–๑๒๒.

พระอนุรุทธเถระกล่าวแก่ภิกษุ เมื่อภิกษุทั้งหลายถามในเวลาที่พระศาสดาเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า “เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้ว จิตและ**เจตสิกธรรม**เหล่าอื่นจะไม่มีอีกต่อไป”[๙]

คำว่า เจตสิก ในพระสุตตันตปิฎกมีทั้งที่เป็นการตรัสของพระพุทธเจ้าและเป็นคำพูดของพระสาวกมีอยู่ไม่มากนัก ทุกครั้งที่ใช้คำว่า “ เจตสิก” จะมีความหมายที่คล้ายกันคือหมายถึงสภาวธรรมที่เกิดทางใจโดยที่ต้องการแยกสภาวธรรมนี้ให้ต่างออกไปจากทางกาย เช่น เจตสิกสุข เจตสิกทุกข์ ซึ่งหมายถึง ความสุข ความทุกข์ที่เกิดขึ้นทางใจ หรือการงดเว้นทางใจ ที่เรียกว่า เจตสิกศีล เป็นต้น สภาวธรรมเหล่านี้ไม่ใช่จิตแต่มีความเกี่ยวข้องกับจิต แสดงว่านามธรรมที่นอกจากจิตแล้วยังมีสภาวธรรมอีกจำพวกหนึ่งที่เกี่ยวเนื่องกับจิตอยู่ด้วย ดังที่พระสารีบุตรแสดงถึงธรรมคือจิตและเจตสิกของบุคคลต่าง ๆ ที่อยู่ในโลกมนุษย์นี้และภพภูมิต่าง ๆ ทั้งในกามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ หรือ โลกุตตรภูมิ ดังที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า “เจตสิก” ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎกนั้นมิได้มีกล่าวขยายความว่าคืออะไร มีจำนวนหรือประเภทอย่างไรบ้าง โดยทั่วไปเมื่อพระองค์ทรงแสดงเจตสิก จะทรงกล่าวถึงเจตสิกชนิดนั้น ๆ โดยทรงแสดงถึงลักษณะความสำคัญหรืออิทธิพลของเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตนั้นอยู่ ดังเช่นทรงแสดงถึง โลภเจตสิกที่เมื่อประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตเป็นอกุศล ทรงแสดงว่า “เธอทั้งหลายควรพิจารณาจิตอยู่เนือง ๆ ว่า ‘จิตนี้เศร้าหมองด้วยราคะ โทสะ โมหะเป็นเวลานาน’ สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายบริสุทธิ์เพราะจิตผ่องแผ้ว” [๑๐] หรือที่ทรงแสดงว่า “เพราะมนสิการในสุภนิมิตนั้น ราคะจักครอบงำจิตได้ เขาจักเป็นผู้มี ราคะ โทสะ โมหะ เพียงดังเนิน มีจิตเศร้าหมองตายไป”[๑๑]

ในพระสุตตันตปิฎกได้กล่าวถึงเจตสิกในลักษณะนี้เป็นส่วนใหญ่และไม่ได้เรียกชื่อเจตสิก เพียงแต่กล่าวถึงสภาวธรรมที่ประกอบกับจิตและมีอิทธิพลทำให้จิตมีลักษณะอาการที่แตกต่างกัน และในบางพระสูตรได้นำเจตสิกในพระอภิธรรมไปจัดเป็นองค์รวมแล้วเรียกชื่อเหล่านั้นตามลักษณะที่มีอิทธิพลต่อจิต เช่น โลภะ โทสะ โมหะ เรียกว่า อกุศลมูล[๑๒] เพราะเป็นต้นตอของความชั่ว ซึ่งทั้ง ๓ เป็นอกุศลเจตสิก ในการจัดกลุ่มบางทีก็นำเอาเจตสิกบางดวงไปประกอบคุณ

---

[๙] **ขุ.เถร.** (ไทย) ๒๘/๖๐๗/๔๘๙.

[๑๐] **สำ.ข.** (ไทย) ๑๗/๑๐๐/๑๙๑–๑๙๒.

[๑๑] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๕๙/๔๗.

[๑๒] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๒๗๓.

ธรรมที่เป็นองค์รวมเพื่อให้องค์ธรรมนั้นมีความเข้มแข็งสำเร็จประโยชน์ตามเป้าหมาย เช่น พละ (ธรรมเป็นกำลัง) ๕ คือ

๑. ศรัทธา (ความเชื่อ) → โสภณเจตสิก
๒. วิริยะ (ความเพียร) → ปกิณณกเจตสิก
๓. สติ (ความระลึกได้) → โสภณเจตสิก
๔. สมาธิ (ความมีจิตตั้งมั่น) → โสภณเจตสิก
๕. ปัญญา (ความรู้ทั่ว) → ปัญญินทรียเจตสิก[๑๓]

ในองค์ธรรมนี้ เจตสิกแต่ละดวงเมื่อประกอบกันครบ ๕ ประการจะทำให้เกิดพลังผลักดันให้บุคคลดำเนินไปสู่ความก้าวหน้าไปถึงจุดหมายปลายทาง

การศึกษาเจตสิกธรรมในบทนี้จึงได้นำเจตสิก ๕๒ ดวงที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรมปิฎกแล้วนำมาศึกษาถึงการแสดงเจตสิกเหล่านั้นที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎกเพื่อที่จะได้นำมาเปรียบเทียบกันในบทต่อไป

๓.๒ ลักษณะทั่วไปของเจตสิกในพระสุตตันตปิฎก

เจตสิกหมายถึงสภาวธรรมที่เกิดขึ้นทางใจหรือทางจิต ซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับจิต เพื่อให้มองเห็นลักษณะทั่วไปของสภาวธรรมที่เป็นเครื่องประกอบจิตตามแนวพระสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์ต่าง ๆ ผู้วิจัยขอแยกประเด็นดังนี้

๓.๒.๑ เจตสิกเป็นนาม ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า "เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) ผัสสะ (ความกระทบ) มนสิการ (ความกระทำไว้ในใจ, การพิจารณา) นี้เรียกว่า นาม มหาภูตรูป ๔ (ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ) และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาทายรูป ๒๔) นี้เรียกว่า รูป"[๑๔] จากพระพุทธวจนะนี้แสดงว่า เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ และมนสิการ เป็นสภาวะที่เกิดร่วมกับจิตเป็นเจตสิกจัดอยู่ในประเภทของนาม เมื่อจัดเจตสิกเหล่านี้เป็นขันธ์จะได้ดังนี้คือ เวทนาเป็นเวทนาขันธ์ สัญญาเป็นสัญญาขันธ์ และเจตสิกที่เหลือคือ เจตนา ผัสสะ มนสิการ เป็นสังขารขันธ์ ในคำอธิบายคำว่า นาม จึงหมายถึงเฉพาะเจตสิกขันธ์ ๓

---

[๑๓] **ม.ม.** (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๘๓.

[๑๔] **สำนิ.** (ไทย) ๑๖/๒/๗.

คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์เท่านั้น ยังไม่นับรวมวิญญาณขันธ์ หรือจิตเข้าไว้ด้วย ทรงกล่าวถึงจิตในขั้นตอนต่อไปว่า "เพราะวิญญาณเกิด เหตุเกิดแห่งนามรูปจึงมี" [๑๕]

ในขุททกนิกาย จูฬนิทเทส พระสารีบุตรให้ความหมายของนามดังนี้ "**นาม** ได้แก่ ขันธ์ที่มิใช่รูป ๔ อย่าง **รูป** ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔" [๑๖] ขันธ์ที่ไม่ใช่รูป ๔ อย่าง ได้แก่ ๑. เวทนาขันธ์ ๒. สัญญาขันธ์ ๓. สังขารขันธ์ และ ๔. วิญญาณขันธ์ จะเห็นได้ว่าในบทนี้ นาม หมายถึง นามขันธ์ ๔ คือ ขันธ์ ๓ ที่เป็นเจตสิก ได้แก่ ๑. เวทนาขันธ์ ๒. สัญญาขันธ์ ๓. สังขารขันธ์ และ ๔. วิญญาณขันธ์หรือจิต ดังนั้น นาม ในที่นี้จึงหมายถึงทั้งจิตและเจตสิก

สรุปว่าเจตสิกจัดอยู่ในประเภทนาม ได้แก่ ขันธ์ ๓ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่านามหรือเจตสิกที่ทรงนำมาแสดง คือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ เมื่อเว้น เวทนาคือเวทนาขันธ์ และสัญญาคือสัญญาขันธ์แล้ว เจตสิกที่เหลือคือ เจตนา ผัสสะ และมนสิการ ซึ่งจัดเป็นสังขารขันธ์นั้น ไม่ทรงระบุจำนวนสังขารขันธ์ทั้งหมด ทั้งนี้อาจเป็นไปดังที่พระธรรมปิฎกได้อธิบายสังขารขันธ์ไว้ว่า "สังขาร (Mental Formation หรือ Volitional Activities) ได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ ปรุงแปรการตริตรึกนึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจาให้เป็นไปต่าง ๆ เป็นที่มาของกรรม" [๑๗] ซึ่งครอบคลุมสภาวธรรมมากมาย แสดงว่าในบรรดาสังขารขันธ์นั้นเจตนามีความสำคัญเป็นหัวหน้าเป็นผู้นำในการนึกคิดและการกระทำต่าง ๆ จึงทรงยกเจตสิกเฉพาะที่สำคัญมาอธิบายเพื่อไม่ให้การแสดงธรรมไม่เยิ่นเย้อจนเกินไป

---

[๑๕] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๑๐๐/๙๕.

[๑๖] **ขุ.จู.** (ไทย) ๓๐/๕/๕๘.

[๑๗] พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม,** (กรุงเทพมหานคร:มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๖.

๓.๒.๒ เจตสิกเป็นสังขตธรรม

พระพุทธองค์ทรงแสดงลักษณะสังขตธรรมดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย สังขตลักษณะแห่งสังขตธรรม (ลักษณะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแห่งธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) ๓ ประการนี้ สังขตลักษณะแห่งสังขตธรรม ๓ ประการ คือ ๑. ความเกิดขึ้นปรากฏ ๒. ความดับสลายปรากฏ ๓. เมื่อตั้งอยู่ความแปร[๑๙]ปรากฏ"[๑๘]

และทรงแสดงลักษณะของอสังขตธรรม ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะแห่งอสังขตธรรม (ลักษณะที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแห่งธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) ๓ ประการนี้ อสังขตลักษณะแห่งอสังขตธรรม ๓ ประการ คือ ๑. ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ ๒. ความดับสลายไม่ปรากฏ ๓.เมื่อตั้งอยู่ ความแปรไม่ปรากฏ" และได้ทรงแสดงอสังขตธรรมว่าคือ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะ[๒๐] ได้แก่ พระนิพพาน

ทรงแสดงสังขตธรรมว่าหมายถึง ขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ซึ่งถูกปัจจัยคือสังขารปรุงแต่ง ดังที่ทรงแสดงว่า "เพราะอะไรจึงเรียกว่าสังขาร เพราะปรุงแต่งสังขตธรรมจึงเรียกว่า 'สังขาร' ปรุงแต่งสังขตธรรมอะไร ปรุงแต่งสังขตธรรม คือ รูปโดยความเป็นรูป เวทนาโดยความเป็นเวทนา สัญญาโดยความเป็นสัญญา สังขารโดยความเป็นสังขาร วิญญาณโดยความเป็นวิญญาณ เพราะปรุงแต่งสังขตธรรมจึงเรียกว่าสังขาร"[๒๑]

สรุปได้ว่าขันธ์ ๕ ซึ่งในการศึกษานี้มุ่งหมายเฉพาะเจตสิก คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ จึงจัดเป็นสังขตธรรม เป็นธรรมที่ถูกสังขารปรุงแต่ง ซึ่งมีลักษณะเฉพาะทั้ง ๓ อย่าง คือ มีการเกิด มีการดับ และเมื่อตั้งอยู่มีความผันแปรเปลี่ยนแปลง ตรงข้ามกับอสังขตธรรม คือพระนิพพานซึ่งเป็นธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนสาวกให้ทำให้รู้แจ้ง

---

[๑๘] **ความแปร** (อัญญถัตตะ) ในที่นี้หมายถึงความเปลี่ยนกลายไปจากลักษณะหรือภาวะเดิม ได้แก่ ชรา ดูใน **อง.ติก.อ.** (บาลี) ๒/๔๗/๑๕๔.

[๑๙] **องฺ.ติก.** (ไทย) ๒๐/๔๗/๒๐๘.

[๒๐] **สํ.สฬา.** (ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๓.

[๒๑] **สํ.ข.** (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๑.

๓.๒.๓ เจตสิกมีลักษณะของไตรลักษณ์ ลักษณะอีกอย่างหนึ่งของเจตสิกที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก คือเป็นธรรมที่ตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ คือ อนิจจลักขณะ (ไม่เที่ยง) ทุกขลักขณะ (เป็นทุกข์) และอนัตตลักขณะ (ไม่ใช่ตัวตน) ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

"ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า 'นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา' . . . เวทนาไม่เที่ยง . . . สัญญาไม่เที่ยง . . . สังขารไม่เที่ยง . . . วิญญาณไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า 'นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา' อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป . . . ในเวทนา . . .ในสัญญา . . . ในสังขาร . . .ในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า'หลุดพ้นแล้ว' รู้ชัดว่า . . .ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นไปอย่างนี้อีกต่อไป"[๒๒]

พระสูตรนี้แสดงให้เห็นว่า เจตสิกทั้งหมด คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ นั้นตกอยู่ภายใต้ลักษณะของไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน ไม่ควรยึดถือว่าเป็นตัวตนของเรา

จากที่กล่าวมา ลักษณะทั่วไปของเจตสิกโดยสรุป คือ เป็นนามธรรม เป็นสังขตธรรม ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีการเกิด ดับและผันแปรไป และมีไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๓.๓ ขอบข่ายและการแสดง

พระสุตตันตปิฎก ซึ่งเป็นประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตรนั้นประกอบด้วยพระธรรมเทศนา และธรรมบรรยายต่าง ๆ ที่ตรัสยักเยื้องให้เหมาะกับบุคคล เหตุการณ์และโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิมในพระพุทธศาสนา เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไปตามกาลเทศะ ตามเรื่องราวที่เกิดขึ้น คือเสด็จไปพบคนโน้น เขาทูลถามเรื่องนี้พระองค์ก็ตรัสตอบไป เสด็จไปพบชาวนา ทรงสนทนาโต้ตอบกับเขาจนจบไปก็เป็นเรื่องหนึ่ง เสด็จไปเจอกับพราหมณ์ได้สนทนากับเขา หรือตอบคำถามของเขา ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง เมื่อเสด็จไปเจอกษัตริย์หรือเจ้าชายก็สนทนากันอีกเรื่องหนึ่ง ธรรมที่ตรัสแสดงแก่บุคคลต่าง ๆ

---

[๒๒] สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๘.

ในสถานการณ์ต่าง ๆ แต่ละเรื่อง ๆ จบไปเรื่องหนึ่ง ๆ นี้ เรียกว่าสูตรหนึ่ง ๆ [๒๓] พระสุตตันตปิฎกจึงเรียกอย่างไม่เป็นทางการว่า “พระสูตร”

การแสดงธรรมในลักษณะนี้มีมากมาย เรื่องหนึ่ง ๆ ก็มีสาระไปอย่างหนึ่ง ตามแต่ว่าพระองค์ได้ตรัสแก่บุคคลประเภทใด เพื่อทรงชี้แจงอธิบายหรือตอบปัญหาเรื่องไหน ตรงกับพื้นเพภูมิหลังความสนใจ และระดับความรู้ความเข้าใจ หรือระดับสติปัญญาของเขา ฉะนั้นธรรมแบบนี้จึงเห็นได้ว่ามีเนื้อหาแตกต่างกันมาก พอจบเรื่องนี้ที่ตรัสแก่ชาวนา ซึ่งเป็นธรรมระดับหนึ่ง เพียงเปลี่ยนไปอีกเรื่องหนึ่งเท่านั้น ก็เป็นธรรมคนละด้านคนละระดับกันเลย ตัวอย่างเช่นตรัสกับชาวนาเป็นเรื่องการทำมาหากินหรือการหว่านพืช ก็อาจจะตรัสเกี่ยวกับความขยันหมั่นเพียร หรืออาจจะเทียบกับการปฏิบัติบางอย่างของพระภิกษุก็สุดแต่ แต่พอไปอีกเรื่องหนึ่ง พระองค์สนทนากับพราหมณ์ ก็อาจจะตรัสเรื่องวรรณะ หรือเรื่องไตรเพทของพราหมณ์ หรือเรื่องการบูชายัญดังนี้เป็นต้น[๒๔]

ธรรมที่ตรัสแบบนี้พอเปลี่ยนเรื่องไป เนื้อหาก็เปลี่ยนไปห่างกันมาก ฉะนั้นเนื้อหาสาระจึงไม่ไปตามลำดับ การแสดงธรรมในพระสุตตันตปิฎกนี้ส่วนมากพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมที่มี บุคคล เหตุการณ์และสถานที่เข้ามาประกอบที่เรียกว่า บุคคลาธิษฐาน มีส่วนน้อยที่ทรงแสดงธรรมที่ไม่ได้ยกสัตว์ บุคคล เหตุการณ์ หรือสถานที่เข้าประกอบ ทรงแสดงเฉพาะเนื้อหาธรรมล้วน ๆ ที่เรียกว่า ธรรมาธิษฐาน ซึ่งมีเป็นส่วนน้อย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการแสดงธรรมะที่เป็นสภาวะล้วน ๆ มีเนื้อหาตรงไปตรงมาไม่อิงสัตว์ บุคคล ยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้

พระสูตรนี้ มิใช่จะมีแต่พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ยังมีธรรมภาษิตของเทวดาผู้มาเฝ้าและสนทนาธรรมกับพระพุทธองค์ มีธรรมภาษิตของพระอรหันตสาวกและของพระอรหันตสาวิการวมอยู่ด้วย พระธรรมเทศนาในพระสูตรมีเป็นจำนวนมาก หลายหมวด หลายประเภท เป็นรูปคำสนทนาบ้าง คำบรรยายหรืออธิบายหัวข้อธรรมบ้างเป็นรูปคาถาล้วนบ้าง ร้อยแก้วบ้าง เป็นแบบผสมบ้าง และเกี่ยวด้วยหัวข้อธรรมทุกประเภทกระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ กัน โดยส่วนมากแล้วการแสดงธรรมในพระสูตรสามารถแบ่งโครงสร้างเป็น ๓ ส่วนดังนี้

---

[๒๓] พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้** พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๓๔.

[๒๔] **เรื่องเดียวกัน** . หน้า ๓๔–๓๕.

โครงสร้างของพระสูตร มีองค์ประกอบ ๓ ส่วน คือ

๑. คำขึ้นต้นหรือข้อความเบื้องต้น (นิทานวจนะ) ได้แก่ข้อความที่พระอานนท์กล่าวว่า "เอวมฺเม สุตำ" (อันข้าพเจ้าสดับมาแล้วอย่างนี้) เป็นต้นไปจนจบข้อความที่บอกถึงความเป็นมาของพระสูตรนั้น ๆ

๒. เนื้อหาของพระสูตรหรือข้อความที่เป็นพระพุทธภาษิตหรือสาวกภาษิต เป็นต้น ได้แก่ข้อความที่ต่อจากนิทานวจนะ

๓. คำลงท้ายหรือข้อสรุป (นิคมวจนะ) ได้แก่ข้อความที่ต่อจากเนื้อหาของพระสูตร เช่น ข้อความที่ขึ้นต้นว่า "อิทมโวจ ภควา[๒๕]

รูปแบบของพระสูตร มีทั้งเป็นแบบการบรรยาย คือการบรรยายธรรมแบบพูดคนเดียวจนจบเรื่อง ดังที่พระอานนท์ทูลถามพระผู้มีพระภาคเมื่อทรงบรรยายจบลงว่า "ธรรมบรรยายนี้มีชื่อว่าอะไร พระพุทธเจ้าข้า" แล้วพระพุทธองค์ก็ทรงบอกชื่อของพระสูตรนั้น ๆ นอกจากแสดงแบบบรรยายแล้ว การแสดงธรรมในพระสูตรยังเป็นแบบการสนทนาธรรมมีการถาม - ตอบ ในการบรรยายและสนทนานั้นบางครั้งพระองค์ทรงยกอุปมาอุปไมย เปรียบเทียบเพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจได้ดียิ่งขึ้น พระสุตตันตปิฎก หรือพระสูตร มีทั้งหมด ๒๕ เล่ม คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๙ ถึง เล่มที่ ๓๓ แบ่งออกเป็น ๕ กลุ่ม เรียกว่า "นิกาย" คือ ๑. ฑีฆนิกาย (พระสูตรขนาดยาว) ๒. มัชฌิมนิกาย (พระสูตรขนาดปานกลาง) ๓. สังยุตตนิกาย (พระสูตรที่มีเนื้อหาสาระประเภทเดียวกัน) ๔. อังคุตตรนิกาย (พระสูตรที่มีหัวข้อธรรมะเท่ากันเข้าไว้ในหมวดเดียวกัน) และ ๕. ขุททกนิกาย (พระสูตรที่ไม่เข้าเกณฑ์ทั้ง ๓ ข้างต้นจัดไว้ในหมวดเดียวกัน)[๒๖]

ในพระสุตตันตปิฎก พระพุทธองค์ทรงแสดงเจตสิกแต่ละดวงในลักษณะที่แตกต่างกันตามลักษณะหน้าที่ เหตุเกิด ความดับ คุณและโทษ เป็นต้น ของเจตสิกดวงนั้นและยังแสดงแตกต่างกันตามผู้ฟัง กาลและเทศะ การแสดงเจตสิกในพระสูตรจึงไม่เป็นระบบ ทรงนำมาใช้ตามความเหมาะสมของผู้ฟังทั้งนี้สุดแต่จะทรงเห็นว่าบุคคลใดควรเข้าใจเรื่องใด ดังมีตัวอย่างที่ปรากฏดังต่อไปนี้

---

[๒๕] มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๙ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,** (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), บทนำหน้า ๘.

[๒๖] **เรื่องเดียวกัน .** บทนำหน้า ๑๐ – ๑๑.

๑. ผัสสะ

ผัสสะ แปลว่า ความกระทบ พระพุทธองค์ทรงแสดงการเกิดของผัสสะว่าเกิดจากความประจวบของธรรม ๓ ประการ ดังนี้ "เพราะอาศัยจักขุ (ตา) และรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด . . . เพราะอาศัยโสตะและเสียง โสตวิญญาณจึงเกิด . . . เพราะอาศัยฆานะและกลิ่น ฆานวิญญาณจึงเกิด . . . เพราะอาศัยชิวหาและรส ชิวหาวิญญาณจึงเกิด . . . เพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ กายวิญญาณจึงเกิด . . . เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ มโนวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการนี้เป็นผัสสะ"[๒๗]

จากลักษณะดังกล่าวนี้ผัสสะที่เกิดขึ้นจึงมี ๖ ประเภท ได้แก่

๑. จักขุสัมผัสสะ (ความกระทบทางตา)
๒. โสตสัมผัสสะ (ความกระทบทางหู)
๓. ฆานสัมผัสสะ (ความกระทบทางจมูก)
๔. ชิวหาสัมผัสสะ (ความกระทบทางลิ้น)
๕. กายสัมผัสสะ (ความกระทบทางกาย)
๖. มโนสัมผัสสะ (ความกระทบทางใจ)[๒๘]

นอกจากกล่าวถึงผัสสะที่กระทบต่อสิ่งต่าง ๆ แล้ว กล่าวถึงผัสสะประเภทต่าง ๆ ในลักษณะ ดังนี้

ผัสสะที่เป็นกุศลจิต, ผัสสะที่เป็นอกุศลจิต, ผัสสะที่เป็นอัพยากตจิต, ผัสสะที่เป็นกามาวจรจิต, ผัสสะที่เป็นรูปาวจรจิต, ผัสสะที่เป็นอรูปาวจรจิต, ผัสสะที่เป็นโลกียจิต, ผัสสะที่เป็นโลกุตตระจิต, ผัสสะเป็นสุญญตะ, ผัสสะเป็นอนิมิตตะ, ผัสสะเป็นอัปปณิหิตะ, ผัสสะเป็นอดีต, ผัสสะเป็นอนาคต, ผัสสะเป็นปัจจุบัน . . .[๒๙]

พระสูตรนี้แสดงให้เห็นว่าผัสสะสามารถประกอบได้ทั้งจิตที่เป็นฝ่าย กุศล อกุศล และอัพยากตจิต

พระพุทธองค์ทรงสอนถึงวิธีปฏิบัติเกี่ยวกับผัสสะโดยปริญญา ๓ ประการ ดังนี้

---

[๒๗] **สำ.นิ.** (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘–๘๙.

[๒๘] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๗.

[๒๙] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๙/๑๓/๖๓.

(๑) ญาตปริญญา (การกำหนดรู้ขั้นรู้จัก) คือ การกำหนดรู้ ผัสสะประเภทต่าง ๆ ดังได้กล่าวแล้ว เช่น จักขุสัมผัสสะ โสตสัมผัสสะ ฆานสัมผัสสะ ชิวหาสัมผัสสะ กายสัมผัสสะ มโนสัมผัสสะ

(๒) ตีรณปริญญา (การกำหนดรู้ขั้นพิจารณา) คือ การพิจารณาผัสสะโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร เป็นของลำบาก เป็นต้น

(๓) ปหานปริญญา (การกำหนดรู้ขั้นละ) คือการละ การบรรเทา ทำให้สิ้นไปซึ่งความกำหนัดด้วยความพอใจในผัสสะ [๓๐]

๒. เวทนา

พระพุทธองค์ทรงแสดงเวทนาเจตสิกไว้ในพระสุตตันตปิฎกอย่างกว้างขวาง ในหลายสูตรหลายตอนในที่นี้ได้นำมาเฉพาะบางพระสูตรที่สำคัญพอสรุปได้ดังนี้

ความหมายของเวทนามีดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวแก่โกฏฐิกะว่า “ท่านผู้มีอายุ สภาวะเสวยอารมณ์ คือ เสวยอารมณ์สุขบ้าง เสวยอารมณ์ทุกข์บ้าง เสวยอารมณ์อทุกขมสุขบ้าง เหตุนั้นจึงเรียกว่า เวทนา”[๓๑]

พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงเวทนาไว้หลายประเภท เช่น

แบ่งตามที่เกิด เวทนามี ๒ คือ ๑. เวทนาทางกาย ๒. เวทนาทางใจ

แบ่งตามลักษณะ เวทนามี ๓ คือ ๑. ทุกขเวทนา ๒. สุขเวทนา ๓. อทุกขมสุขเวทนา (ไม่สุขไม่ทุกข์)

เมื่อแบ่งตามอินทรีย์ เวทนามี ๕ ประการ คือ ๑. สุขินทรีย์ (อินทรีย์คือสุขเวทนา) ๒. ทุกขินทรีย์ (อินทรีย์คือทุกขเวทนา) ๓.โสมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือโสมนัสสเวทนา) ๔.โทมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือโทมนัสสเวทนา) ๕. อุเบกขินทรีย์ (อินทรีย์คืออุเบกขาเวทนา)

แบ่งตามที่อาศัยเกิด เวทนามี ๖ คือ ๑. เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส . . . ๖. เวทนาที่เกิดจาก มโนสัมผัส

---

[๓๐] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๕/๑๓/๖๓ – ๖๔.

[๓๑] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๖๐.

นอกจากนี้ยังสามารถแบ่งย่อยได้อีกเป็นเวทนา ๑๘ เวทนา ๓๖ และเวทนา ๑๐๘[๓๒]

เวทนาในลักษณะที่เป็นองค์ประกอบของขันธ์ ๕ คือ

๑) รูปขันธ์ (กองรูป)
๒) เวทนาขันธ์ (กองเวทนา)
๓) สัญญาขันธ์ (กองสัญญา)
๔) สังขารขันธ์ (กองสังขาร)
๕) วิญญาณขันธ์ (กองวิญญาณ)[๓๓]

ขันธ์ทั้ง ๕ โดยเฉพาะเวทนาขันธ์นี้เป็นเพียงธรรมชาติที่ต่างทำหน้าที่ของตน แต่เพราะความเข้าใจผิดทำให้คนเรายึดมั่นเวทนาว่าเป็นตัวตนของเราจริง ๆ จึงเกิดความทุกข์ขึ้นดังที่พระสารีบุตรกล่าวถึงสาเหตุที่บุคคลมีกายกระสับกระส่ายและจิตกระสับกระส่ายว่าเกิดจาก

"การพิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาว่ามีเวทนา หรือพิจารณาเห็นอัตตาในเวทนา ดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า 'เราเป็นเวทนา เวทนาเป็นเรา' เมื่อเวทนานั้นผันแปรเป็นอย่างอื่น เพราะเวทนาผันแปรเป็นอย่างอื่น โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงเกิดขึ้นแก่เขา"[๓๔]

พระพุทธองค์ทรงแสดเวทนาเป็นเหตุเกิดแห่งความทุกข์ และการดับแห่งทุกข์ดังนี้

"เพราะอาศัยจักขุ (ตา) และรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด . . . เพราะอาศัยโสตะและเสียง โสตวิญญาณจึงเกิด . . .เพราะอาศัยฆานะและกลิ่น ฆานวิญญาณจึงเกิด . . . เพราะอาศัยชิวหาและรส ชิวหาวิญญาณจึงเกิด. . . เพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ กายวิญญาณจึงเกิด . . . เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ มโนวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการนี้เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิด**เวทนา** เพราะ**เวทนา**เป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหานั้นดับไป ไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขโทมนัส อุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวล นี้มีได้ด้วยประการฉะนี้"[๓๕]

---

[๓๒] **สำ.สฬา.** (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๒–๓๐๔.

[๓๓] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๒๕๕–๓๐๐.

[๓๔] **สำ.ข.** (ไทย) ๑๗/๑/๔.

[๓๕] **สำ.นิ.** (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘–๘๙.

อย่างไรก็ตามเวทนามิได้ทำให้เกิดตัณหาหรือความเพลิดเพลินแต่เพียงอย่างเดียวหากแต่เวทนาที่ต่างชนิดกันทำให้เกิด โทสะ (ความโกรธ) หรือ โมหะ (ความหลงผิด) ได้ ดังเช่นพระพุทธพจน์

"ภิกษุทั้งหลาย เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณ (การเห็น) จึงเกิด ความประจวบแห่งธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย สุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ ที่สัตว์เสวยจึงเกิด เขาอันสุขเวทนาถูกต้องแล้ว ย่อมเพลิดเพลิน เชยชม ยึดติด บุคคลนั้นมีราคานุสัย (กิเลสอันนอนเนื่องอยู่ในสันดานคือราคะ) นอนเนื่องอยู่ อันทุกขเวทนาถูกต้องแล้ว ย่อมเศร้าโศก ลำบาก ร่ำไร ทุบอกคร่ำครวญ ถึงความลุ่มหลง เกิดปฏิฆานุสัย (กิเลสอันนอนเนื่องอยู่ในสันดานคือความโกรธ) ถ้าไม่ทุกข์ไม่สุข ย่อมไม่ทราบชัดถึงความเกิดขึ้น ความเสื่อมไป คุณ โทษ และธรรมเป็นเครื่องสลัดออกจากเวทนานั้น เกิดอวิชชานุสัย (กิเลสอันนอนเนื่องอยู่ในสันดานคืออวิชชา) นอนเนื่องอยู่ . . .

ภิกษุทั้งหลาย เพราะอาศัยโสตะและเสียง โสตวิญญาณ (การได้ยิน) จึงเกิด . . .

เพราะอาศัยฆานะและกลิ่น ฆานวิญญาณ (การได้กลิ่น) จึงเกิด . . .

เพราะอาศัยชิวหาและรส ชิวหาวิญญาณ (การได้ลิ้มรส) จึงเกิด . . .

เพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ (ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง) กายวิญญาณ (การได้สัมผัส) จึงเกิด . . . อวิชชานุสัย (กิเลสอันนอนเนื่องอยู่ในสันดานคืออวิชชา) นอนเนื่องอยู่" [๓๖]

นอกจากเวทนาจะเกิดจากการประชุมของธรรมดังกล่าวแล้ว เวทนายังเกิดจากสาเหตุอื่นได้อีก ได้แก่ ดี เสมหะ ลม ไข้สันนิบาต การเปลี่ยนฤดูกาล การเปลี่ยนอิริยาบถไม่ได้สัดส่วนกัน การพากเพียรเกินกำลัง และผลของกรรม[๓๗]

สำหรับเวทนาที่เกิดจากผลของกรรมนั้นพระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ในหลายที่ดังที่ทรงแสดงว่า "บุคคลทำกรรมที่ประกอบด้วยความจงใจ ทางกาย ทางวาจา และทางใจอันให้ผลเป็นสุข ย่อมเสวยผลเป็นสุข บุคคลทำกรรมที่ประกอบด้วยความจงใจ ทางกาย ทางวาจา ทางใจอันให้ผลเป็นทุกข์ ย่อมเสวยผลเป็นทุกข์ บุคคลทำกรรมชนิดที่ประกอบด้วยความจงใจ ทางกาย

---

[๓๖] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๒๔/๔๘๔ – ๔๘๕.

[๓๗] องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๑๐๔/๑๘๒.

ทางวาจา ทางใจ อันให้ผลเป็นอทุกขมสุข (ไม่สุขไม่ทุกข์) แล้วย่อมเสวยผลเป็น อทุกขมสุข (ไม่สุขไม่ทุกข์)"[๓๘]

พระพุทธองค์ทรงเปรียบเทียบเวทนาชนิดต่าง ๆ ที่กระทบบุคคลอยู่เสมอว่าเปรียบเหมือนลมต่างชนิดที่พัดไปในอากาศ เช่น ลมมาจากทิศตะวันออก ลมมาจากทิศตะวันตก ลมเจือฝุ่นพัดไปบ้าง เป็นต้นนี้ เปรียบเหมือนเวทนาต่างชนิดย่อมเกิดขึ้นในกายนี้เหมือนกันคือสุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา[๓๙]

อย่างไรก็ตามพระพุทธองค์มิได้กล่าวถึงเวทนาในด้านเดียวหากแต่ทรงมองเวทนาทั้งในด้านคุณและโทษดังเช่นที่ทรงแสดงว่า "สภาพสุขโสมนัสอาศัยเวทนาเกิดขึ้น นี้เป็นคุณแห่งเวทนา สภาพที่เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษแห่งเวทนา ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในเวทนา นี้เป็นเครื่องสลัดออกจากเวทนา"[๔๐] แสดงให้เห็นว่าแม้โสมนัสเวทนา (ความสุขทางใจ) จะเป็นคุณสมบัติที่ดีของเวทนา แต่การแปรเปลี่ยนไปของโสมนัสเวทนานั้นทำให้คนเราได้รับความทุกข์อยู่เสมอ การละความพอใจในเวทนา จึงเป็นการสลัดออกซึ่งเวทนา จึงเป็นทางพ้นทุกข์ พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงทางดับของเวทนาไว้ในหลาย ๆ สูตร ดังเช่น

> "เพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาจึงมี เพราะความดับแห่งผัสสะ ความดับแห่งเวทนาจึงมี อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล เป็นปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งเวทนา ๑. สัมมาทิฏฐิ . . . ๘. สัมมาสมาธิ . . . สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งรู้ชัดซึ่งเวทนา. . . สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าไม่มีวัฏฏะเพื่อความปรากฏอีก"[๔๑]

ทรงแสดงการปฏิบัติต่อเวทนาในสติปัฏฐาน ๔ คือ เวทนานุสติว่า "พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้"[๔๒] และทรงอธิบายขยายความดังนี้

---

[๓๘] **ม.อุ.** (ไทย) ๑๔/๓๐๐/๓๕๕.

[๓๙] **สำ.สฬา.** (ไทย) ๑๘/๒๖๐/๒๘๖.

[๔๐] **สำ.ข.** (ไทย) ๑๗/๕๗/๘๕.

[๔๑] **สำ.ข.** (ไทย) ๑๗/๕๗/๘๕.

[๔๒] **ที.ม.** (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๒.

"เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า 'เราเสวยสุขเวทนา'. . . พิจารณาเห็นเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาทั้งหลายภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในเวทนาทั้งหลายอยู่พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า 'เวทนามีอยู่' ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาน เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก" [๔๓]

อย่างไรก็ตาม ทุกขเวทนาที่เกิดทางกายอันมีสาเหตุตามธรรมชาติเพื่อความอยู่รอดของชีวิตอันได้แก่ ความหิว และการเจ็บป่วยทางกาย พระพุทธองค์ทรงให้บรรเทาทุกขเวทนานั้นด้วยการตอบสนองความต้องการเพื่อลดความทุกข์อันเกิดจากเวทนานั้นแต่พอควร ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

"ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วฉันอาหารบิณฑบาต ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมัวเมา ไม่ใช่เพื่อตบแต่ง แต่เพียงเพื่อกายนี้ดำรงอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป เพื่อบำบัดความหิว เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยคิดเห็นว่า 'โดยอุบายนี้เราจักกำจัดเวทนาเก่าเสียได้ และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น ความดำรงแห่งชีวิต ความไม่มีโทษ การอยู่โดยผาสุกจักมีแก่เรา' แล้วจึงบริโภคอาหาร"[๔๔]

และในเรื่องเกี่ยวกับยารักษาโรคพระองค์ตรัสว่า "ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้ว ใช้สอยคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร[๔๕] เพียงเพื่อบรรเทาเวทนาที่เกิดจากอาพาธต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแล้ว และเพื่อไม่มีความเบียดเบียนเป็นที่สุด"[๔๖]

พระพุทธองค์ยังทรงแสดงถึงผู้ที่ปฏิบัติจนประสบผลสำเร็จจุดมุ่งหมายในพระพุทธศาสนาดังเช่น พระอริยสาวกว่ามีเวทนาแตกต่างไปจากปุถุชน ทรงอธิบายว่าปุถุชนในโลกนี้ผู้มิได้อบรมกาย อบรมจิตแล้ว เมื่อมีสุขเวทนาเกิดขึ้น ย่อมมีความยินดีในสุขเวทนา เมื่อสุขเวทนาดับไปทุกขเวทนาเกิดขึ้น ครั้นกระทบทุกขเวทนาแล้วก็เศร้าโศก ลำบากใจ รำพัน คร่ำครวญ สุขเวทนาและทุกขเวทนาย่อมครอบงำจิตผู้ที่มิได้อบรมกายและอบรมจิต สำหรับอริยสาวกในพระ

---

[๔๓] **ที.ม.** (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓–๓๑๔.

[๔๔] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๒๓/๒๓.

[๔๕] **คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร** คือเภสัช ๕ ชนิด ได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำอ้อย ดูใน **วิ.อ.** (บาลี) ๒/๒๕๐/๔๐.

[๔๖] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๒๓/๒๓.

ธรรมวินัยนี้เป็นผู้ที่อบรมกายและอบรมจิตแล้ว เมื่อมีสุขเวทนาเกิดขึ้น ก็มิได้มีความยินดีในสุขเวทนา เมื่อสุขเวทนาดับ ทุกขเวทนาเกิดขึ้นก็มิได้เศร้าโศก ไม่ลำบากใจ ไม่รำพัน สุขเวทนาหรือทุกขเวทนา ไม่สามารถครอบงำจิตได้[๔๗] และพระอริยบุคคลเมื่อต้องประสบกับเวทนาแล้วพระพุทธองค์ทรงแสดงว่า เมื่อพระอริยสาวกผู้ได้สดับ เมื่อทุกขเวทนาถูกต้องแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่ร่ำไร ไม่ถึงความงมงาย เธอย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่เสวยเวทนาทางใจ[๔๘]

๓. สัญญา

สัญญา หมายถึง สภาวะกำหนดหมาย (จำ) เหตุนั้นจึงเรียกว่า สัญญา คือ กำหนดหมายสีเขียวบ้าง กำหนดหมายสีเหลืองบ้าง กำหนดหมายสีแดงบ้าง กำหนดหมายสีขาวบ้าง เหตุนั้นสภาวะกำหนดหมาย จึงเรียกว่า 'สัญญา'[๔๙]

ธรรมชาติของสัญญานี้มีการทำงานที่สัมพันธ์กับเวทนาและวิญญาณดังนี้คือ เวทนารู้สิ่งใด สัญญาก็จำสิ่งนั้น สัญญาจำสิ่งใด วิญญาณก็รู้แจ้งสิ่งนั้น[๕๐]

ประเภทของสัญญาแบ่งได้ดังนี้

แบ่งตามอารมณ์ คือ สิ่งที่สัญญาเข้าไปจำหมาย มี ๖ ประเภท คือ

๑. รูปสัญญา	(กำหนดหมายรู้รูป)
๒. สัททสัญญา	(กำหนดหมายรู้เสียง)
๓. คันธสัญญา	(กำหนดหมายรู้กลิ่น)
๔. รสสัญญา	(กำหนดหมายรู้รส)
๕. โผฏฐัพพสัญญา	(กำหนดหมายรู้โผฏฐัพพะ)
๖. ธัมมสัญญา	(กำหนดหมายรู้ธรรมารมณ์)[๕๑]

---

[๔๗] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๖๘–๓๖๙/๔๐๔.

[๔๘] สำ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๗๕.

[๔๙] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๖๐.

[๕๐] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๖๐.

[๕๑] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๗–๓๑๘.

สัญญาเมื่อแบ่งตามกุศลและอกุศลมีอย่างละ ๓ คือ

อกุศลสัญญา ๓ อย่าง ได้แก่ กามสัญญา (ความกำหนดหมายในทางกาม)
พยาปาทสัญญา (ความกำหนดหมายในทางพยาบาท)
วิหิงสาสัญญา (ความกำหนดหมายในทางเบียดเบียน)

กุศลสัญญา ๓ อย่าง ได้แก่ เนกขัมมสัญญา (ความกำหนดหมายปลอดจากกาม)
อัพยาปาทสัญญา (ความกำหนดหมายปลอดจากพยาบาท)
อวิหิงสาสัญญา (ความกำหนดหมายปลอดจากเบียดเบียน)[๕๒]

แบ่งตามแนวทางการกำหนดสัญญา ๗ อย่างคือ

๑. อนิจจสัญญา (กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร)
๒. อนัตตสัญญา (กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง)
๓. อสุภสัญญา (กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย)
๔. อาทีนวสัญญา (กำหนดหมายโทษทุกข์ของกายอันมีความเจ็บไข้ต่าง ๆ)
๕. ปหานสัญญา (กำหนดหมายความเพื่อละอกุศลวิตกและบาปธรรมทั้งหลาย)
๖. วิราคสัญญา (กำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต)
๗. นิโรธสัญญา (กำหนดหมายนิโรธว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต)[๕๓]

นอกจากนี้พระพุทธองค์ทรงแสดงสัญญา ๓ ประการที่บรรพชิตพึงกำหนดเพื่อความเจริญคือ สมณสัญญา[๕๔] ๓ ประการ ดังนี้

๑. เราเป็นผู้มีเพศต่างจากคฤหัสถ์
๒. ชีวิตของเราเนื่องด้วยผู้อื่น
๓. มรรยาทอย่างอื่นอันเราควรทำมีอยู่[๕๕]

ปุถุชนย่อมมีความเห็นผิดในสัญญา มีสักกายทิฏฐิ คือ ความยึดมั่นในความเป็นตัวเป็นตน โดยมีความเห็นผิดว่าอัตตาเป็นสัญญาบ้าง เห็นอัตตามีสัญญาบ้าง เห็นสัญญาในอัตตาบ้าง

---

[๕๒] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๑–๒๖๒.

[๕๓] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๑/๓๓๔–๓๓๕.

[๕๔] สมณสัญญา คือความกำหนดหมายรู้ที่เกิดขึ้นแก่สมณะ ดูใน องฺ.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๑/๓๗๒.

[๕๕] องฺ.ทสก. (ไทย) ๑๐๑/๒๔๒.

เห็นอัตตาในสัญญาบ้างดังนี้ การยึดมั่นสัญญาว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นเรา เป็นเขา นั้นได้นำทั้งความสุขและความทุกข์มาให้บุคคลนั้น ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงคุณและโทษของสัญญาไว้ว่า “อาการที่เป็นสุขโสมนัสอาศัยสัญญาเกิดขึ้นเป็นคุณในสัญญา และอาการที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษในสัญญา[๕๖] เมื่อสัญญามีทั้งคุณและโทษอันเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ดังนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงทางสลัดออกในสัญญาโดยการกำจัดฉันทราคะ ความพอใจในสัญญา พิจารณาเห็นสัญญาโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา อันจะนำความเห็นถูกมาสู่บุคคลนั้น เมื่อบุคคลรู้เห็นตามความเป็นจริงย่อมละสักกายทิฏฐิ ไม่ยึดถือสัญญาว่าเป็นตัวเป็นตนอีกต่อไป[๕๗]

ปุถุชนนอกจากจำสิ่งต่าง ๆ ไว้แล้วยึดถือเป็นตัวเป็นตนตามที่กล่าวแล้ว ยังมีสัญญาที่คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงประการอื่น ๆ อีก เรียกว่า สัญญาวิปปัลลาส มีทั้งหมด ๔ ประการ คือ

๑. กำหนดหมายในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง
๒. กำหนดหมายในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข
๓. กำหนดหมายในสิ่งที่ไม่ใช่ตนว่าเป็นตน
๔. กำหนดหมายในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

และทรงอธิบายต่อไปว่า เมื่อผู้มีปัญญาได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้า จึงมีความเห็นถูกคือสัมมาทิฏฐิ ได้เห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงโดยความเป็นของไม่เที่ยง เห็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์ เห็นสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าไม่ใช่ตัวตน ได้เห็นสิ่งที่ไม่งามว่าโดยความเป็นของไม่งาม จึงล่วงทุกข์ทั้งปวงได้[๕๘]

ในทางปฏิบัติ ทรงแสดงการเจริญสัญญาด้วยปัญญา ในสัญญาสูตรดังนี

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัญญา ๕ ประการนี้ ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่สุด สัญญา ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. อนิจจสัญญา (กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร)
๒. อนัตตสัญญา (กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง)

---

[๕๖] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๘๘/๑๐๑.

[๕๗] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๘๗-๘๘/๘๘-๑๐๑.

[๕๘] องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๔๘/๗๘-๘๑.

๓. มรณสัญญา (กำหนดหมายความตายที่จะต้องมาถึงเป็นธรรมดา)
๔. อาหาเรปฏิกูลสัญญา (กำหนดหมายความปฏิกูลในอาหาร)
๕. สัพพโลเกอนภิรตสัญญา (กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัญญา ๕ ประการนี้แล ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะ[๕๙]เป็นที่สุด"[๖๐]

๔. เจตนา

เจตนา เป็นคำในภาษาบาลี แปลว่า ความตั้งใจ ความจงใจ มุ่งหมายแล้ว[๖๑] เนื่องจากเจตนาหมายถึงความตั้งใจ ความจงใจ เจตนาจึงเป็นต้นเหตุของการกระทำต่าง ๆ ทั้งทางกาย วาจา และทางใจ

พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า สังขาร (หมายถึง สังขารขันธ์ ในอุปาทานขันธ์ ๕) คือ เจตนา มี ๖ ประเภท คือ

๑. รูปสัญเจตนา (ความจำนงรูป)
๒. สัททสัญเจตนา (ความจำนงเสียง)
๓. คันธสัญเจตนา (ความจำนงกลิ่น)
๔. รสสัญเจตนา (ความจำนงรส)
๕. โผฏฐัพพสัญเจตนา (ความจำนงโผฏฐัพพะ)
๖. ธัมมสัญเจตนา (ความจำนงธรรมารมณ์)[๖๒]

ความสำคัญของเจตนาคือเป็นผู้นำให้เกิดการกระทำ ทำให้เกิดความเป็นไปในทางกาย วาจา และใจ ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า "เรากล่าวว่าเจตนาเป็นตัวกรรม บุคคลคิดแล้วจึงกระทำกรรมด้วย กาย วาจา ใจ"[๖๓] ซึ่งเมื่อบุคคลทำกรรม ทั้งในทางดี หรือเป็นกุศล ย่อมให้ผล

---

[๕๙] อมตะ หมายถึงพระนิพพาน ดูใน **องฺ.ปญฺจก.อ.** (บาลี) ๓/๖๑-๖๒/๓๓ และ **องฺ.สตฺตก.อ.** (บาลี) ๓/๔๘-๔๙/๑๘๔.

[๖๐] **องฺ.ปญฺจก.** (ไทย) ๒๒/๖๑/๑๑๐.

[๖๑] พระอุดรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) และ รศ.ดร.จำลอง สารพัดนึก, **พจนานุกรมบาลี - ไทย** พิมพ์ครั้งที่ ๓ , (กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรพริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๗.

[๖๒] **สํ.ข.** (ไทย) ๑๗/๕๖/๘๔.

[๖๓] **องฺ.ฉกฺก.** (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

เป็นความสุข และการทำกรรมชั่วย่อมให้ผลเป็นความทุกข์ เจตนาในการกระทำทั้งทางกาย วาจา และใจนี้สามารถแบ่งเจตนาซึ่งหมายถึงกรรมได้เป็น ๒ ประเภท คือเจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า

> "กรรมใดที่บุคคลกระทำด้วยโลภะ เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นเหตุ มีโลภะเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรมนั้นมีผลเป็นทุกข์ กรรมนั้นเป็นไปเพื่อความเกิดกรรมอีก กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อความดับกรรม . . . กรรมใดที่บุคคลกระทำด้วยโทสะ . . . กรรมใดที่บุคคลกระทำด้วยโมหะ เกิดจากโมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรมนั้นมีผลเป็นทุกข์ กรรมนั้นเป็นไปเพื่อความเกิดกรรมอีก กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อความดับกรรม"[๖๔]

ทรงแสดงกรรมเก่าว่าหมายถึงการได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ได้สัมผัสซึ่งทำให้เกิดเวทนาคือความสุข ความทุกข์ หรือเฉย ๆ เป็นกรรมเก่า เจตนาที่บุคคลกระทำด้วย กาย วาจา และใจ เป็นกรรมใหม่ และทรงแสดงความดับกรรมไว้ดังนี้

> "เราจักแสดงกรรมใหม่และกรรมเก่า ความดับกรรม และปฏิปทาที่ให้ถึงความดับกรรม . . . กรรมเก่าเป็นอย่างไร คือ จักขุ (ตา) บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นกรรมเก่า ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สำเร็จด้วยเจตนา เป็นที่ตั้งแห่งเวทนา . . . หู . . . จมูก . . . ลิ้น . . . กาย . . . ใจ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นกรรมเก่า ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สำเร็จด้วยเจตนา เป็นที่ตั้งแห่งเวทนา นี้เราเรียกว่ากรรมเก่า กรรมใหม่เป็นอย่างไร คือ กรรมที่บุคคลทำด้วยกาย วาจา ใจ นี้เราเรียกว่ากรรมใหม่ ความดับกรรมเป็นอย่างไร คือ นิโรธ ที่ถูกต้องวิมุติ เพราะดับกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมได้ นี้เราเรียกว่า ความดับกรรม ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับกรรมอะไรบ้าง คืออริยมรรคมีองค์ ๘ . . ."

๕. เอกัคคตา

เอกัคคตา หมายถึง สมาธิ ดังที่พระสารีบุตรแสดงว่า "สมาธิ ๑ คือ เอกัคคตาจิต สมาธิ ๒ คือ ๑.โลกียสมาธิ ๒.โลกุตตรสมาธิ . . . ชื่อว่า สมาธิ เพราะจิตตั้งมั่นด้วยอำนาจปรากฏชัดในเอกัคคตารมณ์ (มีอารมณ์เดียว) . . ."[๖๕] หรือที่ทรงอธิบายว่า "อริยสาวกในธรรมวินัยนี้

---

[๖๔] **องฺ.ติก.** (ไทย) ๒๐/๑๑๒/๓๕๔.

[๖๕] **ขุ.ป.** (ไทย) ๓๑/๔๓/๖๕–๖๘.

ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า สมาธินทรีย์"[๖๖] พระสูตรทั้งสองนี้แสดงให้เห็นว่าเอกัคคตา หมายถึง สมาธิที่มีในจิตที่เป็นสมาธิคือตั้งมั่นในอารมณ์เดียว ซึ่งมีได้ทั้งในโลกียจิตและโลกุตตรจิต

เอกัคคตาเจตสิก ซึ่งมีความหมายถึงสมาธิจึงเป็นองค์ประกอบของฌานจิต หรือที่เรียกว่า "องค์ฌาน" ดังที่ทรงแสดงว่า "ปฐมฌานมีองค์ ๕ คือ ภิกษุผู้เข้าปฐมฌานย่อมมี ๑. วิตก ๒. วิจาร ๓. ปีติ ๔. สุข ๕. เอกัคคตา ปฐมฌานมีองค์ ๕ อย่างนี้แล"[๖๗] เอกัคคตาหรือสมาธินี้มีความสำคัญมาก พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นการปฏิบัติเบื้องต้นเพื่อนำไปสู่จุดหมายในพระพุทธศาสนาดังนี้ "ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง"[๖๘]

๖. ชีวิตินทรีย์

ในพระสุตตันตปิฎกชีวิตินทรีย์หมายถึง ชีวิต ดังพระสารีบุตรอธิบายว่า

> "คำว่า **ชีวิต** ในคำว่า 'นักปราชญ์กล่าวว่า ชีวิตนี้เป็นของน้อย' ได้แก่ อายุ ความดำรงอยู่ ความดำเนินไป ความให้ชีวิตดำเนินไป ความเคลื่อนไหว ความเป็นไป ความรักษา ความเป็นอยู่ **ชีวิตินทรีย์** อนึ่ง ชีวิตเป็นของน้อยด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ (๑) ชีวิตเป็นของน้อยเพราะดำรงอยู่ชั่วเวลาเพียงเล็กน้อย (๒) ชีวิตเป็นของน้อยเพราะมีคุณค่าเพียงเล็กน้อย"[๖๙]

ชีวิตินทรีย์ จึงจัดเป็นอินทรีย์ประเภทหนึ่ง ซึ่งมีความสำคัญในการดำรงชีวิตอยู่ของมนุษย์ เป็นสภาวะที่ให้มีชีวิตดำรงอยู่และมีการดำเนินไปอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิตของคนหนึ่ง ๆ เมื่อชีวิตินทรีย์ขาดลง ย่อมเป็นการสิ้นสุดของชีวิตนั้น คือการตายลง หรือมรณะ ดังที่ทรงแสดงว่า "ก็มรณะเป็นอย่างไร คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือมฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งขันธ์ ความทอดทิ้งร่างกาย **ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์** ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของสัตว์เหล่านั้น ๆ อันนี้เรียกว่า มรณะ"[๗๐] พระสารีบุตรกล่าวถึงความเห็นผิดในการยึดถืออินทรีย์ที่เกิดขึ้นว่าเป็นตัวตนของคนเราไว้ดังนี้ "ทิฏฐิ คือ ความลูบคลำด้วยความถือผิดซึ่งจักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ **ชีวิตินทรีย์** โสมนัสสินทรีย์

---

[๖๖] **สำ.ม.** (ไทย) ๑๕/๔๗๕/๒๘๕.

[๖๗] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๔๕๔/๔๕๓.

[๖๘] **สำ.ข.** (ไทย) ๑๗/๕/๑๗.

[๖๙] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๕/๑๐/๕๑.

[๗๐] **ที.ม.** (ไทย) ๑๐/๓๕๐/๓๒๕.

โทมนัสสินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ว่า นั่นเป็นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา"[๗๑]

๗. มนสิการ

มนสิการ เป็นอาการของจิตในการนึกคิดพิจารณา เป็นสมุฏฐานให้จิตคิดไปในทางดีและ ทางไม่ดี ดังที่กล่าวว่า "ชื่อว่ามนสิการเพราะอรรถว่าเป็นสมุฏฐาน"[๗๒] มนสิการจึงเป็นเจตสิกที่เกิดได้ทั้งจิตที่เป็นฝ่ายกุศลและอกุศล ถ้าคิดพิจารณาในทางที่เป็นกุศลเรียกว่าการพิจารณาโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ถ้าคิดไปในทางอกุศลเรียกว่าการพิจารณาโดยไม่แยบคาย (อโยนิโสมนสิการ) ดังพุทธพจน์ที่กล่าวว่า "เรากล่าวว่าความสิ้นอาสวะของภิกษุผู้รู้ผู้เห็นอะไร ผู้รู้ผู้เห็นโยนิโสมนสิการและอโยนิโสมนสิการ เมื่อภิกษุมนสิการโดยไม่แยบคาย อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และอาสวะทั้งหลายที่เกิดแล้วย่อมเจริญ เมื่อภิกษุมนสิการโดยแยบคาย อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น และอาสวะทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไป"[๗๓]

๘. วิตก ๙. วิจาร

วิตกเจตสิกและวิจารเจตสิก เป็นเจตสิกที่มักจะกล่าวถึงควบคู่กันเสมอ วิตก หมายถึง ความตรึกหรือความดำริ วิจาร หมายถึง ความตรองหรือความใคร่ครวญ ดังที่พระกามภูกล่าวแก่จิตตคหบดีว่า "วิตก วิจาร ชื่อว่า วจีสังขาร เพราะบุคคลย่อมตรึกตรองก่อนแล้วเปล่งวาจาภายหลัง"[๗๔]

ความตรึกและความตรองของคนนั้นเป็นไปทั้งในฝ่ายอกุศลและฝ่ายกุศล ดังที่ทรงแสดงว่า

อกุศลวิตก ๓ อย่าง คือ ๑. กามวิตก (ความตรึกในทางกาม)
๒. พยาปาทวิตก (ความตรึกในทางพยาบาท)
๓. วิหิงสาวิตก (ความตรึกในทางเบียดเบียน)

---

[๗๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒๓/๑๙๑.

[๗๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๕/๑๐๘.

[๗๓] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๕/๑๘.

[๗๔] สำ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๓๔๘/๓๘๒.

กุศลวิตก ๓ อย่าง คือ ๑. เนกขัมมวิตก (ความตรึกในทางออกจากกาม)
๒. อัพยาปาทวิตก (ความตรึกในทางไม่พยาบาท)
๓ อวิหิงสาวิตก (ความตรึกในทางไม่เบียดเบียน)[๗๕]

พระพุทธองค์ตรัสว่าวิตกที่เป็นอกุศลเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่นบ้าง เป็นต้นเหตุดับปัญญา เป็นส่วนแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน ในทางตรงกันข้าม วิตกที่เป็นกุศล ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเอง เบียดเบียนผู้อื่น เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น เป็นเหตุทำปัญญาให้เจริญ ไม่เป็นส่วนแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน ผู้ที่ไม่เจริญกุศลวิตก แต่เจริญอกุศลวิตกให้มาก เป็นต้นเหตุให้ภิกษุทั้งหลายเกิดบาดหมางกัน เกิดทะเลาะวิวาทกัน ทิ่มแทงกันด้วยหอกคือปาก ส่วนภิกษุที่เจริญกุศลวิตก ๓ ละอกุศลวิตก ๓ เป็นต้นเหตุให้ภิกษุทั้งหลายสามัคคีกัน ปรองดองกัน ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำนมกับน้ำ ต่างมองดูกันด้วยนัยน์ตาอันแสดงความรักอยู่[๗๖]

นอกจากนี้ตรัสว่าวิตกที่เป็นไปพร้อมด้วยตัณหาคือความเพลิดเพลินยินดีในโลกเป็นเครื่องผูกโลกไว้ เป็นเครื่องเที่ยวไปของโลกนั้น เพราะละตัณหาได้ขาด จึงตัดเครื่องผูกได้หมด"[๗๗] และ ตรัสว่าความตรึกและความตรองในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และเรื่องราวต่าง ๆ ทำให้เกิดตัณหา ความพอใจ อันเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ เรียกว่า ทุกขอริยสัจจ์[๗๘] ความดับของสิ่งเหล่านี้เป็นทุกขนิโรธ คือความดับทุกข์[๗๙] ในทางปฏิบัติทรงแนะนำว่าเมื่อคิดถึงสิ่งใดแล้วอกุศลวิตกซึ่งประกอบด้วยฉันทะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้างเกิดขึ้น ก็ให้นึกถึงสิ่งอื่นที่ทำให้จิตตั้งมั่น สงบจิตเป็นหนึ่งมีสมาธิ เป็นการละอกุศลวิตกนั้น ภิกษุที่ทำได้ดังนี้เรียกว่าผู้ชำนาญในวิถีทางแห่งวิตก เมื่อจะให้วิตกใดเกิดขึ้นหรือตัดวิตกใดก็สามารถทำได้ เป็นผู้ตัดตัณหาได้ คลายสังโยชน์ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้[๘๐]

นอกจากนี้ วิตกเจตสิกเป็นส่วนประกอบในฌานจิต ที่เรียกว่าองค์ฌาน ดังที่ตรัสว่า "เธอสงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตกวิจาร มีปีติ และสุข เกิดแต่วิเวกอยู่"

---

[๗๕] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๐–๒๖๑

[๗๖] **องฺ.ติก.** (ไทย) ๒๐/๑๒๕/๓๗๒

[๗๗] **สํ.ส.** (ไทย) ๑๕/๖๕/๗๕.

[๗๘] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๑๓๓/๑๒๓.

[๗๙] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๑๓๔/๑๒๕.

[๘๐] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๒๒๑/๒๓๑–๒๓๒.

และเมื่อบรรลุทุติยฌาน จิตสงบยิ่งขึ้นเพราะละวิตกวิจารได้ดังที่ตรัสต่อไปว่า “ภิกษุบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตในภายในเป็นธรรมเอกผุดขึ้นเพราะวิตกวิจารสงบไป ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่”[๙๑]

เมื่อทรงกล่าวถึงวิตก ในฐานะที่เป็นข้อหนึ่งขององค์มรรคมีองค์ ๘ (ทางแห่งการตรัสรู้) คือ สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) ทรงชี้ให้เห็นความแตกต่างของวิตกที่เป็นโลกิยะและโลกุตระดังนี้

“สัมมาสังกัปปะ ๒ อย่างคือ สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นสาสวะ (ประกอบด้วยอาสวะ) เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลแก่ขันธ์เป็นไฉน คือ ความดำริในเนกขัมมะ ดำริในความไม่พยาบาท ดำริในความไม่เบียดเบียน

สัมมาสังกัปปะของพระอริยะที่เป็นอนาสวะ (ไม่ประกอบด้วยอาสวะ) เป็นโลกุตระเป็นองค์มรรคเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความตรึก ควเมวิตก ความดำริ ความแน่วความแน่ความปักใจ วจีสังขาร ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่นี้แล”[๙๒]

๑๐. อธิโมกข์

อธิโมกข์ แปลว่า ความน้อมใจเชื่อ ในพระสุตตันตปิฎกไม่ได้กล่าวถึงอธิโมกข์มากนัก พระพุทธองค์ทรงกล่าวถึงอธิโมกข์ประกอบกับฌานจิตไว้ดังนี้

“ สารีบุตรสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ก็ธรรมในปฐมฌานคือ วิตก (ความตรึก) วิจาร (ความตรอง) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสุข) จิตเตกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) ผัสสะ (ความถูกต้อง) . . . **อธิโมกข์** (ความน้อมใจเชื่อ) . . . มนสิการ (ความใส่ใจ) เหล่านั้น สารีบุตรกำหนดตามลำดับบทได้แล้ว ธรรมที่สารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้นย่อมเกิดขึ้น . . .”[๙๓]

---

[๙๑] **ที.สี.** (ไทย) ๙/๒๗๘/๑๐๐.

[๙๒] **ม.อุ.** (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๗.

[๙๓] **ม.อุ.** (ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๑.

๑๑. วิริยะ

วิริยะ มีความหมายเดียวกับความเพียร พระสารีบุตรได้ให้ความหมายของความเพียรโดยอธิบายพระพุทธพจน์ที่ว่า "**มีความเพียร**เครื่องเผากิเลส" ไว้ว่า "ความเพียร ตรัสเรียกว่าความเพียรเครื่องเผากิเลส คือการปรารภความเพียร การก้าวออก การก้าวไปข้างหน้า การย่างขึ้นไป ความพยายาม ความอุตสาหะ ความขยัน ความมั่นคง ความทรงไว้ ความบากบั่นไม่ย่อหย่อน ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคองธุระไว้ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ อันเป็นไปทางใจ"[๙๔] ความเพียรหรือวิริยเจตสิกนี้เป็นคำกลาง ๆ ใช้ได้ทั้งวิริยะที่เป็นไปในทางกุศล ดังที่เรียกว่า สัมมาวายามะ (ความเพียรชอบ)[๙๕] และในทางอกุศลเรียกว่า มิจฉาวายามะ (ความเพียรผิด)[๙๖] วิริยะในพระพุทธศาสนามักมุ่งเน้นความเพียรในการทำความดี วิริยะจึงเป็นองค์ประกอบในหลักธรรมที่ใช้ปฏิบัติเพื่อบรรลุเป้าหมายในพระพุทธศาสนา เช่น วิริยพละ (กำลังคือความเพียร) วิริยินทรีย์ (ความเป็นใหญ่คือความเพียร) สัมมาวายามะ (ความเพียรชอบ) สัมมัปปธาน (ความเพียรชอบ) ๔ ซึ่งมีหลักในการทำความเพียร ดังที่ทรงแสดงสัมมัปปธาน ๔ ประการ ไว้ดังนี้

๑. สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

๒. สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๓. สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔. สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว[๙๗]

พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญความเพียรว่าเป็นธรรมที่มีอุปการะมากในการบรรลุสัจจะ ถ้าบุคคลไม่ตั้งความเพียรนั้นไว้ ก็ไม่สามารถบรรลุสัจจะนี้ได้ แต่เพราะเขาตั้งความเพียรไว้จึง

---

[๙๔] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๙/๑๖๑/๔๕๑.

[๙๕] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๒๑๕/๒๒๕.

[๙๖] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๒๑๕/๒๒๔.

[๙๗] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗.

บรรลุสัจจะได้ ฉะนั้น ความเพียรจึงมีอุปการะมากแก่การบรรลุสัจจะ[๘๘] ได้ทรงกล่าวถึงความเพียรที่เกิดได้ยากในโลก ๒ ประการ คือเพียรของพวกคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนเพื่อทำให้เกิดเครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ความเพียรของผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเพื่อสละทิ้งอุปธิ[๘๙]ทั้งปวง[๖๐]

เนื่องจากความเพียรเป็นนามธรรม เข้าใจยากจึงทรงเปรียบความเพียรกับสิ่งต่าง ๆ ที่สามารถเห็นได้เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้นดังเช่น เมื่อทรงพบกับชาวนาทรงเปรียบเทียบการทำนากับการปฏิบัติใน พระพุทธศาสนาว่า "ศรัทธาเป็นพืช **ความเพียรเป็นฝน** ปัญญาเป็นแอกและไถ หิริเป็นงอนไถ ใจเป็นเชือก . . ."[๖๑]

ทรงเปรียบอริยมรรคญาณกับรถม้าว่า "ศรัทธากับปัญญาเป็นแอก ศรัทธาเป็นทูบ หิริเป็นงอน ใจเป็นเชือกชัก . . . **ความเพียรเป็นล้อ** มีอุเบกขาเป็นทูบ . . ."[๖๒] เป็นต้น

๑๒. ปีติ

พระสารีบุตรอธิบายความหมายของปีติว่า "ปีติและปราโมทย์ คือ ความเบิกบาน ความบันเทิง ความหรรษา ความรื่นเริงจิต ความปลื้มจิต ความดีใจ ความพอใจ "[๖๓] ปีติเป็นอาการของจิตที่เกิดจากสาเหตุต่าง ๆ กัน เช่น เมื่อพิจารณาเห็นคุณธรรมที่มีในตน ได้แก่ เห็นศรัทธา ศีล สุตะ(การได้ฟังธรรม) จาคะ (การให้ทาน) ปัญญาที่มีในตน แล้วเกิดปีติปราโมทย์[๖๔]

ปีติเป็นเจตสิกที่พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นส่วนหนึ่งของสัมโพชฌงค์ (คุณเครื่องแห่งการตรัสรู้) คือ ปีติสัมโพชฌงค์ หมายถึงคุณเครื่องแห่งการตรัสรู้คือปีติ ดังนั้นปีติจึงเป็นขั้นตอนหนึ่งของการหลุดพ้น เป็นเจตสิกที่เกิดก่อนวิมุติ ดังที่ทรงแสดงไว้ในหลายพระสูตรว่าปีติเป็นขั้นตอนหนึ่งของการหลุดพ้น ตัวอย่างที่คล้ายกันในหลายพระสูตรทรงแสดงเหตุและผลไว้ดังนี้

---

[๘๘] **ม.ม.** (ไทย) ๑๓/๔๓๔/๕๔๓.

[๘๙] **อุปธิ** หมายถึงเบญขันธ์ กิเลส และอภิสังขาร ดูใน **อง.ทุก.อ.** (บาลี) ๒/๒/๕.

[๖๐] **องฺ.ทุก.** (ไทย) ๒๐/๒/๕๕.

[๖๑] **สำ.ส.** (ไทย) ๑๕/๑๕๗/๒๘๔.

[๖๒] **สำ.ม.** (ไทย) ๑๕/๔/๗.

[๖๓] **ขุ.ป.** (ไทย) ๓๑/๑๗๒/๒๗๐.

[๖๔] **องฺ.ปญฺจก.** (ไทย) ๒๒/๑๕๗/๒๖๐–๒๖๑.

เมื่อมีความรู้แจ้งอรรถ[๖๕] รู้แจ้งธรรม[๖๖] → ปราโมทย์ → ปีติ → กายสงบ → สุข → จิตตั้งมั่น → เหตุแห่งวิมุตติ [๖๗]

หรือเมื่อมีศีล → อวิปฏิสาร → ปราโมทย์ → ปีติ → ปัสสัทธิ → สุข → สมาธิ → ยถาภูตญาณทัสสนะ (ความรู้ ความเห็นตามความเป็นจริง) → นิพพิทา (ความเบื่อหน่าย) → วิราคะ (ความคลายกำหนัด) → วิมุตติญาณทัสสนะ (ความรู้ ความเห็นในวิมุตติ)[๖๘]

นอกจากนี้ ปีติยังเป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๕ องค์ของฌาณจิต ที่เรียกว่าองค์ฌาน ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา[๖๙]

๑๓. ฉันทะ

ฉันทะ แปลว่า ความพอใจ ฉันทะเป็นมูลเหตุให้ธรรมอื่น ๆ เกิดขึ้น ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

"ธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นมูล มีมนสิการเป็นแดนเกิด มีผัสสะเป็นเป็นเหตุเกิด มีเวทนาเป็นที่ประชุม มีสมาธิเป็นประมุข มีสติเป็นใหญ่ มีปัญญาเป็นใหญ่ มีวิมุตติเป็นแก่น" [๑๐๐]

หรือที่ตรัสว่า "ฉันทะมีอุปการะมากแก่ความอุตสาหะ ถ้าฉันทะไม่เกิด บุคคลก็จะไม่พึงอุตสาหะ แต่เพราะฉันทะเกิด เขาจึงอุตสาหะ ฉะนั้น ฉันทะจึงมีอุปการะมากแก่ความอุตสาหะ"[๑๐๑]

ฉันทะจึงเป็นรากเหง้าแห่งทุกข์ทั้งหลายดังที่ตรัสว่า "ทุกข์ที่เป็นอดีตอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อจะเกิดย่อมเกิดขึ้น ทุกข์ทั้งนั้นทั้งหมดมีฉันทะเป็นรากเหง้า มีฉันทะเป็นเหตุ เพราะฉันทะเป็น

---

[๖๕] **รู้แจ้งอรรถ** ในที่นี้หมายถึง รู้ความหมายแห่งบาลีนั้นว่า 'ศีลมาในที่นี้ สมาธิมาในที่นี้ ปัญญามาในที่นี้' ดูใน **องฺ.ติก.อ.** (บาลี) ๒/๔๓/๑๕๒–๑๕๓, **องฺ.ปญฺจก.อ.** (บาลี) ๓/๒๖/๘.

[๖๖] **รู้แจ้งธรรม** ในที่นี้หมายถึง รู้บาลีคือพระพุทธพจน์ เช่น ทรงจำบาลีที่ให้รู้ความหมายได้อย่างถูกต้อง ดูใน **องฺ.ติก.อ.** (บาลี) ๓/๔๓/๑๕๒–๑๕๓, **องฺ.ปญฺจก.อ.** (บาลี) ๓/๒๖/๘, **องฺ.ปญฺจก.ฏีกา** (บาลี) ๓/๒๖/๑๓.

[๖๗] **องฺ,ปญฺจก.** (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓.

[๖๘] **องฺ.ทสก.** (ไทย)๒๔/๑/๑-๒.

[๖๙] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๔๕๔/๔๕๓.

[๑๐๐] **องฺ.อฏฺฐก.** (ไทย) ๒๓/๘๓/๔๐๘–๔๐๕.

[๑๐๑] **ม.ม.** (ไทย) ๑๓/๔๓๔/๕๔๔.

รากเหง้าแห่งทุกข์ . . . แม้ทุกข์ที่เป็นอนาคตอย่างใดอย่างหนึ่ง . . . มีฉันทะเป็นเหตุ เพราะฉันทะเป็นรากเหง้าแห่งทุกข์" [๑๐๒]

ฉันทะมี ๕ ประเภท ดังนี้

๑. ความพอใจในการแสวงหา รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
๒. ความพอใจในการได้ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
๓. ความพอใจในการบริโภค รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
๔. ความพอใจในการสะสมทรัพย์ ด้วยหวังว่าจักมีประโยชน์ในคราวเกิดอันตราย
๕. ความพอใจในการสละทรัพย์แก่พลช้าง พลม้า พลรถ พลธนู พลเดินเท้า ด้วยคิดว่า คนเหล่านี้จักรักษา ปกป้อง ห้อมล้อมเรา[๑๐๓]

พระพุทธองค์ทรงสอนให้ละฉันทะในสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา คือในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ[๑๐๔] เพื่อตัดราก.หง้าแห่งทุกข์อันนำไปสู่การพ้นทุกข์ อย่างไรก็ตาม ฉันทะมิได้ประกอบเฉพาะจิตที่เป็นอกุศล เช่น ความพอใจใน รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ดังที่กล่าวแล้วแต่ยังสามารถประกอบในจิตที่เป็นกุศล เช่นฌานจิต ดังที่ทรงแสดงว่า "สารีบุตร สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌานมีวิตก (ความตรึก) วิจาร (ความตรอง) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสุข) จิตเตกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) ผัสสะ (ความถูกต้อง) เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความหมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) วิญญาณ (ความรู้แจ้ง) **ฉันทะ** (ความพอใจ) อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้) อุเบกขา (ความวางเฉย) มนสิการ (ความใส่ใจ) เหล่านั้น สารีบุตรกำหนดตามลำดับบทได้แล้ว . . ." [๑๐๕]

๑๔. โลภะ ๑๕. โทสะ ๑๖. โมหะ

เจตสิกทั้ง ๓ ดวงนี้พระพุทธองค์มักนำมาแสดงไว้ด้วยกันเสมอในฐานะเป็นมูลรากของอกุศล

โมหะมีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า อวิชชา ดังที่พระสารีบุตรได้ให้ความหมายไว้ว่า

---

[๑๐๒] **สำ.สฬา.** (ไทย) ๑๘/๓๖๓/๔๑๘.

[๑๐๓] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๙/๑๐๐/๓๐๖–๓๐๗.

[๑๐๔] **สำ.ข.** (ไทย) ๑๗/๑๓๗–๑๓๙/๒๓๑–๒๓๓.

[๑๐๕] **ม.อุ.** (ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๑.

"คำว่า **อวิชชา** ได้แก่ ความไม่รู้ทุกข์ ความไม่รู้ทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ทั้งส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปบาทว่าเพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความทรามปัญญา ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง . . . อวิชชา อกุศลมูลคือ โมหะ นี้ตรัสเรียกว่า อวิชชา"[๑๐๖]

อวิชชา เป็นเจตสิกที่สำคัญมากเพราะเป็นมูลเหตุแห่งจิตที่เป็นบุญหรือเป็นบาปดังที่ทรงแสดงว่า

"บุรุษบุคคลนี้ตกอยู่ในอวิชชา ถ้าสังขารที่เป็นบุญปรุงแต่ง วิญญาณก็ประกอบด้วยบุญ ถ้าสังขารที่เป็นบาปปรุงแต่ง วิญญาณก็ประกอบด้วยบาป ถ้าสังขารที่เป็นอาเนญชาปรุงแต่งวิญญาณก็ประกอบด้วยอาเนญชา ในกาลใดภิกษุละอวิชชาได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้น ในกาลนั้นภิกษุนั้นก็ไม่ปรุงแต่งปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอาเนญชาภิสังขาร เพราะกำจัดอวิชชาได้ . . . ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป"[๑๐๗]

คำที่มีความหมายที่คล้ายกับโลภะคือ ตัณหา และราคะ ดังที่พระสารีบุตรอธิบายไว้ว่า ตัณหาคือ "ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความเพลินเพลิน ความกำหนัดแห่งจิต ความอยาก . . . อภิชฌา (ความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา) อกุศลมูลคือโลภะ"[๑๐๘]

โลภะ โทสะ และโมหะ เป็นรากเหง้าของอกุศล[๑๐๙] ที่เรียกว่าอกุศลมูล เป็นธรรมที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม ดังที่ทรงแสดงว่า

ธรรม ๓ ประการที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม คือ อกุศลมูล ๓ ประการ ได้แก่

๑. อกุศลมูล คือ โลภะ (ความอยากได้)
๒. อกุศลมูล คือ โทสะ (ความคิดประทุษร้าย)

---

[๑๐๖] **ขุ.จู.** (ไทย) ๓๐/๒/๔๕.

[๑๐๗] **สำนิ.** (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑.

[๑๐๘] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๙/๓/๑๐–๑๑.

[๑๐๙] **อกุศล** หมายถึง การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติผิดในกาม การพูดเท็จ การพูดส่อเสียด การพูด คำหยาบ การพูดเพ้อเจ้อ การเพ่งเล็งอยากได้สิ่งของผู้อื่น การคิดปองร้ายผู้อื่น มิจฉาทิฏฐิ ดูใน **ม.ม.** (ไทย) ๑๒/๘๙/๘๒.

๓.อกุศลมูล คือ โมหะ (ความหลง)[๑๑๐]

เจตสิกทั้ง ๓ ดวงนี้เป็นเหตุให้เกิดกรรมชั่ว (อกุศล) อันให้ผลเป็นทุกข์ เป็นไปเพื่อเกิดกรรมไม่เป็นไปเพื่อดับกรรม ดังที่ทรงแสดงว่า

"กรรมใดที่บุคคลกระทำด้วยโลภะ เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นเหตุ มีโลภะเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรมนั้นมีผลเป็นทุกข์ กรรมนั้นเป็นไปเพื่อความเกิดกรรมอีก กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อความดับกรรม . . . กรรมใดที่บุคคลกระทำด้วยโทสะ . . . กรรมใดที่บุคคลกระทำด้วยโมหะ เกิดจากโมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรมนั้นมีผลเป็นทุกข์ กรรมนั้นเป็นไปเพื่อความเกิดกรรมอีก กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อความดับกรรม"[๑๑๑]

จิตที่มีโลภะ โทสะ โมหะ ครอบงำนอกจากนำความทุกข์มาสู่ตนเองแล้ว ยังทำให้บุคคลกระทำสิ่งที่ก่อทุกข์ให้แก่ผู้อื่นดังที่ทรงแสดงว่า

"กรรมที่บุคคลกระทำทางกาย วาจา และใจจัดเป็นอกุศลกรรม แม้กรรมของบุคคลผู้มีโลภะ ถูกโลภะครอบงำ มีจิตถูกโลภะกลุ้มรุม ก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นด้วยเรื่องที่ไม่จริงด้วยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสียทรัพย์ ติเตียน หรือขับไล่ โดยอวดอ้างว่า 'เรามีกำลัง เราทรงพลัง' ก็จัดเป็นอกุศลกรรม บาปอกุศลธรรมจำนวนมากเหล่านี้ที่เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นเหตุ มีโลภะเป็นแดนเกิด มีโลภะเป็นปัจจัยย่อมเกิดแก่บุคคลผู้มีโลภะนั้นด้วยประการฉะนี้

โทสะจัดเป็นอกุศลมูล . . . โมหะจัดเป็นอกุศลมูล . . . บาปอกุศลธรรมจำนวนมากเหล่านี้ที่เกิดจากโมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นแดนเกิด มีโมหะเป็นปัจจัยย่อมเกิดแก่บุคคลผู้มีโมหะนั้นด้วยประการฉะนี้"

และต่อไปได้ตรัสถึงผลว่าบุคคลผู้มีโลภะ โทสะ และโมหะ ครอบงำแล้วย่อมเป็นทุกข์ลำบาก เดือดร้อน แม้ในชาตินี้ และเมื่อตายไปแล้วย่อมหวังได้ทุคติ[๑๑๒]

---

[๑๑๐] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๓.

[๑๑๑] **องฺ.ติก.** (ไทย) ๒๐/๑๑๒/๓๕๔.

[๑๑๒] **องฺ.ติก.** (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๕-๒๗๖.**ทุคติ** หมายถึงทุคติ ๔ คือ นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉาน ดูใน **องฺ.ติก.อ.** (บาลี) ๒/๗๐/๒๑๔.

ทรงเปรียบเทียบ โลภะ (หรือราคะ) โทสะ และโมหะ ว่าเหมือนไฟ ๓ กอง คือ ไฟราคะ ไฟโทสะ และไฟโมหะ แล้วทรงแสดงถึงคุณธรรมที่สามารถดับไฟทั้ง ๓ กองนี้ได้ไว้ว่า

ดับไฟราคะได้ด้วยการเจริญอสุภสัญญา (การกำหนดหมายในความไม่งาม) ดับไฟโทสะด้วยเมตตา และดับไฟโมหะได้ด้วยปัญญา[๑๑๓]

การละราคะ โทสะ และโมหะจนสิ้นไปเรียกว่า นิพพาน และการปฏิบัติเพื่อละ ราคะ โทสะ และโมหะ คือ อริมรรคมีองค์ ๘ อันได้แก่ ๑. สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) ๒. สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) ๓. สัมมาวาจา (การเจรจาชอบ) ๔. สัมมากัมมันตะ (การทำการงานชอบ) ๕. สัมมาอาชีวะ (การเลียงชีพชอบ) ๖. สัมมาวายามะ (ความพยายามชอบ) ๗. สัมมาสติ (การระลึกชอบ) ๘. สัมมาสมาธิ (การตั้งใจมั่นชอบ) [๑๑๔]

๑๗. อหิริกะ ๑๘. อโนตตัปปะ

อหิริกะ แปลว่า ความไม่ละอายบาป อโนตตัปปะ แปลว่า ความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาป อหิริกะและอโนตตัปปะจัดเป็นธรรมฝ่ายดำ ดังที่ตรัสว่า “ธรรมฝ่ายดำ ๒ ประการ คือ ๑. อหิริกะ (ความไม่ละอายต่อบาป) ๒. อโนตตัปปะ (ความไม่กลัวบาป)”[๑๑๕] อหิริกะและอโนตตัปปะ จึงเป็นลักษณะของอสัตบุรุษ[๑๑๖]

เมื่อบุคคลยังมีอวิชชา (ความไม่รู้แจ้ง)จึงมีอหิริกะและอโนตตัปปะ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อวิชชาเป็นประธานแห่งการเข้าถึงอกุศลธรรม อหิริกะ อโนตตัปปะ ก็มีตามมาด้วย”[๑๑๗] ทรงเปรียบเทียบผู้ไม่มีความละอายต่อบาปว่ามีความประพฤติเหมือนกาดังนี้ “ผู้ไม่มีความละอายกล้าเหมือนกา ชอบทำลายคนอื่น ชอบเอาหน้า มีความคะนอง มีพฤติกรรมสกปรก เป็นอยู่สบาย”[๑๑๘]

---

[๑๑๓] **ขุ.อิติ.** (ไทย) ๒๕/๕๓/๔๖๖–๔๖๗.

[๑๑๔] **สำ.สฬา.** (ไทย) ๑๘/๓๑๕/๓๓๕.

[๑๑๕] **องฺ.ทุก.** (ไทย) ๒๐/๗/๖๒.

[๑๑๖] **ลักษณะของอสัตบุรุษ** มีทั้งหมด ๗ อย่างคือ ๑.ไม่มีศรัทธา ๒.ไม่มีหิริ ๓.ไม่มีโอตตัปปะ ๔.มีสุตะน้อย ๕.เกียจคร้าน ๖.หลงลืมสติ ๗.มีปัญญาทราม ดูเพิ่มเติมใน **ม.อุ.** (ไทย) ๑๔/๕๑/๑๐๕.

[๑๑๗] **องฺ.ทสก.** (ไทย) ๒๔/๑๐๕/๒๔๗.

[๑๑๘] **ขุ.ธ.** (ไทย) ๒๕/๒๔๔/๑๐๘.

๑๙. อุทธัจจะ ๒๐. กุกกุจจะ

อุทธัจจะ หมายถึง ความฟุ้งซ่าน กุกกุจจะ แปลว่า ความรำคาญใจ อุทธัจจะและกุกกุจจะเป็นอุปสรรคต่อความแน่วแน่ในการปฏิบัติเพื่อบรรลุสู่เป้าหมายในพระพุทธศาสนา ดังที่ทรงแสดงว่า อุทธัจจะและกุกกุจจะเป็นนิวรณ์ (เครื่องกั้นความดี) เช่นอุทธัจจะทำให้อิทธิบาทแต่ละอย่างนั้นหย่อนกำลังลง"[๑๑๕]

๒๑. ทิฏฐิ

ทิฏฐิ แปลว่า ความเห็น ทิฏฐิเป็นคำกลาง ๆ เมื่อมีความเห็นในทางที่ถูก เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นถูก) ซึ่งหมายถึงความเห็นที่ประกอบด้วยปัญญาหรือมีปัญญาร่วมด้วย ส่วนความเห็นผิด เรียกว่า มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) ทิฏฐิเจตสิกที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้มุ่งหมายถึงมิจฉาทิฏฐิ คือความเห็นผิด

พระพุทธองค์ทรงแสดงลัทธิหรือความเห็นผิดซึ่งแพร่หลายอยู่ในสมัยพุทธกาลซึ่งมีมากถึง ๖๒ ลัทธิ ไว้ในหลายพระสูตรมีลักษณะเนื้อหาที่คล้ายกัน ดังเช่น พรหมชาลสูตร (พระสูตรที่ว่าด้วยข่ายอันประเสริฐ) อัตถชาลสูตร (พระสูตรที่ว่าด้วยข่ายแห่งประโยชน์) ธัมมชาลสูตร (พระสูตรที่ว่าด้วยข่ายแห่งธรรม) ทิฏฐิชาลสูตร (พระสูตรที่ว่าด้วยข่ายแห่งทิฏฐิ) เป็นต้น ขอยกตัวอย่างการแสดงในพรหมชาลสูตรโดยสรุปดังนี้

ทิฏฐิหรือลัทธิทั้ง ๖๒ นี้เป็นเรื่องแสดงความเชื่อถือเรื่องอัตตา คืออาตมัน ที่ศาสนาพราหมณ์ถือว่าสืบทอดมาจากพระพรหม (พรหมันหรือปรมาตมัน) และเรื่องโลก คือภพ ภูมิต่าง ๆ ที่สัตว์ถือกำเนิดและอาศัยอยู่ ความเห็นเหล่านี้สามารถแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ ลัทธิที่ว่าด้วยขันธ์ (ชีวิต)ในอดีต ๑๘ ลัทธิ เรียกว่า ปุพพันตกัปปิกวาทะ และลัทธิที่ว่าด้วยขันธ์ (ชีวิต)ในอนาคตและปัจจุบัน ๔๔ ลัทธิ เรียกว่า อปรันตกัปปิกวาทะ

๑. พวกปุพพันตกัปปิกวาทะ คือพวกที่มีความเห็นเกี่ยวกับด้วยขันธ์ (ชีวิต)ในอดีต ๑๘ ลัทธินี้มีความเห็นต่าง ๆ กันเช่น เห็นว่าอัตตาและโลกเที่ยง, เห็นว่าบางอย่างเที่ยงบางอย่างไม่เที่ยง, เห็นว่าโลกมีที่สุดบ้าง โลกไม่มีที่สุดบ้าง, มีความเห็นไม่แน่นอนพูดหลบเลี่ยงไปมาไม่ตายตัว, เห็นว่าสิ่งต่าง ๆ เกิดเองโดยไม่มีเหตุปัจจัย.

---

[๑๑๕] สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๖–๔๑๐.

๒. พวกอปรันตกัปปิกวาทะ คือพวกที่มีความเห็นเกี่ยวกับขันธ์ (ชีวิต)ในอนาคตและในปัจจุบัน ๔๔ ลัทธินี้มีความเห็นต่าง ๆ กันเช่น เห็นว่าอัตตาแห่งชีวิตในอนาคตจะมีสัญญา, เห็นว่าอัตตาของชีวิตในอนาคตจะไม่มีสัญญา, เห็นว่าอัตตาของชีวิตในอนาคตจะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่, เห็นว่าอัตตาของชีวิตในอนาคตจะขาดสูญ, เห็นว่ามีสภาวะบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบัน[๑๒๐]

ทรงสรุปว่าทิฏฐิเหล่านี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ไม่ใช่ทางพ้นทุกข์ เปรียบเหมือนชาวประมงใช้แหตาถี่ทอดลงในหนองน้ำเล็ก ๆ บรรดาสัตว์ตัวใหญ่ในหนองน้ำแห่งนี้ทั้งหมดถูกแหครอบเอาไว้อยู่ในแหนี้ เมื่อผุดขึ้นก็ผุดอยู่ในแหนี้ ฉันใดสมณะหรือพราหมณ์ที่กำหนดขันธ์ส่วนอดีตพวกที่กำหนดขันธ์ส่วนอนาคตล้วนมีความเห็นคล้อยตามขันธ์ทั้งส่วนอดีตและอนาคต ปรารภขันธ์ทั้งส่วนอดีตและอนาคต ประกาศวาทะแสดงทิฏฐิต่าง ๆ ทั้งหมดถูกทิฏฐิ ๖๒ นี้ซึ่งเป็นดุจตาข่ายปกคลุมเอาไว้[๑๒๑]

พระพุทธองค์ได้ทรงเปรียบเทียบมิจฉาทิฏฐิกับสัมมาทิฏฐิไว้ดังนี้

- มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด)

"บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ มีความเห็นวิปริตว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเซ่นสรวงไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ โอปปาติกสัตว์[๑๒๒]ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็ไม่มีในโลก นี้เรียกว่า ทิฏฐิวิบัติ ...เพราะทิฏฐิวิบัติเป็นเหตุ สัตว์ทั้งหลายหลังจากตายแล้วจึงไปเกิดอบาย ทุคติ วินิบาต[๑๒๓] นรก"[๑๒๔]

---

[๑๒๐] พระเมธีรัตนดิลก, "แก่นธรรมจากทีฆนิกาย", ใน **เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก**, พิมพ์เป็นอนุสรณ์สมโภชพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๐๕–๑๐๙.

[๑๒๑] **ที.สี.** (ไทย) ๙/๑๔๖/๔๖.

[๑๒๒] **โอปปาติกะ** หมายถึงสัตว์ที่เกิดและเติบโตเต็มที่ทันที และเมื่อจุติ(ตาย)ก็หายวับไปไม่ทิ้งซากศพไว้ เช่น เทวดาและสัตว์นรก เป็นต้น ดูใน **ที.สี.อ.** (บาลี) ๑๗๑/๑๔๙.

[๑๒๓] **อบาย ทุคติ วินิบาต** ทั้ง ๓ คำนี้มีความหมายเหมือนนรก ดูใน **องฺ.เอกก.อ.** (บาลี) ๑/๔๓/๕๐.

[๑๒๔] **องฺ.ติก.** (ไทย) ๒๐/๑๑๘/๓๖๑–๓๖๒.

- สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ)

"บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ) มีความเห็นไม่วิปริตว่า ทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล การเซ่นสรวงมีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำไว้ดีและชั่วมี โลกนี้มี โลกหน้ามี มารดามีคุณ บิดามีคุณ โอปปาติกสัตว์มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งมีอยู่ในโลก นี้เรียกว่า ทิฏฐิสัมปทา . . . เพราะทิฏฐิสัมปทาเป็นเหตุ สัตว์ทั้งหลายหลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์"[๑๒๕]

ทิฏฐิหรือความเห็นผิดนี้เมื่อเกิดขึ้นย่อมทำให้มีการประพฤติในทางที่ผิดตามไปด้วย พระมหาจุนทะทูลถามวิธีสลัดทิ้งทิฏฐิกับพระพุทธองค์ว่า

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีทิฏฐิหลายประการในโลกเกี่ยวกับอัตตวาทะ[๑๒๖]บ้างเกี่ยวกับโลกวาทะ[๑๒๗] บ้าง เมื่อภิกษุนมสิการเพียงเบื้องต้น ก็ละสลัดทิ้งทิฏฐิเหล่านั้นได้อย่างนั้นหรือ"

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า "จุนทะ มีทิฏฐิหลายประการในโลกเกี่ยวกับอัตตวาทะบ้างเกี่ยวกับโลกวาทะบ้าง เมื่อภิกษุเห็นอารมณ์เป็นที่เกิดขึ้น เป็นที่หมักหมม และเป็นที่ท่องเที่ยวแห่งทิฏฐิเหล่านั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ' นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา' ก็ละสลัดทิ้งทิฏฐิเหล่านั้นได้"[๑๒๘]

ทิฏฐิ ความเห็นผิดเป็นธรรมฝ่ายอกุศลที่พระพุทธองค์ทรงสอนให้ละโดยทรงชี้ให้เห็นโทษว่า ทิฏฐิคือสังโยชน์ (กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพ) ทิฏฐิคืออนุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน) ทิฏฐิคือโอฆะ (สภาวะอันเป็นดุจกระแสน้ำหลากท่วมใจสัตว์) ทิฏฐิคือโยคะ (สภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพ) เป็นต้น

---

[๑๒๕] **องฺ.ติก.** (ไทย) ๒๐/๑๑๘/๓๖๒–๓๖๓.

[๑๒๖] **อัตตวาทะ** หมายถึง มิจฉาทิฏฐิที่ปรารภอัตตา เช่น เห็นว่ารูปเป็นอัตตา เห็นว่าเวทนาเป็นอัตตา เป็นต้น ดูใน **ม.มู.อ.** (บาลี) ๑/๘๑/๑๙๔.

[๑๒๗] **โลกวาทะ** หมายถึง มิจฉาทิฏฐิที่ปรารภโลก เช่น เห็นว่าอัตตาและโลกเที่ยง เป็นต้น ดูใน **ม.มู.อ.** (บาลี) ๑/๘๑/๑๙๔.

[๑๒๘] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๘๑/๗๐.

๒๒. มานะ

มานะ แปลว่า ความถือตัว พระสารีบุตรได้ให้ความหมายของมานะว่า “กริยาถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนดุจเป็นธง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เห็นปานนี้ ตรัสเรียกว่า ความถือตัว”[๑๒๙]

ความถือตัวมีประเภทหรือที่เรียกว่านัยต่าง ๆ ดังนี้

ความถือตัวนัยเดียว คือความที่จิตใจใฝ่สูง

ความถือตัว ๒ นัย คือ ๑. การยกตน ๒.การข่มผู้อื่น

ความถือตัว ๓ นัย คือ ๑.ความถือตัวว่าเราเลิศกว่าเขา ๒. ความถือตัวว่าเราเสมอเขา ๓.ความถือตัวว่าเราด้อยกว่าเขา

ความถือตัว ๔ นัย . . . ความถือตัว ๕ นัย . . . ความถือตัว ๖ นัย . . . ความถือตัว ๗ นัย . . . ความถือตัว ๘ นัย . . . ความถือตัว ๙ นัย (เป็นนัยที่นิยมกล่าวถึงมากนัยหนึ่งจึงนำรายละเอียดมากล่าวไว้) ได้แก่

๑. เป็นผู้เลิศกว่าเขาถือตัวว่าเลิศกว่าเขา
๒. เป็นผู้เลิศกว่าเขาถือตัวว่าเสมอกว่าเขา
๓. เป็นผู้เลิศกว่าเขาถือตัวว่าด้อยกว่าเขา
๔. เป็นผู้เสมอเขาถือตัวว่าเลิศกว่าเขา
๕. เป็นผู้เสมอเขาถือตัวว่าเสมอกว่าเขา
๖. เป็นผู้เสมอเขาถือตัวว่าด้อยกว่าเขา
๗. เป็นผู้ด้อยกว่าเขาถือตัวว่าเลิศกว่าเขา
๘. เป็นผู้ด้อยกว่าเขาถือตัวว่าเสมอกว่าเขา
๙. เป็นผู้ด้อยกว่าเขาถือตัวว่าด้อยกว่าเขา

ความถือตัว ๑๐ นัยคือ คนบางคนในโลกนี้ ๑. เกิดความถือตัวเพราะชาติ . . . ๑๐. เกิดความถือตัวเพราะความคงแก่เรียน เกิดความถือตัวเพราะปฏิภาณ หรือเกิดความถือตัว เพราะสิ่งอื่นนอกจากที่กล่าวแล้ว[๑๓๐]

---

[๑๒๙] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๙/๑๗๘/๕๑๐.

[๑๓๐] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๙/๒๑/๙๕–๙๗.

มานะเป็นเจตสิกที่ไม่ควรมีให้เกิดขึ้น ดังที่พระพุทธองค์ทรงสอนพระราหุลว่า "รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ตามความเป็นจริงว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา เมื่อบุคคลรู้อย่างนี้แล้ว จึงจะไม่มี อหังการ (ทิฏฐิ) มมังการ (ตัณหา) และ**มานานุสัย** (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานคือมานะ) ในกายที่มีวิญญาณนี้"[๑๓๑]

ทรงเปรียบเทียบมานะให้พราหมณ์ผู้ดูแลไฟฟังว่า "มานะเป็นดุจภาระคือหาบของท่าน ความโกรธเป็นดุจควัน มุสาวาทเป็นดุจเถ้า . . ." [๑๓๒] ทรงแสดงว่าการละมานะทำได้โดยการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละมานะ ๓ ประการนี้[๑๓๓]

๒๓. อิสสา ๒๔. มัจฉริยะ

อิสสา แปลว่า ความริษยา ความรู้สึกไม่พอใจในเมื่อเห็นเขาได้ดี

มัจฉริยะ แปลว่า ความตระหนี่

พระสารีบุตรอธิบายว่า "ภาวะที่ตระหนี่ ความเห็นแก่ได้ ความถี่เหนียว ความที่จิตเจ็บร้อน (ในการให้) ความมีจิตหวงแหนเห็นปานนี้ นี้ตรัสเรียกว่า ความตระหนี่

มัจฉริยะมี ๕ อย่าง คือ

๑. อาวาสมัจฉริยะ (ความตระหนี่อาวาส)
๒. กุลมัจฉริยะ (ความตระหนี่ตระกูล)
๓. ลาภมัจฉริยะ (ความตระหนี่ลาภ)
๔. วัณณมัจฉริยะ (ความตระหนี่วรรณะ)
๕. ธัมมมัจฉริยะ (ความตระหนี่ธรรม)" [๑๓๔]

ท้าวสักกะทูลถามต้นเหตุของการเกิดอิสสาและมัจฉริยะกับพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "อิสสาและมัจฉริยะ มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด เมื่อไม่มีอะไรจึงไม่มีอิสสาและมัจฉริยะ"

---

[๑๓๑] **สำ.ข.** (ไทย) ๑๗/๕๑/๑๗๔–๑๗๕.

[๑๓๒] **สำ.ส.** (ไทย) ๑๕/๑๕๕/๑๗๘.

[๑๓๓] **สำ.ม.** (ไทย) ๑๙/๑๖๒/๕๔.

[๑๓๔] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๙/๕/๔๖.

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า "อิสสาและมัจฉริยะมีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักเป็นต้นเหตุ เมื่อไม่มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก จึงไม่มีอิสสาและมัจฉริยะ"[๑๓๕] นอกจากนี้พระพุทธองค์ยังทรงชี้ให้เห็นว่าความตระหนี่เป็นขั้นตอนหนึ่งของอกุศลธรรมซึ่งมีต้นเหตุมาจากตัณหาดังต่อไปนี้

ตัณหา→การแสวงหา→การได้ →การวินิจฉัย→ฉันทราคะ→ความหลงใหล→ความหวงแหน→ความตระหนี่ →การรักษา→ บาปอกุศลธรรมหลายประการ คือการถือท่อนไม้ การถือศัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นมึง กู การพูดส่อเสียด การพูดเท็จ จึงเกิดขึ้น [๑๓๖]

อิสสาและมัจฉริยะ เป็นธรรมที่ให้โทษ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

"บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นสตรีก็ตาม เป็นบุรุษก็ตาม เป็นผู้มีใจริษยา ประทุษร้าย ผูกความริษยาในลาภสักการะ ความเคารพนับถือ ความนับถือ การกราบไหว้ และการบูชาของบุคคลอื่น เพราะกรรมนั้นที่เขาให้บริบูรณ์ยึดมั่นไว้อย่างนั้น หลังจากตายไปแล้ว เขาจึงไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก กลับมาเกิดเป็นมนุษย์ใด ๆ เขาก็จะเป็นผู้มีอำนาจน้อย"[๑๓๗]

๒๕. ถีนะ ๒๖. มิทธะ

ถีนมิทธะ แปลว่า ความหดหู่และเซื่องซึม ความที่จิตหดหู่เคลิบเคลิ้ม ความง่วงเหงาซึมเซา[๑๓๘]เจตสิกทั้ง ๒ ดวงนี้มักทรงแสดงควบคู่กันเสมอในฐานะที่เป็นนิวรณ์ (ธรรมที่กางกั้นความดี) คือ ถีนมิทธนิวรณ์

พระพุทธองค์ได้ทรงเปรียบเทียบว่าร่างกายต้องการอาหารเพื่อการดำรงอยู่เช่นเดียวกับนิวรณ์ ๕ ที่ต้องอาศัยอาหารในการดำรงอยู่ อาหารที่ทำถีนมิทธะที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น คือ

---

[๑๓๕] **ที.ม.** (ไทย) ๑๐/๓๕๘/๒๘๕.

[๑๓๖] **องฺ.นวก.** (ไทย) ๒๓/๒๓/๔๘๐–๔๘๑.

[๑๓๗] **ม.อุ.** (ไทย) ๑๔/๒๘๓/๓๕๒.

[๑๓๘] พระธรรมปิฎก, **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,๒๕๓๘), หน้า ๘๘.

ความไม่ยินดี ความเกียจคร้าน ความเมื่อยขบของร่างกาย ความเมาอาหาร และความที่จิตหดหู่มีอยู่ การทำมนสิการไม่แยบคายในธรรมเหล่านั้น[๑๓๙]

ทรงอุปมาจิตที่ถูกถีนมิทธะครอบงำไว้ว่า ภาชนะน้ำที่ถูกสาหร่ายและแหนปกคลุมไว้ คนตาดีมองดูเงาหน้าของตนในภาชนะน้ำนั้นไม่พึงรู้ ไม่พึงเห็นตามความเป็นจริง เปรียบเหมือนจิตที่ถูกถีนมิทธะกลุ้มรุม ถูกถีนมิทธะครอบงำอยู่ และไม่รู้ชัดธรรมเครื่องสลัดออกจากถีนมิทธะที่เกิดขึ้นแล้วตามความเป็นจริง . . .[๑๔๐]

๒๗. วิจิกิจฉา

วิจิกิจฉา แปลว่า ความสงสัย พระสารีบุตรอธิบายว่า ได้แก่ ความสงสัยในทุกข์ ความสงสัยทุกขสมุทัย (ต้นเหตุแห่งทุกข์) ความสงสัยในทุกขนิโรธ ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) ความสงสัยในส่วนเบื้องต้น ความสงสัยในส่วนเบื้องปลาย ความสงสัยทั้งในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย ความสงสัยในปฏิจจสมุปบาทว่าเพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ความสงสัย กิริยาที่สงสัย ภาวะที่สงสัย ความเคลือบแคลง ความลังเล ความเห็นเป็น ๒ ฝ่าย ๒ ทาง ความไม่แน่ใจ ความยึดถือหลายอย่าง ความไม่ตกลงใจ ความตัดสินใจไม่ได้ ความกำหนดถือไม่ได้ ความหวาดหวั่นแห่งจิต ความติดขัดในใจเห็นปานนี้[๑๔๑]

วิจิกิจฉาเป็นธรรมฝ่ายอกุศล เช่น วิจิกิจฉานิวรณ์ (ธรรมที่กางกั้นต่อความดี คือ ความสงสัย) วิจิกิจฉาอนุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน คือ ความสงสัย) วิจิกิจฉาสังโยชน์ (กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพ)

ทรงกล่าวถึงอาหารที่ทำวิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ทำให้วิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้วเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น คือ อโยนิโสมนสิการ (การพิจารณาโดยไม่แยบคาย) ในธรรมเหล่านั้น[๑๔๒]

---

[๑๓๙] สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๓/๑๑๑.

[๑๔๐] สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๖/๑๘๒.

[๑๔๑] ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๓๒/๑๖๔.

[๑๔๒] สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๓/๑๑๑.

๒๘. ศรัทธา

ศรัทธา แปลว่า ความน้อมใจเชื่อ พระสารีบุตรอธิบายไว้ว่า “ศรัทธา ความเชื่อ ความกำหนด ความเลื่อมใส สัทธา คือ สัทธินทรีย์ สัทธาพละ ปรารภพระผู้มีพระภาค”[๑๔๓] ความเชื่อในพระพุทธศาสนาจึงเป็นความเชื่อหรือความศรัทธาที่มีต่อพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ ดังที่จิตตคหบดีกล่าวแก่เทวดาดังนี้

“พวกเราจักถึงพร้อมด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค’

จักถึงพร้อมด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรมว่า‘พระธรรมอันพระผู้มี-พระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน’

จักถึงพร้อมด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ว่า ‘พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทาง ปฏิบัติสมควร ได้แก่ อริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคล พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลีเป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก”[๑๔๔]

ศรัทธาจึงเป็นธรรมที่ประกอบในหลักธรรมที่สำคัญในการปฏิบัติของพระพุทธศาสนา ดังเช่น สัทธินทรีย์ (อินทรีย์คือศรัทธา)[๑๔๕] สัทธาธนะ (ทรัพย์คือศรัทธา)[๑๔๖] สัทธาพละ (กำลังคือศรัทธา)[๑๔๗]เป็นต้น

---

[๑๔๓] **ขุ.จู.** (ไทย) ๓๐/๑๑๔/๓๗๗.

[๑๔๔] **สำ.สฬา.** (ไทย) ๑๘/๓๕๒/๓๖๒.

[๑๔๕] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐.

[๑๔๖] **องฺ.สตฺตก.** (ไทย) ๒๓/๖/๕.

[๑๔๗] **องฺ.สตฺตก.** (ไทย) ๒๓/๓/๔.

เหตุที่ทำให้เกิดศรัทธาหรือศรัทธาที่เกิดแล้วเจริญขึ้น คือการได้ฟังพระสัทธรรม ดังที่ทรงแสดงว่า "แม้ศรัทธาเราก็กล่าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่าไม่มีอาหาร อะไรเล่าเป็นอาหารของศรัทธา ควรตอบว่า 'การฟังสัทธรรม' . . ." [๑๔๘]

ลักษณะของผู้มีศรัทธามี ๓ ประการ คือ

๑. เป็นผู้ปรารถนาที่จะเห็นท่านผู้มีศีล
๒. เป็นผู้ปรารถนาที่จะฟังสัทธรรม
๓. เป็นผู้มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน ยินดีในการเสียสละ [๑๔๙]

พระพุทธองค์ทรงเปรียบเทียบการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนากับการทำนาของชาวนาว่า "**ศรัทธา**เป็นพืช ความเพียรเป็นฝน ปัญญาเป็นแอกและไถ . . ." [๑๕๐] หรือทรงเปรียบเทียบศรัทธาในฐานะอริยมรรคมีองค์ ๘ กับรถม้าว่า "รถใดมีธรรมคือ**ศรัทธา**และปัญญาเป็นแอกทุกเมื่อ มีหิริเป็นงอน มีใจเป็นเชือก มีสติเป็นนายสารถีควบคุม . . ." [๑๕๑]

๒๘. สติ

สติ คือ ความตามระลึกถึง ความระลึกได้เฉพาะหน้า ความระลึกได้ ความจำได้ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม[๑๕๒] สติเป็นเจตสิกที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญในการปฏิบัติเพื่อบรรลุเป้าหมายในพระพุทธศาสนา ดังที่ทรงแสดงไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุญายธรรม[๑๕๓] เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน[๑๕๔] ๔ ประการ สติปัฏฐาน ๔ ประการ คือภิกษุในธรรมวินัยนี้

---

[๑๔๘] **องฺ.ทสก.** (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๕.

[๑๔๙] **องฺ.ติก.** (ไทย) ๒๐/๔๒/๒๐๕–๒๐๖.

[๑๕๐] **สํ.ส.** (ไทย) ๑๕/๑๕๗/๒๘๔.

[๑๕๑] **สํ.ม.** (ไทย) ๑๕/๔/๗.

[๑๕๒] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๕/๒๐๕/๖๑๔.

[๑๕๓] **ญายธรรม** หมายถึงอริยมรรค ดูใน **ที.ม.อ.** (บาลี) ๒/๒๑๔/๑๕๗.

[๑๕๔] **สติปัฏฐาน** แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน ดูใน **ที.ม.อ.** (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๖๘, **ม.มู.อ.** (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๕๓.

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้[๑๕๕]

ทรงอธิบายขยายความในพระพุทธพจน์ย่อ อย่างละเอียด ทรงแสดงอานิสงส์ของการเจริญสติปัฏฐานไว้ในตอนท้ายของพระสูตรว่า บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ แม้เพียง ๗ วัน เป็นอย่างน้อยก็หวังได้ว่า จะมีผลในปัจจุบันอย่างใดอย่างหนึ่ง ในจำนวนผล ๒ อย่างคือ (๑) จะได้บรรลุอรหัตผล (๒) ถ้ายังมีอุปาทานเหลืออยู่จะบรรลุอนาคามิผล แล้วทรงสรุปว่า สติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุญายธรรม เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน[๑๕๖]

นอกจากนี้ยังมีการปฏิบัติที่มีสติเป็นประธานที่สำคัญ เรียกว่า อนุสสติฐาน[๑๕๗] มี ๖ ประการ คือ

๑. พุทธานุสสติ	(การระลึกถึงพระพุทธเจ้า)
๒. ธัมมานุสสติ	(การระลึกถึงพระธรรม)
๓. สังฆานุสสติ	(การระลึกถึงพระสงฆ์)
๔. สีลานุสสติ	(การระลึกถึงศีล)
๕. จาคานุสสติ	(การระลึกถึงการบริจาค)
๖. เทวตานุสสติ	(การระลึกถึงเทวดา)[๑๕๘]

---

[๑๕๕] **ที.ม.** (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑–๓๐๒.

[๑๕๖] **ที.ม.** (ไทย) ๑๐/๔๐๔–๔๐๕/๓๓๘–๓๔๐.

[๑๕๗] **อนุสสติฐาน** แปลว่า "ฐานคืออนุสสติ" หมายถึงเหตุคืออนุสสติ ได้แก่ ฌาน ๓ ดูใน **ที.ปา.อ.** (บาลี) ๓/๓๒๗/๒๓๕, **อง.ฉกฺก.อ.** (บาลี) ๓/๒๕/๑๑๐,๒๙/๑๑๒.

[๑๕๘] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๒๗/๓๒๘.

หลักธรรมในการปฏิบัติที่มีสติเจตสิกนี้ พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้อีกหลายประการ เช่น สัมมาสติ (ความระลึกชอบ)[๑๕๙] สติพละ (กำลังคือสติ)[๑๖๐] สติสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้)[๑๖๑]

๓๐. หิริ ๓๑. โอตตัปปะ

หิริ หมายถึง ความละอายต่อทุจริต โอตตัปปะ หมายถึง ความสะดุ้งกลัวต่อทุจริต ทรงอธิบายว่า "ผู้มีหิริ คือ ละอายต่อกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ละอายต่อการประกอบบาปอกุศลธรรม ผู้มีโอตตัปปะ คือสะดุ้งกลัวต่อกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต สะดุ้งกลัวต่อการประกอบบาปอกุศลธรรม" [๑๖๒] หิริและโอตตัปปะเป็นธรรมฝ่ายขาวและเป็นธรรมที่คุ้มครองโลก ดังพระพุทธพจน์ว่า

> "ธรรมฝ่ายขาว ๒ ประการ ย่อมคุ้มครองโลก ธรรมฝ่ายขาว ๒ ประการอะไรบ้างคือ ๑. หิริ (ความละอายต่อบาป) ๒. โอตตัปปะ (ความสะดุ้งกลัวต่อบาป) ธรรมฝ่ายขาว ๒ ประการ นี้แล หากไม่คุ้มครองโลก[๑๖๓] ชาวโลกไม่พึงบัญญัติว่า มารดา น้า ป้า ภรรยาของอาจารย์ หรือภรรยาของครู โลกจักถึงความสำส่อนกันเหมือนพวก แพะ แกะ ไก่ หมู สุนัขบ้าน และสุนัขจิ้งจอกฉะนั้น ภิกษุทั้งหลาย แต่เพราะเหตุที่ธรรมฝ่ายขาว ๒ ประการนี้คุ้มครองโลก ฉะนั้นชาวโลกจึงบัญญัติคำว่า 'มารดา น้า ป้า ภรรยาของอาจารย์ หรือภรรยาของครู'..."[๑๖๔]

หิริ โอตตัปปะ จึงเป็นหลักธรรมที่สำคัญในพระพุทธศาสนา เช่น เป็นลักษณะของสัตบุรุษ เป็นอริยทรัพย์ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงผลของหิริโอตตัปปะไว้ตามลำดับดังนี้ หิริโอตตัปปะ → อินทรีย์สังวร → ศีลสมบูรณ์ → สัมมาสมาธิ → ยถาภูตญาณทัสสนะ (ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง) → นิพพิทา (ความเบื่อหน่าย) และวิราคะ (ความคลายกำหนัด) → วิมุตติญาณทัสสนะ (ความรู้ความเห็นในวิมุตติ) และทรงสรุปโดยทรงเปรียบเทียบว่า

---

[๑๕๙] **ที.ม.** (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

[๑๖๐] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๕๐.

[๑๖๑] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๒๕/๓๓๑.

[๑๖๒] **ม.ม.** (ไทย) ๑๓/๒๕/๒๘.

[๑๖๓] **โลก** ในที่นี้หมายถึง สัตวโลก โลก คือ หมู่สัตว์ ดูใน **องฺ.ทุก.ฏีกา** (บาลี) ๒/๕/๑๐.

[๑๖๔] **องฺ.ทุก.** (ไทย) ๒๐/๕/๖๓.

เหมือนความสมบูรณ์ของต้นไม้ว่า ต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบูรณ์ สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม้แก่นของต้นไม้นั้น ย่อมถึงความบริบูรณ์ แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อหิริโอตตัปปะมีอินทรีย์สังวรของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยหิริโอตตัปปะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์ วิมุตติญาณทัสสนะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีลด้วยนิพพิทาและวิราคะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์ฉันนั้นเหมือนกัน[๑๖๕]

ทรงเปรียบหิริกับเมืองที่มีคูลึกและกว้างว่า เมืองที่มีคูลึกและกว้างย่อมคุ้มกันภัยภายในและป้องกันอันตรายภายนอกได้ฉันใด อริยสาวกผู้มีหิริก็ฉันนั้นเหมือนกันย่อมละอกุศล เจริญกุศลละธรรมที่มีโทษ เจริญธรรมที่ไม่มีโทษบริหารตนให้บริสุทธิ์ และทรงเปรียบโอตตัปปะกับเมืองที่มีทางเดินได้รอบว่าเมืองที่มีทางเดินได้รอบกำแพงทั้งสูงและกว้างย่อมคุ้มกันภัยภายในและป้องกันอันตรายภายนอกได้ฉันใด ภิกษุทั้งหลายอริยสาวกผู้มีโอตตัปปะก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมละอกุศลละธรรมที่มีโทษ เจริญธรรมที่ไม่มีโทษ บริหารตนให้บริสุทธิ์[๑๖๖]

๓๒. อโลภะ ๓๓. อโทสะ ๓๔. ปัญญา (อโมหะ)

อโลภะ คือ ความไม่โลภ ในความหมายที่ตรงข้ามกับ โลภะ คือความโลภ

อโทสะ คือ ความไม่โกรธ ในความหมายที่ตรงข้ามกับ โทสะคือ คาวมโกรธ

อโมหะ คือ ความรู้ตามความเป็นจริง หรือปัญญา ในความหมายที่ตรงข้ามกับ โมหะ คือ ความหลงไม่รู้ตามความเป็นจริง

เจตสิกทั้ง ๓ ดวงนี้เป็นกุศลมูล เป็นเหตุให้เกิดกรรมดี ดังที่ทรงแสดงว่า

"เหตุให้เกิดความดี ๓ ประการ คือ ๑. อโลภะ (ความไม่อยากได้) ๒. อโทสะ (ความไม่คิดประทุษร้าย) ๓. อโมหะ (ความไม่หลง)

กรรมใดที่ทำด้วยอโลภะ เกิดจากอโลภะ มีอโลภะเป็นเหตุ มีอโลภะเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นกุศล กรรมนั้นไม่มีโทษ กรรมนั้นมีผลเป็นความสุข กรรมนั้นเป็นไปเพื่อความดับกรรม กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อความเกิดกรรมอีก

กรรมใดที่บุคคลทำด้วยอโทสะ . . .

---

[๑๖๕] องฺ.สตฺก. (ไทย) ๒๓/๖๕/๑๓๑–๑๓๒.

[๑๖๖] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๖๗/๑๓๙–๑๔๐.

กรรมใดที่บุคคลทำด้วยอโมหะ . . . กรรมนั้นเป็นกุศล กรรมนั้นไม่มีโทษ กรรมนั้นมีผลเป็นความสุข กรรมนั้นเป็นไปเพื่อความดับกรรม กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อความเกิดกรรมอีก"[๑๖๗]

สำหรับอโมหะหรือปัญญา อันเป็นเจตสิกมีความสำคัญที่พระพุทธองค์ได้ทรงนำมาสั่งสอนเป็นตัวนำให้การเกิดกุศลธรรมทั้งหลาย และทำลายความไม่รู้ตามความเป็นจริงอันนำไปสู่การรู้แจ้งในพระพุทธศาสนานั้นมีปรากฏในพระสุตตันตปิฎกเป็นจำนวนมาก ขอนำมาแสดงพอเป็นตัวอย่างดังนี้

พระสารีบุตรอธิบายความหมายของปัญญาไว้ดังนี้ "ปัญญา ได้แก่ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ชื่อว่านักปราชญ์ เพราะประกอบด้วยปัญญานั้น"[๑๖๘]

ธรรมที่ปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญา คือ "สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ [๑๖๙] อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่ง"[๑๗๐]

ปัญญายังแบ่งเป็นหลายประเภท ดังตัวอย่างเช่น ปัญญา ๓ ได้แก่

๑. จินตามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการคิด)
๒. สุตมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง)
๓. ภาวนามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการอบรม)[๑๗๑]

---

[๑๖๗] **องฺ.ติก.** (ไทย) ๒๐/๑๑๒/๓๕๓–๓๕๔.

[๑๖๘] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔.

[๑๖๙] ชื่อว่า **เจโตวิมุติ** เพราะสำรอกราคะได้ ชื่อว่า**ปัญญาวิมุติ** เพราะสำรอกอวิชชาได้ ดูใน **องฺ.ทุก.** (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖.

[๑๗๐] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๑๔๕/๑๐๖.

[๑๗๑] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑.

แนวทางที่เป็นไปเพื่อทำให้มีปัญญา มี ๔ ประการ ได้แก่

๑. การคบหาสัตบุรุษ
๒. การฟังพระสัทธรรม
๓. การมนสิการโดยแยบคาย
๔. การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม[๑๗๒]

การจะรู้ว่าบุคคลใดมีปัญญาหรือไม่ก็ด้วยการสนทนาและต้องใช้เวลานาน ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระเจ้าปเสนทิโกศลว่า "มหาบพิตร ปัญญาจะพึงรู้ได้ด้วยการสนทนา ปัญญานั้นจะพึงรู้ได้ด้วยกาลนานไม่ใช่ด้วยกาลเล็กน้อย ผู้ใส่ใจจึงจะรู้ได้ ผู้ไม่ใส่ใจรู้ไม่ได้ ผู้ไม่มีปัญญารู้ไม่ได้" [๑๗๓]

พระพุทธองค์ทรงกล่าวยกย่องปัญญาโดยอุปมาว่า "แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี"[๑๗๔]

๓๕. สัมมาวาจา ๓๖. สัมมากัมมันตะ ๓๗. สัมมาอาชีวะ

สัมมาวาจา แปลว่า การเจรจาชอบ หมายถึง เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

สัมมากัมมันตะ แปลว่า การทำการงานชอบ หมายถึง เจตนาเป็นเหตุให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุให้งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เจตนาเป็นเหตุให้งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม

สัมมาอาชีวะ แปลว่า การเลี้ยงชีพชอบ หมายถึง การที่พระอริยสาวกในธรรมวินัยนี้ละมิจฉาอาชีวะแล้ว สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ[๑๗๕]

---

[๑๗๒] สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๘/๕๗๙.

[๑๗๓] สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๒/๑๔๒.

[๑๗๔] สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓/๑๓.

[๑๗๕] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕–๓๓๖.

เจตสิกทั้ง ๓ นี้ยังแบ่งออกเป็นอย่างละ ๒ ดังที่ทรงแสดงว่า

"เรากล่าวว่า สัมมาวาจามี ๒ ได้แก่

๑. สัมมาวาจาที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลคืออุปธิ

๒. สัมมาวาจาอันเป็นอริยะ ที่ไม่มี อาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค"[๑๗๖]

วิรตีเจตสิก ๓ ดวงนี้เป็นธรรมฝ่ายกุศล เป็นองค์ประกอบในธรรมที่ทรงสอนให้นำมาปฏิบัติ เช่น อริยมรรคมีองค์ ๘

๓๘. กรุณา ๓๙. มุทิตา

กรุณาเป็นเจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศลซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีอย่างเปี่ยมล้นในการช่วยเหลือให้สัตว์โลกทั้งหลายได้พ้นทุกข์ดังที่พระสารีบุตรกล่าวสรรเสริญไว้ดังนี้

"พระผู้มีพระภาคทั้งหลายตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นว่า 'เราเป็นผู้พ้นแล้วจะให้สัตว์โลกพ้นได้ด้วย เราฝึกแล้วจะฝึกสัตว์โลกได้ด้วย เราเป็นผู้สงบแล้วจะให้สัตว์โลกสงบได้ด้วย เราเป็นผู้เบาใจแล้วจะให้สัตว์โลกเบาใจได้ด้วย เราเป็นผู้ดับสนิทแล้วจะให้สัตว์โลกดับสนิทได้ด้วย'จึงทรงแผ่พระกรุณาไปในหมู่สัตว์ นี้เป็นพระมหากรุณาธิคุณในพระสัมมาสัม-พุทธเจ้า"[๑๗๗]

ในหลายพระสูตร พระพุทธองค์ทรงสอนให้พุทธบริษัทเจริญกรุณาและมุทิตาเพื่อให้จิตมีสมาธิเป็นมหัคคตจิต และยังทำให้จิตหลุดพ้นจากอาสวะได้ ดังที่ทรงแสดงว่า

"ภิกษุนั้นมีกรุณาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ . . . ทิศที่ ๒ . . . ทิศที่ ๓ . . . ทิศที่ ๔ . . . ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถานด้วยกรุณาจิตอันไพบูลย์ เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่ มีมุทิตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ฯลฯ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่ . . . ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดว่า . . . จิตย่อมหลุดพ้นจากกามสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ . . . ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้วไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป"[๑๗๘]

---

[๑๗๖] **ม.อุ.** (ไทย) ๑๔/๑๓๘/๑๗๘.

[๑๗๗] **ขุ.ป.** (ไทย) ๓๑/๑๑๘/๘๒๘.

[๑๗๘] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๗๗/๗๗.

ทรงชี้ให้เห็นว่าเมตตา กรุณาเสมือนเป็นการอาบน้ำเพื่อชำระจิตในพระพุทธศาสนาอีกด้วย การเจริญกรุณา มุทิตา เพื่อให้จิตเป็นมหัคคตะนั้นแม้นอกพระพุทธศาสนาก็มีปฏิบัติกันอยู่แล้ว แต่เมื่อถึงที่สุดแล้วการเจริญจิตนอกพระพุทธศาสนามิอาจทำให้ถึงความหลุดพ้นคือวิมุตติได้[๑๗๙] นอกจากนี้ยังทรงแสดงว่า ผู้ที่เจริญกรุณาฌานและมุทิตาฌาน มีความติดใจ ชอบใจในฌานนั้น ดำรงอยู่ในฌานนั้นเมื่อตายจะได้ไปอยู่ร่วมกับเทวดา เมื่อตายจากเทวดามักจะไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานบ้าง เป็นเปรตบ้าง ส่วนอริยสาวกของพระองค์นั้นจะปรินิพพานในภูมิเทวดานั้น[๑๘๐]

ทรงแสดงผลของการเจริญกรุณาและมุทิตาคือ เมื่อเจริญกรุณาจักละการเบียดเบียนได้ เมื่อเจริญมุทิตาจักละความริษยาได้[๑๘๑]

๔๐. ตัตรมัชฌัตตตา

ตัตรมัชฌัตตตา เป็นชื่อเจตสิกที่พระอรรถกถาจารย์พระอภิธรรมนำมาใช้เป็นโสภณเจตสิกดวงที่ ๗ ในจำนวน ๒๕ ดวง หมายถึง อุเบกขา ในอภิธัมมัตถวิภาวนีฎีกา ท่านอธิบายว่า **อุเบกขา**เป็น ๑ ในอัปปมัญญา ๔ หรือ พรหมวิหาร ๔ ได้แก่ ๑. เมตตา หมายถึง อโทสเจตสิก ๒. กรุณา หมายถึง กรุณาเจตสิก ๓. มุทิตา หมายถึง มุทิตาเจตสิก ๔. **อุเบกขา** หมายถึง **ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก** ซึ่งมีความหมายว่า "ความเป็นกลางในธรรมนั้น ๆ ที่เป็นไปด้วยอำนาจระงับความขัดเคืองและยินดีในสัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า อุเบกขา"[๑๘๒]

การที่พระอรรถกถาจารย์พระอภิธรรมนำคำว่า ตัตรมัชฌัตตตา มาใช้เรียก อุเบกขา อาจจะเนื่องจากไม่ต้องการให้ซ้ำกับคำว่า อุเบกขา ที่หมายถึงอุเบกขาเวทนา ซึ่งอาจทำให้เกิดความสับสนเข้าใจผิดได้

ในพระสุตตันตปิฎก พระสารีบุตรได้อธิบายความหมายว่า "อุเบกขา คือ ความเพิกเฉย ความที่จิตสงบ ความที่จิตสงัด ความที่จิตเป็นกลางในจุตตถฌาน"[๑๘๓] ผู้มีพระภาคทรงกล่าวถึงการเจริญอุเบกขาไว้ดังนี้

---

[๑๗๙] **สำ.ม.** (ไทย) ๑๙/๒๓๕/๑๗๘–๑๗๙.

[๑๘๐] **องฺ.จตุกฺก.** (ไทย) ๒๑/๑๒๕/๑๙๑ – ๑๙๒.

[๑๘๑] **ม.ม.** (ไทย) ๑๓/๑๒๐/๑๓๐ – ๑๓๑.

[๑๘๒] มหามกุฏราชวิทยาลัย, **อภิธัมมัตถสังคหะบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา** ฉบับแปลเป็นไทย พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๙๕.

[๑๘๓] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๙/๒๐๗/๖๐๗.

"เมื่อบวชแล้วอย่างนี้มีจิตเมตตาแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ . . . ทิศที่ ๒ . . . ทิศที่ ๓ . . . ทิศที่ ๔ . . . ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยเมตตาจิตอันไพบูลย์ เป็น มหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่ มีกรุณาจิต . . . มีมุทิตาจิต . . . มีอุเบกขาจิต แผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ . . . ทิศที่ ๒ . . . ทิศที่ ๓ . . . ทิศที่ ๔ . . . ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยเมตาจิตอันไพบูลย์ เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่ เธอเจริญพรหมวิหาร ๔ ประการนี้แล หลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในสุคติพรหมโลก"[๑๙๔] ทรงกล่าวถึงผลของการเจริญอุเบกขาว่า "เธอจงเจริญอุเบกขาภาวนาเถิด เพราะเมื่อเธอเจริญอุเบกขาภาวนาอยู่จักละความหงุดหงิด (ปฏิฆะ) ได้"[๑๙๕]

๔๑. กายปัสสัทธิ ๔๒. จิตตปัสสัทธิ

กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ หมายถึง ความสงบกาย (นามกาย คือนามขันธ์ ๓) ความสงบจิต (วิญญาณขันธ์) ทรงแสดงการเกิดขึ้นของปัสสัทธิเจตสิก อันเป็นขั้นตอนหนึ่งของการละกิเลสเพื่อให้เกิดปัญญารู้ตามความเป็นจริง เพื่อเข้าสู่ความเป็นพระอริยะดังนี้ ผู้ที่เจริญศีลที่เป็นกุศล[๑๙๖] → อวิปฏิสาร (ความบันเทิงใจ) → ปราโมทย์ → ปีติ (ความอิ่มใจ) → ปัสสัทธิ (ความสงบกายสงบใจ) → สุข → สมาธิ → ยถาภูตญาณทัสสนะ (ความรู้ ความเห็นตามความเป็นจริง) → นิพพิทา (ความเบื่อหน่ายและวิราคะ (ความคลายกำหนัด) → วิมุตติญาณทัสสนะ (ความรู้ความเห็นในวิมุตติ) อย่างนี้ศีลที่เป็นกุศล ย่อมทำอรหัตตผลให้บริบูรณ์โดยลำดับ[๑๙๗]

ปัสสัทธิเป็น ๑ ในธรรม ๗ ประการ เรียกว่า สัมโพชฌงค์ ๗[๑๙๘] ที่ทรงแสดงว่าเมื่อเจริญหรือทำให้มากแล้วย่อมน้อมไปสู่พระนิพพาน และทรงแสดงถึงสิ่งที่ทำให้กายปัสสัทธิและ

---

[๑๙๔] **องฺ.ปญฺจก.** (ไทย)๒๒/๑๕๒/๓๑๕.

[๑๙๕] **ม.ม.** (ไทย) ๑๓/๑๒๐/๑๓๑.

[๑๙๖] **ศีลที่เป็นกุศล** หมายถึง ศีลที่ไม่มีโทษ เป็นไปเพื่อความไม่เก้อเขิน ไม่ร้อนใจ ดูใน **องฺ.ทสก.อ.** (บาลี) ๓/๑/๓๑๘.

[๑๙๗] **องฺ.ทสก.** (ไทย) ๒๔/๑/๑ - ๓.

[๑๙๘] **สัมโพชฌงค์** หมายถึงธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ มี ๗ ประการ คือ (๑) สติสัมโพชฌงค์ ความระลึกได้ (๒) ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ความเลือกเฟ้นธรรม (๓) วิริยสัมโพชฌงค์ ความเพียร (๔) ปีติสัมโพชฌงค์ ความอิ่มใจ (๕) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ความสงบกายสงบใจ (๖) สมาธิสัมโพชฌงค์ ความมีใจตั้งมั่น (๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามความเป็นจริง ดูใน **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๒๕/๓๓๑..

จิตตปัสสัทธิเกิดขึ้นดังนี้ “ความสงบกาย ความสงบจิตมีอยู่ การนมสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มากนี้เป็นอาหารที่ทำให้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือทำปัสสัทธิ-สัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่”[๑๔๙] เวลาที่ไม่ควรเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์คือเวลาที่จิตหดหู่ และเวลาที่ควรเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์คือเวลาที่จิตฟุ้งซ่านดังพระพุทธพจน์ว่า “สมัยใดจิตหดหู่ สมัยนั้นไม่เป็นเวลาเพื่อเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ไม่เป็นเวลาเพื่อเจริญสมาธิ-สัมโพชฌงค์ ไม่เป็นเวลาเพื่อเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะจิตหดหู่นั้นยากที่จะฟื้นขึ้นด้วยธรรมเหล่านั้น แต่ในสมัยใดจิตฟุ้งซ่าน เป็นเวลาเพื่อเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นเวลาเพื่อเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นเวลาเพื่อเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ เพราะจิตที่ฟุ้งซ่านนั้นง่ายที่จะให้สงบด้วยธรรมเหล่านั้น”[๑๕๐]

๔๓. กายลหุตา ๔๔. จิตตลหุตา ๔๕. กายมุทุตา ๔๖. จิตตมุทุตา ๔๗. กายกัมมัญญตา ๔๘. จิตตกัมมัญญตา ๔๙. กายปาคุญญตา ๕๐. จิตตปาคุญญตา ๕๑. กายุชุกตา ๕๒. จิตตุชุกตา

กายลหุตาจิตตลหุตา หมายถึงความเบาของเจตสิกและจิต

กายมุทุตาจิตตมุทุตา หมายถึงความอ่อนของเจตสิกและจิต

กายกัมมัญญตาจิตตกัมมัญญตา หมายถึง ความควรแก่การงานของเจตสิกและจิต

กายปาคุญญตาจิตตปาคุญญตา หมายถึงความคล่องแคล่วของเจตสิกและจิต

กายชุกตาจิตตุชุกตา หมายถึง ความซื่อตรงของเจตสิกและจิต

เจตสิกเหล่านี้เป็นอาการของจิตที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก เมื่อนำมาศึกษาในพระสุตตันตปิฎกพบว่าพระผู้มีพระภาคทรงแสดงเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตทำให้เหมาะแก่การทำการงานต่าง ๆ ในลักษณะที่คล้ายคลึงกันดังนี้

“เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมองอ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุนั้นน้อมจิตไปเพื่อบุพเพนิวาสานุสติญาณระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ . . . น้อมไปเพื่อจุตูปปาตญาณ เห็นหมู่สัตว์กำลังจุติ กำลังเกิด . . .”[๑๕๑]

---

[๑๔๙] **สำ.ม.** (ไทย) ๑๙/๑๘๓/๑๑๓.

[๑๕๐] **สำ.ม.** (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๒,๑๗๓.

[๑๕๑] **องฺ.ติก.** (ไทย) ๒๐/๕๙/๒๒๖ – ๒๒๗.

ทรงกล่าวถึงลักษณะของจิตที่เกิดจากการได้รับการอบรมตามแนวพระพุทธศาสนาดังนี้ “เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่ได้เจริญทำให้มากแล้ว เป็นของอ่อนและควรแก่การใช้งาน เหมือนจิตนี้ จิตที่ได้เจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นของอ่อนและควรแก่การใช้งาน”[๑๖๒]

ทรงกล่าวว่า นิวรณ์ ๕ เป็นเหตุที่ทำให้จิตเศร้าหมอง ไม่อ่อน ไม่เหมาะแก่การใช้งาน ไม่ผุดผ่อง ฟุ้งซ่าน ไม่ตั้งมั่นดีเพื่อความสิ้นอาสวะ เหมือนทองที่มี โลหะ ดีบุก ตะกั่ว เงิน ปะปน เป็นเหตุให้ทองเศร้าหมอง ไม่อ่อน ใช้การไม่ได้ แตกง่าย ใช้งานไม่ได้ดี[๑๖๓]

๓.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิต

จิตเมื่อเกิดขึ้นรับอารมณ์ ต้องมีเจตสิกอันเป็นเครื่องปรุงแต่งจิตประกอบด้วย ในพระสุตตันตปิฎกได้แสดงความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกไว้ดังนี้

๓.๔.๑ การประกอบของจิตและเจตสิก (สัมปยุตตธรรม) พระพุทธองค์ทรงกล่าวถึงเจตสิกที่ประกอบกับจิต ดังตัวอย่างในรูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ จิตที่เกิดแก่พระสารีบุตรว่ามีเจตสิกประกอบดังต่อไปนี้

“สารีบุตรสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติ และสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ ก็ธรรมในปฐมฌานคือ วิตก วิจาร ปีติ สุข จิตเตกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการ เหล่านั้น สารีบุตรกำหนดตามลำดับบทได้แล้ว . . .”[๑๖๔] และทรงกล่าวถึงจิตและเจตสิกในทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานของพระสารีบุตรเป็นขั้น ๆ ต่อไป

จิตและเจตสิกจะเกิดร่วมกันไม่แยกจากกันและรู้ในสิ่งเดียวกันดังที่พระสารีบุตรอธิบายแก่พระมหาโกฏฐิกะถึงความสัมพันธ์ของปัญญาเจตสิกกับวิญญาณ (จิต) ดังนี้ “ปัญญาและวิญญาณ ๒ ประการนี้รวมกัน ไม่แยกกัน และไม่สามารถแยกแยะบัญญัติหน้าที่ต่างกันได้ เพราะปัญญารู้ชัดสิ่งใด วิญญาณก็รู้แจ้งสิ่งนั้น วิญญาณรู้แจ้งสิ่งใด ปัญญาก็รู้ชัดสิ่งนั้น เหตุนั้นธรรม ๒ ประการนี้จึงรวมกันไม่แยกกัน และไม่สามารถแยกแยะบัญญัติหน้าที่ต่างกันได้” [๑๖๕] ต่อมาพระสารีบุตรได้

---

[๑๖๒] องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๗/๕.

[๑๖๓] สำ.ม. (ไทย) ๑๕/๒๑๔/๑๔๖ – ๑๔๗.

[๑๖๔] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๕๓/๑๑๑ – ๑๑๔.

[๑๖๕] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๔๕/๔๘๕.

อธิบายคำถามของพระมหาโกฏฐิกะเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่าง เวทนาเจตสิก สัญญาเจตสิก กับวิญญาณ ดังนี้

"เวทนา สัญญา และวิญญาณ ๓ ประการนี้ รวมกัน ไม่แยกกัน และไม่สามารถแยกแยะบัญญัติหน้าที่ต่างกันได้ เพราะเวทนาเสวยอารมณ์สิ่งใด สัญญาก็กำหนดหมายสิ่งนั้น สัญญากำหนดหมายสิ่งใด วิญญาณก็รู้แจ้งสิ่งนั้น เหตุนั้นธรรม ๓ ประการนี้ จึงรวมกัน ไม่แยกกัน และไม่สามารถแยกแยะบัญญัติหน้าที่ต่างกันได้"[๑๖๖]

แสดงว่าจิตกับเจตสิกนั้นเกิดร่วมกัน รับอารมณ์เดียวกันแต่ทำหน้าที่ต่างกัน ดังนี้คือ วิญญาณหรือจิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ เจตสิกแต่ละดวงทำหน้าที่เฉพาะของตนเอง ได้แก่ ปัญญาเจตสิกทำหน้าที่รู้ชัดอารมณ์ เวทนาเจตสิกทำหน้าที่เสวยอารมณ์ สัญญาเจตสิกทำหน้าที่กำหนดหมาย (จำ) อารมณ์

ในขุททกนิกาย มหานิทเทส พระสารีบุตรได้อธิบายความหมายคำสอนของพระผู้มีพระภาคทำให้เราได้ทราบความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกต่อไป ดังนี้

" (พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ถ้ากามนั้นสำเร็จด้วยดีแก่สัตว์นั้น ผู้อยากได้กามอยู่
สัตว์นั้นได้กามตามที่ต้องการแล้ว ย่อมเป็นผู้**อิ่มใจ**แท้

พระสารีบุตรอธิบายว่า

"คำว่า **อิ่ม** ได้แก่ ความอิ่มเอิบ ความปราโมทย์ ความบันเทิง ความเบิกบาน ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความยินดี ความมีใจสูง ความมีใจแช่มชื่น ความเต็มใจที่ประกอบด้วยกามคุณ ๕

คำว่า **ใจ** ได้แก่ จิต มโน . . . ที่เกิดจากผัสสะ เป็นต้นนั้น นี้เรียกว่าใจ ใจนี้ไปพร้อมกัน คือ เกิดร่วมกัน ระคนกัน เกี่ยวเนื่องกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับความ**อิ่ม**นี้"[๑๖๗]

---

[๑๖๖] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๖๐.

[๑๖๗] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๙/๒/๓ - ๔.

พระสูตรนี้แสดงให้เห็นว่าปีติเจตสิก ซึ่งเรียกว่าความอิ่มใจนั้น มีการเกี่ยวเนื่องกับจิต คือ ประกอบกับจิต เกิดร่วมกับจิต เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีวัตถุเดียวกับจิต และมีอารมณ์เดียวกับจิต

การเกิดและดับของจิตนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายว่า "ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า 'จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง' จิต เป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน"[๑๖๔] ทำให้เราได้รู้ลักษณะการทำงานของเจตสิกซึ่งประกอบกับจิตว่า มีการเกิดและดับสืบเนื่องติดต่อกันตลอดเวลา และอาศัยวัตถุ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เกิด และรู้อารมณ์เช่นเดียวกับจิต

ในอีกพระสูตรหนึ่งพระสารีบุตรได้อธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกในข้อความที่คล้ายกันโดยท่านได้อธิบายความของพระพุทธสุภาษิตที่ว่า

"เพราะเห็นสัตว์มีที่สิ้นสุดและถูกสกัดกั้น
ความไม่ยินดีจึงมีแก่เรา
อนึ่ง เราได้เห็น**ลูกศร**ที่เห็นได้ยาก
อันอาศัยหทัยในสัตว์เหล่านั้นแล้ว"

จากพระพุทธพจน์นี้พระสารีบุตรอธิบายว่า

"คำว่า **ลูกศร** ได้แก่ ลูกศร ๗ ชนิด คือ (๑) ราคะ (๒) โทสะ (๓) โมหะ (๔) มานะ (๕) ทิฏฐิ (๖) โสกะ (๗) ความสงสัย"

"คำว่า **อันอาศัยหทัย** คือ อันอาศัยจิต อาศัยอยู่ในจิต ไปร่วมกัน เกิดร่วมกัน เกี่ยวข้องกัน ประกอบร่วมกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกับจิต . . ."[๑๖๕]

คำอธิบายของพระสารีบุตรแสดงว่าเจตสิก คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ โสกะ ความสงสัย ซึ่งเรียกว่า ลูกศร นี้มีความเกี่ยวเนื่องกับจิตคือ อาศัยจิต ประกอบกับจิต เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีวัตถุเดียวกับจิต และมีอารมณ์เดียวกับจิต

---

[๑๖๔] **สำ.นิ.** (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๖.

[๑๖๕] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๙/๑๗๓/๔๙๑ - ๔๙๒.

สรุปได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกมีลักษณะดังนี้คือ เจตสิกอาศัยจิต ประกอบกับจิต เกิดร่วมกับจิต เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีวัตถุเดียวกับจิต และมีอารมณ์เดียวกับจิต แม้เจตสิกจะเกิดร่วมกับจิต แต่เจตสิกแต่ละดวงต่างทำหน้าที่เฉพาะตามลักษณะของตน ๆ

๓.๔.๒ จิตและเจตสิกต่างอิงอาศัยกัน เจตสิกนอกจากอาศัยจิตดังที่กล่าวมาแล้ว จิตก็ต้องอาศัยเจตสิกในการเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "เพราะวิญญาณมี นามรูปจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี . . . เพราะนามรูปมี วิญญาณจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี . . . วิญญาณนี้ย่อมกลับมา ไม่พ้นจากนามรูป ด้วยเหตุเพียงเท่านี้โลกจึงเกิด แก่ ตาย จุติและอุบัติ . . ."[๒๐๐]

พระสารีบุตรก็กล่าวกับพระมหาโกฏฐิตะไว้เช่นเดียวกันว่า "เปรียบเหมือนไม้อ้อ ๒ กำ พึงตั้งอยู่ได้เพราะอาศัยกันและกัน อุปมานี้ฉันใดอุปไมยก็ฉันนั้น เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี . . ."[๒๐๑]

พระสารีบุตรได้อธิบายความหมายของนามรูป ว่าหมายถึง "เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ นี้เรียกว่า นาม มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูป"[๒๐๒]

หรือ "นาม ได้แก่ ขันธ์ที่มิใช่รูป ๔ อย่าง (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์) และรูป ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔" [๒๐๓]

จะเห็นได้ว่านามคือเจตสิกและวิญญาณคือจิต ต่างก็อาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้นได้ และทั้งจิตและเจตสิกต่างก็ต้องอาศัยรูปจึงเกิดขึ้นได้เช่นเดียวกับที่รูปก็ต้องอาศัยนามคือเจตสิกและจิตในการเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน หรืออีกนัยหนึ่ง ขันธ์ทั้ง ๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ คือนามและรูป ต่างต้องอิงอาศัยกันจึงเกิดขึ้นได้

๓.๔.๓ เจตสิกปรุงแต่งจิต เจตสิกเมื่อประกอบกับจิตแล้วยังปรุงแต่งจิตให้เป็นไปตามเจตสิกที่ประกอบ ดังที่พระธัมมทินนาภิกษุณีกล่าวกับวิสาขะอุบาสกว่า "สัญญาและเวทนา

---

[๒๐๐] สำ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๕/๑๒๗.

[๒๐๐] สำ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๗/๑๓๕ – ๑๓๖.

[๒๐๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๐๐/๘๕.

[๒๐๓] ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘.

เป็นธรรมมีอยู่คู่จิต เนื่องกับจิต ฉะนั้น สัญญาและเวทนาจึงเป็นจิตตสังขาร[๒๐๔](เครื่องปรุงแต่งจิต)" [๒๐๕]

พระพุทธองค์ทรงกล่าวถึงจิตที่เศร้าหมองเพราะประกอบด้วยเจตสิกที่เศร้าหมอง คือ ราคะ โทสะ และ โมหะ ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย แม้ภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้นั้น จิตรกรก็คิดด้วยจิตนั่นเอง จิตนั่นเอง วิจิตรกว่าภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้นั้น เพราะเหตุนั้นแล เธอทั้งหลายควรพิจารณาจิตอยู่เนือง ๆ ว่า 'จิตนี้เศร้าหมองด้วยราคะ โทสะ โมหะ เป็นเวลานาน' สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายบริสุทธิ์เพราะจิตผ่องแผ้ว"[๒๐๖]

ในอีกพระสูตรหนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า จิตที่เศร้าหมองก็หวังได้ว่าจะต้องไปสู่ทุคติ เหมือนผ้าสกปรกที่ช่างนำมาย้อมสีต่าง ๆ ก็หวังได้ว่าผ้านั้นย้อมได้ไม่ดี สีไม่สดใส ส่วนจิตที่ไม่เศร้าหมอง ก็หวังได้ว่า จะต้องไปสู่สุคติเหมือนผ้าสะอาด ที่ช่างย้อมนำไปใส่ลงในน้ำย้อมสีต่าง ๆ ก็หวังได้ว่า ผ้านั้นย้อมได้ดีมีสีสดใส ทรงอธิบายว่า จิตเศร้าหมองเพราะอุปกิเลส คือ กิเลสเครื่องเศร้าหมองมี ๑๖ ประการ ๑. อภิชฌาวิสมโลภะ (ความเพ่งเล็งอยากได้ของของผู้อื่น) ๒. พยาบาท (ความคิดปองร้ายผู้อื่น) ๓. โกธะ (ความโกรธ) ๔. อุปนาหะ (ความผูกโกรธ) ๕. มักขะ (ความลบหลู่คุณท่าน) . . . ๑๖. ปมาทะ (ความประมาท) [๒๐๗]

การปรุงแต่งจิตของเจตสิกนี้ทำให้จิตที่ถูกปรุงแต่งมีลักษณะตามเจตสิกนั้น ๆ ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "บุรุษบุคคลนี้ตกอยู่ในอวิชชา ถ้าสังขารที่เป็นบุญปรุงแต่ง วิญญาณก็ประกอบด้วยบุญ ถ้าสังขารที่เป็นบาปปรุงแต่ง วิญญาณก็ประกอบด้วยบาป ถ้าสังขารที่เป็นอาเนญชาปรุงแต่ง วิญญาณก็ประกอบด้วยอาเนญชา ในกาลใดภิกษุละอวิชชาได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้น ในกาลนั้น

---

[๒๐๔] **สังขารมี** ๓ คือ ๑. กายสังขาร หมายถึงสภาพปรุงแต่งการกระทำทางกาย ได้แก่ ลมหายใจ ๒. วจีสังขาร หมายถึงหมายถึงสภาพปรุงแต่งการกระทำทางวาจา ได้แก่ วิตกและ วิจาร ๓. จิตตสังขาร หมายถึงสภาพปรุงแต่งทางใจ ได้แก่ สัญญาและเวทนา ดูใน **ม.มู.อ.** (บาลี) ๒/๔๖๓/๒๗๒.

[๒๐๕] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๔๖๓/๕๐๔.

[๒๐๖] **สำ.ข.** (ไทย) ๑๗/๑๐๐/๑๕๑ – ๑๕๒.

[๒๐๗] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๗๐/๖๒ – ๖๓.

ภิกษุนั้นก็ไม่ปรุงแต่งปุญญาภิสังขาร[๒๐๙] อปุญญาภิสังขาร[๒๑๐] อาเนญชาภิสังขาร[๒๑๑] เพราะกำจัดอวิชชาได้ เพราะมีวิชชาเกิดขึ้น เมื่อไม่ปรุงแต่ง ไม่จงใจ ก็ไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก"[๒๑๑]

การปรุงแต่งของเจตสิกยังเป็นมูลเหตุให้บุคคลกระทำกรรมทั้งทางดีและไม่ดีตามเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตนั้น ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า

"เพราะบุคคลผู้มีราคะ ถูกราคะครอบงำ มีจิตถูกราคะกลุ้มรุม ย่อมประพฤติทุจริตทางกาย ประพฤติทุจริตทางวาจา ประพฤติทุจริตทางใจ หลังจากเขาตายแล้วเขาจึงไปเกิดในอบายทุคติ วินิบาต นรก ฉะนั้น ราคัคคิ (ไฟคือราคะ) นี้ จึงเป็นสิ่งที่ควรละ ควรเว้น ไม่ควรเสพ

เพราะบุคคลผู้มีโทสะ ถูกโทสะครอบงำ . . .

เพราะบุคคลผู้มีโมหะ ถูกโมหะครอบงำ . . . ฉะนั้นโมหัคคิ (ไฟคือโมหะ) นี้ จึงเป็นสิ่งที่ควรละ ควรเว้น ไม่ควรเสพ"[๒๑๒]

สรุปได้ว่าการปรุงแต่งจิตของเจตสิกนี้นอกจากทำให้จิตมีลักษณะต่าง ๆ กันตามลักษณะของเจตสิก เช่น จิตฟุ้งซ่านเมื่ออุทธัจจะเจตสิกเข้าปรุงแต่ง จิตมีความยินดีพอใจในกามคุณเมื่อโลภเจตสิกเข้าปรุงแต่ง จิตมีความท้อถอยเมื่อถีนมิทธะปรุงแต่ง จิตมีความโกรธเมื่อโทสเจตสิกเข้าปรุงแต่ง เป็นต้น นอกจากนี้ ยังทำให้จิตแบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ ตามลักษณะของเจตสิกที่ปรุงแต่ง เช่น จิตที่เป็นบุญ จิตที่เป็นบาป (อปุญญา) และจิตที่เป็นอาเนญชา (อรูปฌาน) เป็นต้น และเป็นต้นเหตุให้บุคคลกระทำกรรมทั้งที่ดีและไม่ดีตามเจตสิกที่ปรุงแต่งทำให้ได้รับผลของกรรมในทางที่ดีและไม่ดีอีกด้วย

---

[๒๐๙] **ปุญญาภิสังขาร** คืออภิสังขารที่เป็นบุญ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร ดูใน **สำ.นิ.อ.** (บาลี) ๒/๕๑/๘๙,**ขุ.ม.อ.** (บาลี) ๒๕/๒๑๖.

[๒๑๐] **อปุญญาภิสังขาร** คืออภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญคือเป็นบาป สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย ดูใน **สำ.นิ.อ.** (บาลี) ๒/๕๑/๘๙,**ขุ.ม.อ.** (บาลี) ๒๕/๒๑๖.

[๒๑๑] **อาเนญชาภิสังขาร** คืออภิสังขารที่เป็นอาเนญชา สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นอรูปาวจร ๔ หมายเอาภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน ดูใน **สำ.นิ.อ.**(บาลี) ๒/๕๑/๘๙, **ขุ.ม.อ.** (บาลี) ๒๕/๒๑๖.

[๒๑๑] **สำ.นิ.** (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑.

[๒๑๒] **อง.สตฺตก.** (ไทย) ๒๓/๔๗/๗๒–๗๓.

๓.๕ ความสำคัญของเจตสิก

ในพระสุตตันตปิฎก มีคำสอนที่เกี่ยวกับเจตสิกอยู่มาก มีกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปจนแทบจะกล่าวได้ว่ามีอยู่ในเกือบจะทุกพระสูตร เนื่องจากเจตสิกเป็นสภาวะที่มีความเกี่ยวข้องอยู่ในทุกกระบวนการของชีวิตรวมทั้งมีความสำคัญในการพัฒนาจิตตามแนวพระพุทธศาสนา ความสำคัญของเจตสิก สรุปได้ดังนี้

๓.๕.๑ เจตสิกเป็นองค์ส่วนหนึ่งของคนและสัตว์ พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึง คน หรือสัตว์ต่าง ๆ ว่าเป็นเพียงสภาวะที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ มีการเกิดขึ้นและดับไป เป็นไปตามเหตุปัจจัย มิได้มีสิ่งที่เป็นตัวตน คน สัตว์ ที่แท้จริง ทรงแบ่งสภาวธรรมเหล่านี้ออกเป็น ๒ อย่าง คือ รูปและนาม ในส่วนที่เป็นรูป ได้แก่ส่วนที่เป็นรูปร่างกายอวัยวะต่าง ๆ และส่วนที่เป็นนามได้แก่ จิตหรือใจคือ การได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส ได้สัมผัส ตลอดจนความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ เจตสิกซึ่งเป็นองค์ประกอบของจิตจึงมีความสำคัญในฐานะเป็นนามอันเป็นส่วนที่ทำให้คนเรามีความรู้สึกนึกคิดและกระทำการต่าง ๆ ได้

นอกจากนี้ยังทรงแบ่งสภาวธรรมที่เรียกว่าคนและสัตว์ทั้งหลายนี้ออกเป็น ๕ ส่วนหรือ ๕ กอง เรียกว่า ขันธ์ ๕ ซึ่งประกอบด้วย รูปขันธ์ (รูปร่างกายของคนและสัตว์) เวทนาขันธ์ (เวทนาเจตสิก) สัญญาขันธ์ (สัญญาเจตสิก) สังขารขันธ์ (เจตสิกที่เหลือ เว้นเวทนาและสัญญา) และวิญญาณขันธ์ (จิต) เมื่อแบ่งในลักษณะนี้จะเห็นได้ว่า สภาวะที่เป็นส่วนประกอบของคนมีดังนี้

รูปขันธ์ ..... เป็นรูป
เวทนาขันธ์, สัญญาขันธ์, สังขารขันธ์ ..... เป็นเจตสิก
วิญญาณขันธ์ ..... เป็นจิต

เจตสิกจึงเป็นสภาวะที่เป็นส่วนประกอบของคนที่มีลักษณะเป็นนามและเป็นขันธ์ ๓ ที่เรียกว่า เจตสิกขันธ์ ๓

๓.๕.๒ เจตสิกแต่ละดวงทำหน้าที่เฉพาะของตน นอกจากเจตสิกซึ่งเป็นส่วนประกอบของขันธ์ ๕ ดังที่กล่าวแล้วนั้น เจตสิกแต่ละดวงยังทำหน้าที่เฉพาะของตน ๆ เจตสิกบางดวงมีการเกิดและดับพร้อมกับจิตทุกดวง เจตสิกเหล่านี้จึงมีอยู่ในจิตทุกดวงเป็นเจตสิกที่ทำให้จิตสามารถทำงานได้ ดังตัวอย่างเช่น

- ผัสสเจตสิก มีหน้าที่กระทบอารมณ์ ทำให้ร่างกายและจิตติดต่อกับโลกภายนอกได้ จิตเกิดการรู้อารมณ์ คือ รับรู้ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หรือนึกคิดอารมณ์สิ่งต่าง ๆ (ธรรมารมณ์) ได้

- เวทนาเจตสิก เมื่อมีการรับรู้นึกคิดสิ่งต่าง ๆ นั้น เวทนาเจตสิกทำหน้าที่เสวยอารมณ์นั้น ๆ คือ มีความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ (เฉย ๆ) เกิดขึ้น ซึ่งเราจะเห็นได้ว่ามีความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดแก่เราอยู่ตลอดเวลา

- สัญญาเจตสิกทำหน้าที่ในการจำอารมณ์ ในขณะที่จิตเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์นั้น สัญญาเจตสิกก็เกิดขึ้นพร้อมกับจิต ทำหน้าที่ในการจำอารมณ์ คือสิ่งต่าง ๆ ที่ได้รับรู้ ทำให้เราสามารถที่จะจำสิ่งของหรือบุคคลต่าง ๆ ที่เราเคยพบเห็นหรือเกิดกับเราได้

เจตนาเจตสิก มีความเกี่ยวข้องกับการทำกรรมและผลของกรรม พระพุทธองค์ทรงอธิบายว่า เจตนา คือความจงใจที่เกิดกับจิตนั้นเองคือกรรม ทรงกล่าวว่า เจตนาชื่อว่ากรรม เมื่อคนเรามีเจตนาในการกระทำ พูด หรือคิดสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่เป็นความดี (กุศล) หรือ ความชั่ว (อกุศล)แล้ว ย่อมได้รับผลของกรรมทั้งที่เป็นสิ่งที่ดีและไม่ดี ตามกรรมที่ตนได้กระทำไว้แล้ว

เจตสิกบางดวงก็เกิดขึ้นและทำหน้าที่ของตนแล้วดับไป ไม่เกิดกับจิตทุกดวง จะเกิดเฉพาะจิตบางดวงเท่านั้น เช่น ความโกรธ (โทสเจตสิก) ความรัก (โลภเจตสิก) หรือความเชื่อ (สัทธาเจตสิก) เป็นต้น เหล่านี้เกิดขึ้นเป็นครั้งคราวแล้วก็ดับไป

จะเห็นได้ว่าเจตสิกแต่ละดวงนั้นมีความสำคัญในการทำหน้าที่เฉพาะของตน การศึกษาถึงสภาวะเหล่านี้ทำให้เรามีความเข้าใจและสามารถแยกแยะสภาวะที่เกิดแก่เราได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

๓.๕.๓ **เจตสิกแต่ละดวงมีอิทธิพลต่อจิต** เจตสิกแต่ละดวงนอกจากจะทำหน้าที่เฉพาะของตนเองแล้ว เมื่อประกอบกับจิต แล้วก็มีอิทธิพลทำให้จิตมีลักษณะเป็นไปตามเจตสิกที่ประกอบ ทำให้จิตมีความแตกต่างกันตามเจตสิกที่ประกอบดังกล่าวข้างต้น เช่น จิตฟุ้งซ่านเมื่ออุทธัจจเจตสิกเข้าปรุงแต่ง จิตมีความยินดีพอใจในกามคุณเมื่อโลภเจตสิกเข้าปรุงแต่ง จิตมีความท้อถอยเมื่อถีนมิทธะปรุงแต่ง จิตมีความโกรธเมื่อโทสะเจตสิกเข้าปรุงแต่ง เป็นต้น การประกอบของเจตสิกนี้มีอิทธิพลทำให้จิตมีลักษณะที่แตกต่างกัน เป็นประเภทต่าง ๆ เช่น กุศลจิต อกุศลจิต ฌานจิต หรือ โลกุตตรจิต

๓.๕.๔ เจตสิกเป็นเป้าหมายของการพัฒนาจิต พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนให้พุทธบริษัทฝึกตน ทรงมุ่งเน้นการอบรมจิต อาจกล่าวได้ว่าการอบรมจิตนั้นทรงหมายถึงการให้ละเจตสิกที่ไม่ดีที่เป็นฝ่ายอกุศลไม่ให้เกิดขึ้น และให้เกิดเจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศล ทรงนำเจตสิกดังกล่าวมาแสดงรวมกันเป็นหมวดหมู่ ได้แก่ เจตสิกธรรมที่เป็นอกุศลที่ควรละ ได้แก่ อกุศลมูล ๓ สังโยชน์ ๗ นิวรณ์ ๕ โยคะ ๔ อาสวะ ๔ เป็นต้น

อนึ่ง การละอกุศลเจตสิกนี้หมายถึงการพัฒนาจิตของพระอริยบุคคล เป็นลำดับขั้นที่สูงขึ้นตามความสามารถในการละอกุศลเจตสิกที่เรียกว่า สังโยชน์ ซึ่งหมายถึง กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์, ธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ ประการ คือ

๑. สักกายทิฏฐิ	(ความเห็นว่าเป็นตัวเป็นตน)
๒. วิจิกิจฉา	(ความสงสัย)
๓. สีลัพพตปรามาส	(ความถือมั่นศีลพรต)
๔. กามฉันทะหรือกามราคะ	(ความพอใจในกาม)
๕. พยาบาทหรือปฏิฆะ	(ความคิดร้าย)
๖. รูปราคะ	(ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน)
๗. อรูปราคะ	(ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน)
๘. มานะ	(ความถือตัว)
๙. อุทธัจจะ	(ความฟุ้งซ่าน)
๑๐. อวิชชา	(ความไม่รู้แจ้ง)

สังโยชน์ ๕ ข้อต้น ชื่อโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ข้อหลัง ชื่ออุทธัมภาคิยสังโยชน์ พระโสดาบันละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้ พระสกทาคามีทำสังโยชน์ที่ ๔ และ ๕ ให้เบาบาง พระอนาคามีละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้หมด พระอรหันต์ละสังโยชน์ได้ทั้งหมด ๑๐ ข้อ [๒๑๓]

- เจตสิกธรรมที่เป็นกุศล เป็นธรรมที่ควรนำมาปฏิบัติให้เกิดขึ้นได้แก่ กุศลมูล ๓ อิทธิบาท ๔ สัมมัปปธาน ๔ สติปัฏฐาน ๔ อริยมรรคมีองค์ ๘ โพชฌงค์ ๗ พละ ๕ อินทรีย์ ๕ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าเจตสิกมีความสำคัญเกี่ยวข้องกับกระบวนการของชีวิตที่แตกต่างกันออกไป ในขั้นต้น พระผู้มีพระภาคสั่งสอนให้เข้าใจธรรมชาติซึ่งเกิดแก่คนและสัตว์ดังที่กล่าวแล้ว

---

[๒๑๓] องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

ขั้นต่อไปทรงชี้ให้เห็นต้นเหตุของธรรมเหล่านั้นและทรงแนะนำวิธีวปฏิบัติให้รู้เท่าทันความจริงของสภาวธรรมชาติ เพื่อที่จะไม่มีความยึดมั่นทำให้เกิดความทุกข์อีกต่อไป

๓.๖ การจำแนกประเภทและการจัดกลุ่ม

เจตสิกธรรมที่พระพุทธองค์ทรงสอนซึ่งมีกระจัดกระจายทั่วไปในพระสุตตันตปิฎกนั้น พระองค์มิได้ทรงแสดงโดยการนำเจตสิกทั้งหมดเหล่านั้นมาจำแนกจัดเป็นกลุ่มเป็นประเภทแต่อย่างใด เมื่อทรงสอนสภาวธรรมที่เกี่ยวกับเจตสิกดวงใดก็ทรงยกเจตสิกดวงนั้น ๆ มาแสดงตามพระประสงค์ ในหลายพระสูตรทรงนำเจตสิกมาแสดงเป็นกลุ่ม ๆ ดังนี้

๓.๖.๑ เจตสิกที่มีลักษณะคล้าย ๆ กัน เช่น หิริ โอตตัปปะ, อหิริกะ อโนตัปปะ, อุทธัจจะ กุกกุจจะ, ถีนะ มิทธะ, อิสสา มัจจฉริยะ เป็นต้น

๓.๖.๒ เจตสิกที่เป็นเหตุและเป็นผลเกี่ยวเนื่องกัน เช่น

- **ผัสสะ** เป็นปัจจัยจึงเกิด**เวทนา** เพราะ**เวทนา**เป็นปัจจัย**ตัณหา**จึงเกิด"[๒๑๔]
- ศีลกุศลมีอวิปปฏิสารเป็นผล อวิปฏิสารมีปราโมทย์เป็นผล ปราโมทย์มี**ปีติ**เป็นผล **ปีติมีปัสสัทธิ**เป็นผล **ปัสสัทธิมีสุข**เป็นผล **สุขมีสมาธิ**เป็นผล **สมาธิมี**ยถาภูตญาณทัสสนะเป็นผล ยถาภูตญาณทัสสนะมีนิพพิทาและวิราคะเป็นผล นิพพิทาและวิราคะมีวิมุตติญาณทัสสนะ (ความรู้ความเห็นในวิมุตติ) เป็นผล

๓.๖.๓ เจตสิกที่เป็นกลุ่มของหลักธรรม เช่น

- กลุ่มหลักธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล ทรงแสดงว่าเป็นธรรมที่ควรละ เช่น อุปกิเลส ๑๖ นิวรณ์ ๕ อาสวะ ๓ โยคะ ๓ อกุศลมูล ๓ เป็นต้น
- กลุ่มหลักธรรมที่เป็นกุศล เป็นหลักธรรมที่ควรนำมาปฏิบัติ เช่น โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ สติปัฏฐาน ๔ พละ ๕ อินทรีย์ ๕ เป็นต้น

---

[๒๑๔] สำนิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘ – ๘๙.

๓.๖.๔ เจตสิกแบ่งตามภพภูมิที่เกิดของเจตสิกนั้น ๆ ดังที่พระสารีบุตรแสดงไว้ คือ

"ภูมิ ๔ ประการได้แก่

๑. กามาวจรภูมิ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม)
๒. รูปาวจรภูมิ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป)
๓. อรูปาวจรภูมิ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป)
๔. อปริยาปันนภูมิ (ชั้นที่ไม่นับเนื่องในภูมิ ๓ หมายถึงโลกุตตรภูมิ)

๑. กามาวจรภูมิ คือ **ขันธ์ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ**ที่ท่องเที่ยวอยู่ในภูมินี้ นับเนื่องในภูมินี้ ในระหว่างนี้ คือเบื้องล่างกำหนดเอาอเวจีนรกเป็นที่สุด เบื้องบนกำหนดเอาเหล่าเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตตีเป็นที่สุด

๒. รูปาวจรภูมิ คือ ธรรม คือ **จิตและเจตสิก** ของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ ผู้เกิดในรูปภูมิ หรือพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน[๒๑๕] ที่ท่องเที่ยงอยู่ในภูมินี้ นับเนื่องในภูมินี้ ในระหว่างนี้ คือเบื้องล่างกำหนดเอาพรหมโลกเป็นที่สุด (ชั้นพรหมปาริสัชชา) เบื้องบนกำหนดเอาพรหมชั้นอกนิษฐภพเป็นที่สุด

๓. อรูปาวจรภูมิ คือ ธรรม คือ **จิตและเจตสิก** ของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ ผู้เกิดในอรูปภูมิ หรือพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ท่องเที่ยวอยู่ในภูมินี้ นับเนื่องในภูมินี้ ในระหว่างนี้ คือเบื้องล่างกำหนดเอาพรหมผู้เข้าถึงอากาสานัญจายตนภพเป็นที่สุด เบื้องบนกำหนดเอาเหล่าพรหมผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพเป็นที่สุด

๔. อปริยาปันนภูมิ คือ **มรรค ผล ธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง** (นิพพาน)"[๒๑๖]

๓.๖.๕ จากการศึกษาเจตสิกที่ทรงแสดงในพระสุตตันตปิฎก สามารถนำมาจำแนกเป็น ๓ กลุ่ม ได้แก่

๑. เจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศล คือ เจตสิกที่ประกอบกับกุศลจิต ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ หิริ โอตตัปปะ กรุณา มุทิตา ศรัทธา เป็นต้น
๒. เจตสิกที่เป็นฝ่ายอกุศล คือ เจตสิกที่ประกอบกับอกุศลจิต ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ อหิริกะ อโนตตัปปะ อุทธัจจะ ถีนะ มิทธะ มานะ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น

---

[๒๑๕] **สุขในปัจจุบัน** ในที่นี้หมายถึง ความสุขขณะที่ดำรงอยู่ในภาวะที่รู้แจ้งนั้น ดูใน **ขุ.ป.อ.** (บาลี) ๑/๗๒/๓๑๓.

[๒๑๖] **ขุ.ป.** (ไทย) ๓๑/๗๒/๑๒๑ – ๑๒๒.

๓. เจตสิกที่ประกอบกับจิตได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล เมื่อประกอบกับจิตฝ่ายกุศลก็เป็นกุศล เมื่อประกอบกับจิตฝ่ายอกุศลก็เป็นอกุศล ได้แก่ ผัสสะ เวทนา สัญญา มนสิการ วิตก วิจาร วิริยะ เป็นต้น

๓.๗ การประกอบของเจตสิกกับจิต

การแสดงเจตสิกธรรมในพระสุตตันตปิฎกนั้นไม่ได้มีการแสดงว่าจิตแต่ละดวงที่เกิดขึ้นนั้นมีเจตสิกอะไรประกอบบ้าง และมีจำนวนเท่าไร เพียงแต่มีการแสดงเกี่ยวกับการประกอบของจิตกับเจตสิกเพียงบางดวงเท่านั้น เช่นเมื่อทรงแสดงถึง กุศลจิต อกุศลจิต ฌานจิต หรือโลกุตตรจิต ก็จะทรงยกเจตสิกบางดวงที่ต้องการแสดงประกอบกับจิตนั้น ตัวอย่าง

- กุศลจิต มีเจตสิกที่ประกอบ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ หิริ โอตตัปปะ กรุณา มุทิตา ศรัทธา เป็นต้น
- อกุศลจิต มีเจตสิกประกอบ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ อหิริกะ อโนตตัปปะ อุทธัจจะ ถีนะ มิทธะ มานะ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น
- ฌานจิต มีเจตสิกที่ประกอบ ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา เป็นต้น
- โลกุตตรจิต มีเจตสิกที่ประกอบ ได้แก่ ปัญญา วิริยะ สติ สมาธิ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เป็นต้น

จิตตัวอย่าง

พระพุทธองค์ทรงทรงยกจิตของพระสารีบุตรและเจตสิกจำนวนหนึ่งที่ประกอบกับจิตนั้นขึ้นแสดงว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ สารีบุตรสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มี วิตก วิจาร ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ ก็ธรรมในปฐมฌาน คือ วิตก (ความตรึก) วิจาร (ความตรอง) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสุข) จิตเตกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) ผัสสะ (ความถูกต้อง) เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความหมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) วิญญาณ (ความรู้แจ้ง) ฉันทะ (ความพอใจ) อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้) อุเบกขา (ความวางเฉย) มนสิการ (ความใส่ใจ) เหล่านั้น สารีบุตรกำหนดตามลำดับบทได้แล้ว ธรรมที่สารีบุตรรู้แจ้งเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นตั้งอยู่ ดับไป สารีบุตรนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วก็

ดับไป' เธอจึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลสพัวพันไม่ได้ หลุดพ้นแล้ว พรากได้แล้วในธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือกิเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้น รู้ชัดว่า 'การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ไปยังมีอยู่'เธอมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มีได้เพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น

อีกประการหนึ่ง เพราะวิตกวิจารสงบระงับไป สารีบุตรบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติ สุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ ก็ธรรมในทุติยฌาน คือ ความผ่องใสภายใน ปีติ สุข จิตเตกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะอธิโมกข์ วิริยะ สิต อุเบกขา มนสิการ เหล่านั้น สารีบุตรกำหนดได้ตามลำดับบทแล้ว. . .

อีกประการหนึ่ง เพราะปีติจางคลายไป สารีบุตรมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า 'ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข' ก็ธรรมในตติยฌาน คือ สุข สติ สัมปชัญญะ (ความรู้ตัว) จิตเตกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สิต อุเบกขา มนสิการ เหล่านั้น สารีบุตรกำหนดได้ตามลำดับบทแล้ว. . .

อีกประการหนึ่ง เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัส และโทมนัสดับไปก่อน สารีบุตรบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีสุขไม่มีทุกข์ มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ ก็ธรรมในจตุตถฌานคือ อุเบกขา อทุกขมสุขเวทนา เพราะใจบริสุทธิ์แล้วจึงไม่มีความคิดคำนึง สติบริสุทธิ์ จิตเตกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการ เหล่านั้น สารีบุตรกำหนดได้ตามลำดับบทแล้ว . . .

อีกประการหนึ่ง เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฏิฆสัญญา ไม่กำหนดนานัตตสัญญา โดยประการทั้งปวง สารีบุตรบรรลุอากาสานัญจายตนะ . . .

อีกประการหนึ่งเพราะล่วงอากาสานัญจายตนะได้โดยประการทั้งปวง สารีบุตรบรรลุวิญญาณัญจายตนะ . . .

อีกประการหนึ่งเพราะล่วงวิญญาณัญจายตนะได้โดยประการทั้งปวง สารีบุตรบรรลุอากิญจัญญายตนะ . . .

อีกประการหนึ่งเพราะล่วงอกิญจัญญายตนะได้โดยประการทั้งปวง สารีบุตรบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนะ . . .

อีกประการหนึ่งเพราะล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนะได้โดยประการทั้งปวง สารีบุตรบรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธอยู่ เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายของเธอจึงสิ้นไป สารีบุตรนั้นมีสติออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาเห็นธรรมที่ล่วงลับดับแปรผันไปแล้วว่า 'ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วย่อมดับไป' เธอไม่ยินดีไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลสพัวพันไม่ได้ หลุดพ้นแล้ว พรากได้แล้วในธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือกิเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า 'การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ไปยังมีอยู่' เธอมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มีได้เพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น . . ." [๒๑๗]

๓.๘ ประโยชน์ของการศึกษาเจตสิกธรรมในพระสุตตันตปิฎก

เจตสิกธรรมมีปรากฏอยู่ทั่วไปในพระสุตตันตปิฎก เพราะเป็นธรรมที่พระพุทธองค์ทรงนำมาสอนในแต่ละพระสูตรซึ่งมีเนื้อหาและการแสดงที่แตกต่างกันตามความเหมาะสมกับบุคคล สถานที่และเวลาโดยมีจุดมุ่งหมายให้ผู้ฟังสามารถนำไปปฏิบัติเพื่อบรรลุเป้าหมายในพระพุทธศาสนา คือ ความพ้นทุกข์ ดังนั้นเพื่อแสดงให้เห็นประโยชน์ของการศึกษาเจตสิกธรรมในพระสุตตันตปิฎกจึงได้รวบรวมจากพระสูตรต่าง ๆ นำมาสรุปไว้ดังต่อไปนี้

๓.๘.๑ พระพุทธองค์ทรงนำเจตสิกแต่ละดวงมาอธิบายไว้ในพระสูตรต่าง ๆ แตกต่างกันตามความสำคัญและเนื้อหาที่ต้องการแสดง เมื่อนำมารวบรวมแล้วทำให้มีความเข้าใจเกี่ยวกับเจตสิกในลักษณะดังต่อไปนี้

๓.๘.๑.๑ **ความหมาย** เจตสิกที่พระพุทธองค์ทรงนำมาแสดงในพระสูตร ไม่ได้ทรงแสดงความหมายไว้ทั้งหมด ถ้าเป็นคำที่มีใช้กันอยู่ทั่วไปก็มิได้แสดงความหมายของเจตสิกนั้น ๆ เช่น คำว่า เจตนา เวทนา ฉันทะ โลภะ โทสะ เป็นต้น ความหมายของเจตสิกส่วนใหญ่พระสารีบุตรเป็นผู้ให้ความหมายไว้ ตัวอย่างเช่นพระสารีบุตรได้ให้ความหมายของเจตสิกดังนี้ สติ คือ ความตามระลึกถึง ความระลึกได้เฉพาะหน้า ความระลึกได้ ความจำได้ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม,[๒๑๘] ศรัทธา หมายถึง ความเชื่อ ความกำหนด ความเลื่อมใส[๒๑๙] เป็นต้น

---

[๒๑๗] **ม.อุ.** (ไทย) ๑๔/๕๔ – ๕๖/๑๑๑ – ๑๑๔.

[๒๑๘] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๙/๒๐๙/๖๑๔.

[๒๑๙] **ขุ.จู.** (ไทย) ๓๐/๑๑๔/๓๗๗.

๓.๘.๑.๒ **ประเภท** เจตสิกแต่ละอย่างมีลักษณะแตกต่างกันแบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ มีปรากฏในหลายพระสูตรดังตัวอย่างเช่น

- เวทนาเจตสิกเมื่อแบ่งตามลักษณะที่ต่างกัน ได้เป็น ๓ ประเภท คือ

(๑) สุขเวทนา

(๒) ทุกขเวทนา

(๓) อทุกขมสุขเวทนา

- สัญญาเมื่อแบ่งตามลักษณะของกุศลและอกุศลมีอย่างละ ๓ ได้แก่

อกุศลสัญญา ๓ อย่าง ได้แก่

(๑) กามสัญญา ความจำได้ในทางกาม
(๒) พยาปาทสัญญา ความจำได้ในทางพยาบาท
(๓) วิหิงสาสัญญา ความจำได้ในทางเบียดเบียน

กุศลสัญญา ๓ อย่าง ได้แก่

(๑) เนกขัมมสัญญา ความจำได้ในทางออกจากกาม
(๒) อัพยาปาทสัญญา ความจำได้ในทางไม่พยาบาท
(๓) อวิหิงสาสัญญา ความจำได้ในทางไม่เบียดเบียน[๒๒๐]

๓.๘.๑.๓ **ความสำคัญ** เจตสิกแต่ละดวงต่างมีความสำคัญต่าง ๆ กัน เช่น โลภะ โทสะ โมหะ เป็นเจตสิกที่เป็นรากเหง้าของอกุศลธรรม, เอกัคคตาเจตสิกหรือสมาธิ ทำให้จิตมีความตั้งมั่นในอารมณ์เดียวเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของฌานจิต, ปัญญาเจตสิกในมรรคจิต (จิตของพระอริยะ) มีความสำคัญในการประหาณกิเลส, เจตนาเจตสิกคือกรรม เป็นต้น

๓.๘.๑.๔ **เหตุเกิดของเจตสิก** ทรงแสดงเหตุเกิดของเจตสิกแต่ละดวงที่แตกต่างกัน ดังเช่นทรงแสดงเหตุเกิดของศรัทธาว่าได้แก่ การได้ฟังพระสัทธรรม, อวิชชาเป็นเหตุเกิดของอหิริกะ อโนตตัปปะ, การนมสิการโดยไม่แยบคายเป็นเหตุให้เกิดนิวรณ์ ๕ ได้แก่ กามราคะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา, ความตระหนี่เกิดจากอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก, ผัสสะทำให้เกิดเวทนา เป็นต้น

---

[๒๒๐] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๑ – ๒๖๒.

บางครั้งทรงแสดงการเกิดเจตสิกที่เป็นเหตุและผลต่อเนื่องกัน ดังเช่น

เมื่อมีศีล → อวิปฏิสาร (ความไม่ร้อนใจ) → ปราโมทย์ (ความบันเทิงใจ) → **ปีติ** (ความอิ่มใจ) → **ปัสสัทธิ** (ความสงบกายสงบใจ) → **สุข** → **สัมมาสมาธิ** → ยถาภูตญาณทัสสนะ (ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง) → นิพพิทา (ความเบื่อหน่าย) และวิราคะ (ความคลายกำหนัด) → วิมุตติญาณทัสสนะ (ความรู้ความเห็นในวิมุตติ)[๒๒๑]

หรือเมื่อมีความรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม → ปราโมทย์ → **ปีติ** → **กายสงบ** → **สุข** → **จิตตั้งมั่น** → เหตุแห่งวิมุตติ[๒๒๒] เป็นต้น

๓.๘.๑.๕ **อุปมาอุปไมย** ทรงแสดงอุปมาเปรียบเทียบเจตสิกซึ่งเป็นนามธรรมกับรูปธรรม ตามความคุ้นเคยของผู้ที่ทรงสนทนาด้วยเพื่อให้เกิดความเข้าใจได้ง่ายขึ้นดังตัวอย่างต่อไปนี้ เปรียบปัญญาเหมือนแสงสว่าง, เปรียบการปฏิบัติธรรมกับการทำนาว่า ศรัทธาเป็นพืช, ความเพียรเป็นฝน, ปัญญาเป็นแอกและไถ, เปรียบจิตที่ถูกถีนมิทธะครอบงำเหมือนภาชนะใส่น้ำที่ถูกสาหร่ายและแหนปกคลุมไว้ทำให้มองไม่เห็นตามความเป็นจริง, เปรียบโลภะ โทสะและโมหะเหมือนไฟ ๓ กอง ที่เผาไหม้จิตอยู่ เป็นต้น

๓.๘.๒ มีความเข้าใจเกี่ยวกับการทำงาน หรือหน้าที่ของเจตสิกที่มีต่อจิต ได้แก่

๓.๘.๒.๑ หน้าที่ของเจตสิกที่ทำให้จิตสามารถทำงานได้ เจตสิกบางดวงเป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวงทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล เจตสิกเหล่านี้มักทำหน้าที่เปรียบเหมือนพนักงานประจำทำหน้าที่ดำเนินงานทำให้จิตมีการทำงานที่ต่อเนื่องกันได้ การศึกษาเจตสิกเหล่านี้ทำให้เข้าใจการทำงานของจิตดีขึ้น เจตสิกเหล่านี้ที่สำคัญ ได้แก่

- ผัสสเจตสิก มีหน้าที่ทำให้เกิดการกระทบระหว่างอายตนะภายในกับภายนอก คือทำให้จิตมีการรับรู้สิ่งแวดล้อมภายนอก เช่น มีการได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รู้รส ได้รับสัมผัสทางกายและนึกคิดเรื่องราวต่าง ๆ ได้ ถ้าไม่มีผัสสะเราก็จะไม่สามรถติดต่อกับโลกภายนอก นึกคิดเรื่องราวต่าง ๆ ได้

---

[๒๒๑] องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๑-๒.

[๒๒๒] องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓.

- เวทนาเจตสิก มีหน้าที่ทำให้เกิดการเสพอารมณ์ของจิต คือเมื่อได้รับรู้สิ่งต่างๆ ที่พอใจแล้วมีความรู้สึกเป็นสุข(สุขเวทนา) เมื่อได้รับรู้สิ่งที่ไม่พอใจทำให้รู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) หรือเฉย ๆ เมื่อได้รับรู้สิ่งที่ไม่ได้พอใจหรือไม่ชอบใจ จะเห็นได้ว่าเวทนาเจตสิกจึงเกิดขึ้นกับจิตทำให้เราเกิดความรู้สึกสุข ทุกข์หรือเฉย ๆ อยู่ตลอดเวลา

- สัญญาเจตสิกทำหน้าที่จำอารมณ์ คือทำให้คนเราสามารถที่จะจำสิ่งต่าง ๆ ที่ได้รับรู้แล้ว เจตสิกดวงนี้มีความสำคัญคือทำให้คนเราไม่ต้องเรียนรู้ใหม่ตลอดเวลา สามารถที่จำสิ่งที่เคยรู้มาแล้วได้

- เจตนาเจตสิก ทำหน้าที่ให้จิตมีความจงใจในทำงานต่าง ๆ เช่น มีความจงใจในการมองดูทำให้เห็นสิ่งต่าง ๆ หรือตั้งใจฟังเสียง ตลอดจนทำให้เกิดการกระทำต่าง ๆ พระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญแก่เจตนาว่าเป็นตัวกรรม คือทำให้การนึกคิด หรือการกระทำนั้นส่งผลให้คนเราได้รับกรรมต่าง ๆ

๓.๘.๒.๒ เจตสิกปรุงแต่งจิตให้มีลักษณะที่แตกต่างกันเป็นประเภทต่าง ๆ เช่นอุปกิเลสปรุงแต่งทำให้จิตเศร้าหมอง อกุศลมูล ๓ ปรุงแต่งทำให้จิตเป็นอกุศล, กุศลมูล ๓ ปรุงแต่งทำให้จิตเป็นฝ่ายกุศล, องค์ฌาน ๕ ปรุงแต่งให้เกิดฌานจิต, อุทธัจจะทำให้จิตฟุ้งซ่านเป็นต้น

๓.๘.๓ มีความเข้าใจหลักธรรมชาติที่พระพุทธองค์ทรงนำมาสั่งสอนโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับเจตสิก เช่น

๓.๘.๓.๑ หลักปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นธรรมชาติที่แสดงการเกิดขึ้นของสภาวธรรมที่เกี่ยวเนื่องกัน ตามเหตุปัจจัยและผลของเหตุนั้น เป็นกระบวนการที่ทำให้เกิดทุกข์ ดังนี้

อวิชชา (โมหเจตสิก) → สังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งทางกาย วาจา ใจ) →วิญญาณ (จิต) → นาม (ได้แก่เจตสิกคือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ) รูป (มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔) → สฬายตนะ (อายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ) → ผัสสะ (ผัสสเจตสิก) → เวทนา (เวทนาเจตสิก) → ตัณหา (โสภเจตสิก) → อุปาทาน (ความยึดมั่น ๔ อย่าง คือ ยึดมั่นในกาม ทิฏฐิ ศีลพรต และยึดมั่นว่ามีอัตตา) → ภพ (ภพที่เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร) → ชาติ (ความเกิด) → ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส

ทรงสอนปฏิจจสมุปบาทอันเป็นกระบวนการธรรมชาติของชีวิตทั้งในฝ่ายเกิดอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์และสังสารวัฏยืดยาวขึ้น และสอนปฏิจจสมุปบาทในฝ่ายดับเนื่องจากการมนสิการโดยแยบคายจึงรู้แจ้งด้วยปัญญา จึงสามารถดับกองทุกข์ทั้งมวลได้[๒๒๓]

๓.๘.๓.๒ องค์ประกอบของขันธ์ ๕ ได้แก่

๑. รูป (ร่างกายอวัยวะต่าง ๆ)
๒. เวทนา (เวทนาเจตสิก)
๓. สัญญา (สัญญาเจตสิก)
๔. สังขาร (เจตสิกที่เหลือ เว้นเวทนาและสัญญา มีเจตนาเป็นผู้นำ)
๕. วิญญาณ (จิต)

พระพุทธองค์ทรงนำขันธ์ ๕ นี้มาสอนในหลายรูปแบบ เช่น ทรงอธิบายว่า ฉันทราคะ (ความพอใจ)ในขันธ์ ๕ เรียกว่า อุปาทานขันธ์ ๕ ได้แก่ การมีความปรารถนาว่า ในอนาคตเราพึงมีรูป อย่างนี้ มีเวทนาอย่างนี้ มีสัญญาอย่างนี้ เป็นต้น, ขันธ์ ๕ เป็นเหตุให้เกิดสักกายทิฏฐิ คือการเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณโดยความเป็นอัตตา, ขันธ์ ๕ เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่มีตัวตน เป็นต้น[๒๒๔]

๓.๘.๔ ในการแสดงเจตสิกธรรม พระพุทธองค์ได้ทรงจำแนกเจตสิกเป็นหมวดหมู่ซึ่งมีทั้งหมวดธรรมที่เป็นกุศล ควรน้อมนำมาปฏิบัติ และหมวดธรรมที่เป็นอกุศล ที่ควรละไม่ควรให้เกิดขึ้น การศึกษาหลักธรรมเหล่านี้จึงสามารถที่จะนำหลักธรรมหรือเจตสิกเหล่านั้นมาปฏิบัติเพื่อพัฒนาตนได้ ธรรมที่ทรงจำแนกเป็นหมวดหมู่นี้มีจำนวนมากทั้งที่บุคคลทั่วไปควรนำมาปฏิบัติเพื่อหวังความสุขในการครองเรือนและที่เป็นของพระภิกษุที่นำมาปฏิบัติเพื่อหาทางพ้นทุกข์

- หมวดธรรมที่เป็นกุศล ควรทำให้เจริญ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรค์มีองค์ ๘
- หมวดธรรมที่เป็นอกุศลเป็นธรรมที่ควรละ ได้แก่ นิวรณ์ ๕ อาสวะ ๓ สังโยชน์ ๑๐ อกุศลมูล ๓ อุปกิเลส ๑๖ เป็นต้น

---

[๒๒๓] สำ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑ - ๔/๑ - ๑๓.

[๒๒๔] สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๘๒/๑๔๐.

๓.๘.๕ พระสูตรโดยส่วนใหญ่ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงนั้น ทรงใช้ภาษาที่ใช้กันอยู่ในชีวิตประจำวันของคนในสมัยนั้น ทำให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจ เป็นการแสดงที่ใช้ทั้งวิธีการบรรยาย บางครั้งเป็นการสนทนา มีการซักถามข้อข้องใจทำให้มีความกระจ่างแจ้งหายสงสัย และแต่ละพระสูตรมีเนื้อหาตั้งแต่เริ่มต้นจนจบ โดยทรงมีจุดมุ่งหมายให้ผู้ฟังสามารถนำไปปฏิบัติให้เห็นผลได้ ในปัจจุบันเมื่อนำพระสูตรเหล่านั้นมาศึกษาเพียงบางพระสูตรก็ทำความเข้าใจได้ง่ายขึ้น และสามารถนำไปปฏิบัติให้เห็นผลได้ ตัวอย่างพระสูตรที่พระองค์ทรงแสดงได้แก่

มหาวัจฉโคตตสูตร

สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อแก่กระแต เขตกรุงราชคฤห์ ปริพาชกชื่อ วัจฉโคตรเข้าไปเฝ้าถึงที่ประทับได้ทูลขอให้พระองค์แสดงธรรมที่เป็นกุศลและเป็นอกุศล พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ธรรมที่เป็นกุศลมี ๓ ประการได้แก่ อโลภะ อโทสะ และ อโมหะ และธรรมที่เป็นอกุศลมี ๓ ประการได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ ทรงแสดงอกุศลกรรมบถ ๑๐ ได้แก่ การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติผิดในกาม การพูดเท็จ การพูดส่อเสียด การพูดคำหยาบ การพูดเพ้อเจ้อ ความเพ็งเล็งอยากได้ของคนอื่น ความคิดร้าย และความเห็นผิด และทรงแสดงกุศลกรรมบถ ๑๐ ในทางตรงข้ามกับอกุศลกรรมบถ ๑๐ แล้วตรัสว่าภิกษุละตัณหาได้เด็ดขาดจึงเป็นพระอรหันตขีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์

วัจฉโคตรปริพาชกทูลถามว่า นอกจากพระผู้มีพระภาคแล้วสาวกคือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ผู้ได้เป็นพระอรหันตขีณาสพ พระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน มีอยู่หรือไม่ พระองค์ตรัสตอบว่ามิใช่มีเพียง ๑๐๐ คน, ๒๐๐ คน, ๓๐๐ คน, ๔๐๐ คน หรือ ๕๐๐ คนที่แท้มีอยู่มากทีเดียว

เมื่อสนทนาจบลงวัจฉโคตรปริพาชกเห็นว่าพรหมจรรย์นี้บริบูรณ์ จึงขอบรรพชาอุปสมบทกับพระผู้มีพระภาค หลังจากอุปสมบทแล้วครึ่งเดือนก็ได้บรรลุพระอนาคามี ต่อมาได้ทูลขอให้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมให้ยิ่งขึ้นไป พระองค์ทรงแนะนำให้เจริญสมถวิปัสสนาซึ่งจะทำให้ได้บรรลุอภิญญา ๖ พระวัจฉโคตรปฏิบัติตามไม่นานก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์[๒๒๕]

ประโยชน์ของการศึกษาเจตสิกธรรมในพระสุตตันตปิฎก เมื่อนำมารวบรวมแล้วจะเห็นได้ว่าทำให้ทราบถึงความสำคัญของเจตสิกแต่ละดวง การแบ่งประเภท การปฏิบัติเพื่อให้เกิดเจตสิกที่เป็นกุศล การปฏิบัติเพื่อละอกุศลเจตสิก เป็นต้น มีความเข้าใจถึงอิทธิพลของเจตสิกที่มีต่อ

---

[๒๒๕] **ม.ม.** (ไทย) ๑๓/๑๙๓/๒๒๘ – ๒๓๙.

จิตในลักษณะที่แตกต่างกัน ทั้งที่ทำให้จิตสามารถหน้าที่ได้ หรือเจตสิกบางพวกก็มีหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นกุศล อกุศล เป็นต้น นอกจากนี้ยังเข้าใจถึงความเกี่ยวข้องของเจตสิกธรรมกับการแสดงธรรมอื่น ๆ เช่น กรรมและผลของกรรม, ขันธ์ ๕, ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

บทที่ ๔
เปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎก กับพระสุตตันตปิฎก

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกโดยทรงเน้นลักษณะ ความหมายของเจตสิก การประกอบของจิตกับเจตสิกเป็นจิตประเภทต่าง ๆ ทรงรวบรวมไว้ในที่เดียวกัน ทรงสอนต่อเนื่องกันซึ่งเป็นความรู้ในเชิงทฤษฎีมากกว่าที่จะให้ผู้ฟังนำไปปฏิบัติ ส่วนในพระสุตตันตปิฎกนั้นทรงสอนเจตสิกธรรมกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปใน พระสูตรต่าง ๆ ทรงเน้นความสำคัญของเจตสิกแต่ละดวงในแง่มุมที่แตกต่างกันโดยทรงมีพระประสงค์ที่จะให้ผู้ฟังสามารถนำความรู้ไปประพฤติปฏิบัติเพื่อให้บรรลุจุดหมายในพระพุทธศาสนาคือความพ้นทุกข์ การเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมกับพระสูตรซึ่งมีแนวทางการสอนที่แตกต่างกันนี้ทำให้เราทราบว่าโดยเนื้อหาแล้วทรงแสดงเจตสิกธรรมมีความเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร ดังหัวข้อที่นำมาศึกษาเปรียบเทียบในบทที่ ๒ และ บทที่ ๓ สามารถสรุปได้ตามตารางที่ ๒ ดังนี้

ตารางที่ ๒ เปรียบเทียบเจตสิกในพระอภิธรรมกับพระสุตตันตปิฎก

เจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎก	เจตสิกธรรมในพระสุตตันตปิฎก
<u>๑. ความหมาย</u> - จิตตสัมปยุตตธรรม (ธรรมที่ประกอบกับจิต) และจิตตสังสัฏฐธรรม (ธรรมที่เป็นไปเนื่องด้วยจิต)ได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ <u>๒. ลักษณะทั่วไป</u> - เป็นนาม เป็นสังขตธรรม อยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์	<u>๑. ความหมาย</u> - ลักษณะอาการทางใจ เช่น ความทุกข์ทางใจ (เจตสิกทุกข์), ความสุขทางใจ (เจตสิกสุข), โรคทางใจ (เจตสิโก โรโค) เป็นต้น <u>๒. ลักษณะทั่วไป</u> - เป็นนาม เป็นสังขตธรรม อยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์

เจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎก	เจตสิกธรรมในพระสุตตันตปิฎก
๓. ขอบข่ายและการแสดง	*๓. ขอบข่ายและการแสดง*
- แสดงเฉพาะปรมัตถธรรม คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน ไม่ได้ยกเรื่องราวที่เป็นสัตว์ บุคคล สิ่งของ สถานที่มาประกอบ	- แสดงตามความเหมาะสมกับบุคคลที่ทรงสอน สถานที่ และเวลา มีการยกเรื่องราวที่เป็นสัตว์ บุคคล สิ่งของ สถานที่ประกอบ
- ใช้วิธีบรรยายเพียงอย่างเดียว	- ใช้วิธีการสอนที่หลากหลายตามความเหมาะสมกับบุคคลที่ทรงสอน ทั้งการบรรยาย สนทนา ซักถาม บางครั้งทรงยกอุปมาอุปไมยเปรียบเทียบ
- ใช้ภาษาที่มีระเบียบแบบแผนมีลักษณะเฉพาะ	- ใช้ภาษาที่สนทนากันทั่วไปในสมัยนั้น
- แสดงหมวดของจิตและเจตสิกรวมรวมไว้ในที่เดียวกันเป็นส่วนใหญ่ คือ “ธัมมสังคณี” มีเนื้อหาที่ต่อเนื่องกันตั้งแต่ต้นจนจบ	- แสดงเจตสิกธรรมกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในพระสูตรทั้ง ๒๕ เล่ม เนื้อหาจบเป็นตอน ๆ ไม่ต่อเนื่องกัน
- แสดงเนื้อหาเชิงทฤษฎี	- แสดงเนื้อหาเชิงปฏิบัติ
๔. ความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิต	*๔. ความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิต*
- เป็นธรรมที่ประกอบกับจิต เป็นธรรมที่เนื่องด้วยจิต	- เป็นธรรมที่ประกอบกับจิต เกี่ยวเนื่องกับจิต เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีวัตถุเดียวกับจิต และมีอารมณ์เดียวกับจิต อาศัยจิต
(พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า)	
- เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์เดียวกับจิต อาศัยวัตถุเดียวกับจิต	- จิตและเจตสิกต่างอิงอาศัยกัน
- อาศัยจิตเกิดขึ้น	- มีหน้าที่ปรุงแต่งจิต
- จิตและเจตสิกต่างอิงอาศัยกัน	
- มีหน้าที่ปรุงแต่งจิต	
๕. ความสำคัญของเจตสิก	*๕. ความสำคัญของเจตสิก*
- เป็นสภาวธรรมที่ประกอบกับจิตปรุงแต่งจิตให้มีลักษณะต่าง ๆ กัน ทำให้จิตแบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ ตามเจตสิกที่ประกอบเช่น กุศลจิต อกุศลจิต เป็นต้น	- เจตสิกแต่ละดวงมีความสำคัญที่แตกต่างกันตามลักษณะหน้าที่ของเจตสิกนั้น เช่น โลภะ โทสะ โมหะ เป็นรากเหง้าของอกุศล เป็นต้น

เจตสิกธรรมในพระอภิธรรม	เจตสิกธรรมในพระสุตตันตปิฎก
<u>๖. *การจำแนกประเภทและการจัดกลุ่ม*</u> - จำแนกเจตสิกตามภูมิของจิตที่เจตสิกนั้นประกอบอยู่ คือ กุศล อกุศล อัพยากฤต	<u>๖. *การจำแนกประเภทและการจัดกลุ่ม*</u> - ไม่มีการนำเจตสิกทั้งหมดมาจำแนกประเภทหรือจัดกลุ่ม แต่มีการแสดงเจตสิกเป็นกลุ่ม ๆ เช่นกลุ่มเจตสิกที่ควรละ เจตสิกที่ควรนำมาปฏิบัติ กลุ่มที่เป็นเหตุและผลต่อเนื่องกัน เป็นต้น
<u>๗. *การประกอบของเจตสิกกับจิต*</u> - แสดงเจตสิกทั้งหมดที่ประกอบกับจิตแต่ละดวง จนครบจิต ๘๙ ดวง	<u>๗. *การประกอบของเจตสิกกับจิต*</u> - แสดงการประกอบของจิตกับเจตสิกในจิตบางดวงและเจตสิกที่ประกอบจำนวนหนึ่งเท่านั้นไม่ได้แสดงทั้งหมด
<u>๘. *ประโยชน์จากการศึกษา*</u> - มีความเข้าใจเกี่ยวกับการประกอบของจิตกับเจตสิก ความหมายของเจตสิกแต่ละดวง การนำเจตสิกมาจำแนกเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น อย่างครบถ้วนเป็นระบบ เป็นความรู้ทางทฤษฎีมากกว่าที่จะนำไปปฏิบัติ	<u>๘. *ประโยชน์จากการศึกษา*</u> - มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเจตสิกตามความสำคัญของเจตสิกนั้น ๆ และหลักธรรมที่เจตสิกนั้นเกี่ยวข้องด้วย โดยทรงแสดงเพื่อมุ่งเน้นให้นำไปปฏิบัติ

จากตารางเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสุตตันตปิฎกสามารถสรุปความเหมือนหรือคล้ายกันในหัวข้อดังต่อไปนี

๔.๑ ความเหมือนหรือคล้ายกัน ในหัวข้อดังนี้ ความหมาย ลักษณะทั่วไป ความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิต การจำแนกประเภทและการจัดกลุ่ม และการประกอบของเจตสิกกับจิต

๔.๒ ความแตกต่างกัน ในหัวข้อดังนี้ ขอบข่ายและการแสดง ความสำคัญ และประโยชน์ที่ได้จากการศึกษา

ความเหมือนหรือคล้ายกัน และความแตกต่างกันมีรายละเอียดดังนี้

๔.๑ ความเหมือนหรือคล้ายกัน

๔.๑.๑ **ความหมาย** ในพระอภิธรรมปิฎกและพระสุตตันตปิฎกมีความหมายของเจตสิกในลักษณะที่คล้ายกันแต่ในพระอภิธรรม มีความหมายที่ชัดเจนกว่า ในพระอภิธรรมเจตสิกหมายถึง จิตตสัมปยุตตธรรม (ธรรามที่ประกอบกับจิต) และเป็นจิตตสังสัฏฐธรรม (ธรรมที่เป็นไปเนื่องด้วยจิต) มีคำอธิบายเจตสิกในรูปของขันธ์ว่าได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์

ในพระสูตร ไม่มีความหมายของเจตสิกที่ชัดเจนนัก คำว่า เจตสิก เป็นคำที่ใช้เมื่อต้องการแสดงสภาวธรรมที่เกิดขึ้นทางใจหรือเป็นอาการทางจิตที่ต้องการแยกออกจากอาการทางกาย เช่น โรคทางใจ (เจตสิโก โรโค) ความทุกข์ทางใจ (เจตสิกทุกข์) หรือความสุขทางใจ (เจตสิกสุข) เป็นต้น แต่มิได้อธิบายว่ามีอะไรบ้าง

นอกจากนี้ในพระอภิธรรมยังแสดงความหมายของเจตสิกแต่ละดวงครบถ้วน ในพระสูตรไม่มีความหมายของเจตสิกทุกดวง อาจเนื่องจากบางดวงเป็นคำที่ใช้โดยทั่วไปรู้ความหมายกันแล้ว อย่างไรก็ตาม การแสดงความหมายของเจตสิกแต่ละดวงนั้นมีความหมายใกล้เคียงกันทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม

๔.๑.๒ **ลักษณะทั่วไป** ในพระอภิธรรมและพระสูตร ได้แสดงลักษณะทั่วไปของเจตสิกที่เหมือนกันคือเจตสิกมีลักษณะเป็นนาม เป็นสังขตธรรม (ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) ส่วนลักษณะของไตรลักษณ์นั้นในพระสูตรแสดงว่าเจตสิก ซึ่งได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และ สังขารขันธ์ มีลักษณะของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา แต่ในพระอภิธรรมแสดงเจตสิกในลักษณะของขันธ์ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ ทรงแสดงว่ามีทั้งที่เป็นปัจจุบัน อดีต และอนาคต ซึ่งหมายถึงมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ไม่ได้ใช้คำว่า อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา แต่ก็อาจอนุโลมเข้ากับลักษณะของไตรลักษณ์ได้เช่นเดียวกัน

การเปรียบเทียบในลักษณะของปรมัตถธรรมนั้นในพระอภิธรรมปิฎกส่วนใหญ่ มักนำสภาวธรรมคือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน มาจำแนกในลักษณะของขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ เป็นต้น เพื่อให้เห็นการทำงานในลักษณะที่แตกต่างกันของสภาวธรรมนั้น ๆ พระอรรถกถาจารย์ได้ศึกษาสภาวธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมแล้วสามารถสรุปได้เป็นปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน เจตสิกจึงเป็น ๑ ในปรมัตถธรรม ๔ ในทำนองเดียวกันในพระสูตร ก็ไม่ได้กล่าวไว้โดยตรงว่าเจตสิก (รวมทั้ง จิต รูป และนิพพาน) เป็นปรมัตถธรรมแต่อย่างใด ในพระสูตร ตอนใดที่พระพุทธองค์ทรงสอนโดยไม่ได้กล่าวว่าเป็นคน

สัตว์ สิ่งของ เวลา หรือสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่สมมติหรือบัญญัติขึ้น ทรงแสดงถึงสภาวธรรมล้วน ๆ ก็จะได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เช่นเดียวกัน ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า การสอนปรมัตถธรรมจึงมีทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม เจตสิกจึงเป็นปรมัตถธรรมที่มีอยู่ทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม

๔.๑.๓ **ความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิต** ในพระอภิธรรมปิฎก ทรงกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิก คือเป็นธรรมที่ประกอบกับจิตและเป็นธรรมเนื่องด้วยจิต ทรงแสดงการประกอบของเจตสิกในจิตแต่ละดวงครบทั้งหมด ส่วนในพระสูตร ทรงแสดงความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกไว้เพียงบางดวงเท่านั้น และมีกระจายอยู่ทั่วไปในพระสูตร ผู้ศึกษาต้องรวบรวมและนำมาวิเคราะห์จึงจะได้ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกคล้ายกับที่แสดงไว้ในพระอภิธรรม คือ เป็นธรรมที่ประกอบกับจิตและเนื่องด้วยจิต และในพระสูตรยังได้แสดงความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกต่อไปอีก ซึ่งคล้ายกับที่อรรถกถาพระอภิธรรมนำมาอธิบายคือ เจตสิกเป็นธรรมที่เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีวัตถุเดียวกับจิต หมายถึงอาศัย ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เกิดขึ้นเช่นเดียวกับจิต มีอารมณ์เดียวกับจิต แต่ทำหน้าที่ต่างกับจิต คือ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ เจตสิกแต่ละดวงต่างทำหน้าที่เฉพาะของตน ๆ จิตและเจตสิกต่างอิงอาศัยกันจะขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ นอกจากนี้เจตสิกยังทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้มีลักษณะที่แตกต่างกัน ทำให้จิตมีประเภทต่าง ๆ กัน เช่น เป็นกุศลจิต อกุศลจิต ฌานจิต โลกุตตรจิต เป็นต้น

อนึ่ง การอธิบายขยายความพระอภิธรรมของพระอรรถกถาจารย์ที่เหมือนกับในพระสูตรนั้นอาจเป็นเพราะท่านได้นำคำอธิบายที่ปรากฏในพระสูตรมาอธิบายพระอภิธรรม เนื่องจากพระอภิธรรมเป็นหลักธรรมที่มีการอธิบายขยายความไว้อย่างจำกัดโดยต้องเป็นรูปแบบตามกรอบโครงสร้างที่มีอยู่ไม่ใช่เป็นคำอธิบายที่ใช้กันอยู่เหมือนในพระสูตร พระอรรถกถาจารย์พระอภิธรรมจึงนิยมนำความในพระสูตรมาอธิบายเพื่อให้ผู้ศึกษาพระอภิธรรมเข้าใจดียิ่งขึ้น

๔.๑.๔ **การจำแนกประเภทและการจัดกลุ่ม** ในพระอภิธรรมปิฎก ไม่ได้นำเจตสิกทั้งหมดมาจำแนกประเภทและจัดกลุ่มแต่อย่างใด ทรงแสดงการประกอบของเจตสิกกับจิตทั้งหมดโดยแบ่งตามประเภทของจิตเป็น ๓ ประเภท คือ กุศล อกุศล และอัพยากตจิต จิตแต่ละประเภทนั้นยังจำแนกเป็นชนิดย่อยต่อไปอีก การจำแนกประเภทของเจตสิกในพระอภิธรรมจึงเป็นการจำแนกตามประเภท (ภูมิ) ของจิต คือเจตสิกที่ประกอบกับกุศลจิตก็จัดเป็นกุศลเจตสิก เจตสิกที่ประกอบกับอกุศลจิตก็จัดเป็นอกุศลเจตสิก เจตสิกที่ประกอบกับอัพยากตจิตก็จัดเป็นอัพยกตเจตสิก การจำแนกจิตและเจตสิกตามภูมิของจิตนี้คล้ายกับที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ในพระสูตรหนึ่ง คือ แบ่งจิตและเจตสิกเป็น กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และอริยาปันนภูมิ การแบ่งจิตและเจตสิก

ของพระสารีบุตรนี้เป็นการแบ่งอย่างคร่าว ๆ เพียงแต่อธิบายความหมาย ไม่ได้บอกว่ามีจิตหรือเจตสิกอะไรบ้าง

ในการจำแนกประเภทและการจัดกลุ่มของเจตสิกนั้น พระอรรถกถาจารย์พระอภิธรรมได้นำเจตสิกทั้งหมดมาวิเคราะห์แยกเป็นกลุ่มตามการประกอบได้กับจิตแต่ละประเภทและตามลักษณะของเจตสิกแต่ละดวง เช่น อัญญสมานเจตสิก ได้แก่เจตสิกที่ประกอบได้กับจิตทั่วไปทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล, อกุศลเจตสิก ได้แก่เจตสิกที่ประกอบได้เฉพาะจิตที่เป็นอกุศลเท่านั้น, โสภณเจตสิกเป็นเจตสิกที่ประกอบได้เฉพาะจิตที่เป็นกุศลเท่านั้น เป็นต้น เจตสิกในแต่ละประเภทนี้ยังแบ่งเป็นประเภทย่อย ๆ ต่อไปอีก ทำให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจดังได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๒ ซึ่งถ้านำเจตสิกที่ปรากฏในพระสูตรมารวบรวมไว้ให้เป็นหมวดหมู่ก็จะได้ประเภทของเจตสิกในทำนองนี้เช่นเดียวกัน แต่การแสดงเจตสิกในพระสูตรนำมาแสดงเพียงบางดวงเท่านั้นไม่ครบทุกดวงเหมือนในพระอภิธรรม

๔.๑.๕ **การประกอบของเจตสิกกับจิต** ในพระอภิธรรมปิฎกแสดงเจตสิกทั้งหมดกับจิตแต่ละดวงจนครบจิตทั้งหมด ๘๙ ดวง ส่วนในพระสุตตันตปิฎกมีการแสดงการประกอบของเจตสิกกับจิตคล้ายกับในพระอภิธรรมปิฎกแต่ไม่ได้นำเจตสิกทั้งหมดที่ประกอบกับจิตทั้งหมด มีการแสดงการประกอบเฉพาะจิตบางดวงกับเจตสิกจำนวนหนึ่งไม่ได้นำมาแสดงทั้งหมด

๔.๑.๖ นอกจากนี้การแสดงเจตสิกในพระอภิธรรมปิฎกและพระสุตตันตปิฎกยังมีการแสดงเนื้อหาคล้ายกันในลักษณะดังนี้

- เจตสิกแต่ละดวงมีความหมายคล้ายกัน
- มีการนำเจตสิกรวมทั้งจิตและรูป มาจำแนกเพื่อให้เห็นการทำงานของสภาวธรรมต่าง ๆ เช่น ขันธ์ อินทรีย์ อาหาร เป็นต้น
- มีการนำเจตสิกบางดวงมารวมเป็นหมวดธรรม แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ
  (๑) เจตสิกที่เป็นฝ่ายดีควรนำมาปฏิบัติ ได้แก่ โพชฌงค์ ๗ พละ ๕ อินทรีย์ ๕ เป็นต้น
  (๒) เจตสิกที่เป็นฝ่ายไม่ดี เป็นอกุศล ไม่ควรให้เกิดขึ้น ได้แก่ นิวรณ์ ๕ โอฆะ ๓ อาสวะ ๓ สังโยชน์ ๑๐ เป็นต้น
- เจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศลและอกุศลนี้ยังนำไปสู่การประพฤติในทางที่ดีและชั่วตามเจตสิกที่ประกอบกับจิตนั้น

- สามารถแบ่งเจตสิกเป็นฝ่ายดี (กุศล) ประกอบกับจิตฝ่ายดี และเจตสิกฝ่ายไม่ดี (ฝ่ายอกุศล) ประกอบกับจิตฝ่ายอกุศล นอกจากนี้ยังมีเจตสิกที่เป็นกลาง คือเจตสิกที่มีอยู่ทั้งในจิตฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล เป็นเจตสิกที่ทำหน้าที่ทำให้การทำงานของจิตดำเนินไปได้ ได้แก่ ผัสสะ เวทนา เจตนา สัญญาเจตสิก เป็นต้น เจตสิกเหล่านี้เมื่อประกอบกับจิตที่เป็นกุศลก็เป็นกุศลด้วย และเมื่อประกอบกับจิตฝ่ายอกุศลก็เป็นอกุศลด้วย

๔.๒ ความแตกต่างกัน

๔.๒.๑ **ขอบข่ายและการแสดง** ในพระอภิธรรมปิฎก ทรงสอนเฉพาะปรมัตถธรรม คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ไม่ได้ยกเรื่องราวที่เป็นสัตว์ บุคคล สิ่งของ สถานที่มาประกอบแต่อย่างใด ทรงใช้วิธีแสดงธรรมโดยวิธีบรรยายเพียงอย่างเดียว โดยใช้ภาษาที่มีแบบแผนเฉพาะ มีการอธิบายที่สลับซับซ้อน ไม่ใช่ภาษาที่ใช้สนทนากันทั่วไป

ส่วนในพระสูตร ทรงแสดงธรรมตามความเหมาะสมกับบุคคลที่ทรงสอน สถานที่และเวลา ทรงใช้วิธีการสอนที่แตกต่างกันทั้งการบรรยาย การสนทนาโต้ตอบ ซักถาม และยกตัวอย่างเรื่องราว บางครั้งทรงยกอุปมาอุปไมยเปรียบเทียบ โดยใช้ภาษาที่ใช้เป็นภาษาที่ใช้สนทนาโต้ตอบกันในสมัยนั้นผู้ฟังจึงเข้าใจง่าย นอกจากนี้ยังมีบางตอนที่ทรงสอนเกี่ยวกับสภาวธรรมล้วน ๆไม่ได้กล่าวถึงสัตว์ บุคคล สิ่งของ เวลาและสถานที่เช่นเดียวกับในพระอภิธรรม เมื่อทรงแสดงแก่ผู้มีอุปนิสัยแก่กล้าหรือมีพื้นความรู้ทางธรรมอยู่แล้ว

๔.๒.๒ **ความสำคัญ** การแสดงเกี่ยวกับจิตและเจตสิกส่วนใหญ่มีการนำมาแสดงรวมไว้ในเล่มเดียวกันคือธัมมสังคณี มีเนื้อหาที่ต่อเนื่องกัน ทรงแสดงเนื้อหาหลักโดยยกจิตขึ้นเป็นประธานแบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ ได้แก่ กุศลจิต อกุศลจิต และอัพยากตจิต พร้อมทั้งระบุเจตสิกทั้งหมดที่ประกอบกับจิตแต่ละดวงรวมทั้งหมด ๘๙ ดวง อธิบายความหมายของเจตสิกแต่ละดวงอย่างละเอียด แล้วทรงนำจิตและเจตสิกที่ประกอบกันในจิตแต่ละดวงมาจำแนกเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น มีเนื้อหาที่ต่อเนื่องกันในแต่ละตอนจนจบ เป็นความรู้เชิงทฤษฎีมากกว่าที่จะนำมาปฏิบัติ

ส่วนการแสดงเจตสิกธรรมในพระสูตรนั้น มีกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปทั้ง ๒๕ เล่ม เนื้อหาจบเป็นตอน ๆ ไม่ต่อเนื่องกัน เมื่อต้องการแสดงเกี่ยวกับเจตสิกซึ่งหมายถึงสภาวธรรมที่เป็นลักษณะอาการปรุงแต่งจิต ส่วนใหญ่กล่าวถึงเจตสิกนั้น ๆ ในฐานะเป็นหลักเนื้อหาที่สอนและให้ความสำคัญแก่เจตสิกที่ยกขึ้นสอนโดยไม่ได้เน้นจิตที่เจตสิกนั้นประกอบอยู่ เช่น พระพุทธองค์ทรงสอน โลภะ โทสะ โมหะ โดยความเป็นรากเหง้าของอกุศลเป็นต้นเหตุของอกุศลกรรม,

กรุณา มุทิตา ในฐานะเป็นพรหมวิหาร ๔, เจตสิกที่เป็นนิวรณ์ เป็นเครื่องกั้นไม่ให้ฌานจิตเกิด เป็นต้น นอกจากนี้ในพระสูตรยังมีเนื้อหารายละเอียดเพิ่มจากเนื้อหาในพระอภิธรรม คือมีการแสดงการเกิดของเจตสิก, นำเจตสิกแต่ละดวงมาจำแนกเป็นประเภทต่าง ๆ , แสดงถึงวิธีการปฏิบัติเพื่อละเจตสิกที่เป็นอกุศล และการปฏิบัติเพื่อให้เจตสิกที่เป็นกุศลเกิดขึ้น เป็นต้น โดยทรงมีจุดมุ่งหมายให้ผู้ฟังนำไปปฏิบัติเพื่อบรรลุตามจุดมุ่งหมายมากกว่าที่จะนำเสนอเป็นทฤษฎี

๔.๒.๓ **ประโยชน์จากการศึกษา** เนื่องจากการแสดงเนื้อหาในพระอภิธรรมปิฎกเป็นการแสดงเนื้อหาเชิงทฤษฎี ส่วนในพระสุตตันตปิฎกเป็นการสอนเพื่อให้ผู้ฟังนำไปปฏิบัติได้ จึงมีผู้เปรียบเทียบประโยชน์ของการศึกษาสภาวธรรมในพระอภิธรรมปิฎก เหมือนเครื่องยาบรรจุไว้ตามร้านขายเครื่องยา ที่ยังไม่ได้นำมาปรุงไม่อาจนำมาใช้รักษาโรคได้ ส่วนพระสูตรเปรียบเหมือนยาขนานต่าง ๆ ที่ปรุงเสร็จแล้วสามารถนำมาใช้รักษาโรคได้

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาพบว่า การแสดงเจตสิกในพระสุตตันตปิฎกมีการแสดงที่กระจัดกระจายมีอยู่ตามพระสูตรต่าง ๆ แสดงเนื้อหาในหลายแง่มุมตามลักษณะของเจตสิกนั้น ๆ และวิธีการนำมาแสดงเพื่อเหมาะสมกับผู้ฟังในสถานการณ์ต่าง ๆ ส่วนในพระอภิธรรมได้รวบรวมเนื้อหาเกี่ยวกับจิตและเจตสิกนำมาไว้ในที่เดียวกัน มีการเรียบเรียงเป็นเนื้อหาต่อเนื่องกันตั้งแต่ต้นจนจบ แม้เจตสิกแต่ละดวงจะมีความแตกต่างกันแต่นำมาแสดงโดยให้ความสำคัญแก่เนื้อหาหลักคือการประกอบของเจตสิกกับจิต การนำมาจำแนกเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น มากกว่าที่จะแสดงตามความสำคัญองเจตสิกแต่ละดวง จึงอาจกล่าวได้ว่าการแสดงเจตสิกธรรมในพระสุตตันตปิฎกซึ่งกระจัดกระจาย มีเนื้อหามากมายหลายหัวข้อนั้น เมื่อทรงประสงค์จะรวบรวมเนื้อหาที่สำคัญทั้งหมด ซึ่งไม่ได้นำมาแสดงให้ครบถ้วนในพระสูตร เนื่องจากอาจทำให้เนื้อหายืดยาวเกินไป ไม่เหมาะสมกับผู้ฟัง ที่มีเวลาจำกัด ทรงรวบรวมเนื้อหาเหล่านั้นนำมาไว้ในที่เดียวกัน คือพระอภิธรรมปิฎกโดยแสดงเนื้อหาในเชิงทฤษฎี จากการศึกษาจึงพบว่าเนื้อหาของเจตสิกในปิฎกทั้ง ๒ อยู่บนพื้นฐานเดียวกัน มีความคล้ายกันไม่ขัดแย้งกัน แตกต่างกันในด้านของการนำมาแสดงการเน้นความสำคัญรายละเอียดบางอย่างเท่านั้น อย่างไรก็ตาม เนื้อหาของพระอภิธรรมปิฎกนั้นพระอรรถกถาจารย์ในยุคแรก ๆ เช่น ในวิสุทธิมรรค และในยุคต่อ ๆ มา ได้มีการนำมาพัฒนาปรับปรุง เรียบเรียง อธิบายกันอย่างกว้างขวาง เพื่อเป็นแนวทางเชื่อมโยงนำไปสู่การปฏิบัติได้ จึงเห็นไว้ว่าในปิฎกทั้ง ๒ นี้ต่างมีความสำคัญในลักษณะที่แตกต่างกัน ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาควรศึกษาและนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ตามความรู้ความสามารถ เพื่อประโยชน์ตนเอง และเพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนาให้มั่นคงยืนยาวสืบไป

บทที่ ๕
อิทธิพลของเจตสิกต่อสุขภาพกายและสุขภาพจิต ของบุคคลในยุคปัจจุบัน

การศึกษาเกี่ยวกับเจตสิกซึ่งเป็นสภาวะที่มีอิทธพลปรุงแต่งจิตของคนเรานั้นเป็นที่สนใจของบุคคลต่าง ๆ มาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ดังจะเห็นได้ว่าได้มีผู้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเกี่ยวกับเจตสิกอยู่เสมอ พระพุทธองค์ก็ทรงนำเรื่องราวเกี่ยวกับเจตสิกมาสั่งสอนในหลายแง่หลายมุม แม้อรรถกถารุ่นหลังก็ให้ความสนใจเจตสิกได้นำมาอธิบายในรูปแบบต่าง ๆ เช่น มิลินทปัญหา[๑] พระเจ้ามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนเกี่ยวกับเจตสิก เป็นการถามตอบที่มีการอธิบายพร้อมทั้งยกอุปมาอุปไมยอย่างหลักแหลมยิ่ง ในวิสุทธิมรรค[๒] พระพุทธโฆสาจารย์ได้นำเจตสิกมาอธิบายตามแนวพระอภิธรรมเพื่อเป็นพื้นฐานในการนำไปปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดมุ่งหมายในพระพุทธศาสนา เจตสิกนั้นจึงมีความสำคัญมิใช่เพื่อสนองความอยากรู้อยากเห็นเพียงอย่างเดียว

เจตสิกเป็นสภาวธรรมที่เกี่ยวข้องกับจิต เป็นสภาวะที่เกิดทางใจ ความสุขหรือทุกข์ของคนเราล้วนขึ้นอยู่กับเจตสิกที่เกิดขึ้นปรุงแต่งจิต ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเจตสิกจึงสามารถนำมาใช้ในการปฏิบัติเพื่อมีสุขภาพกายและสุขภาพจิตที่ดีในทัศนะของพระพุทธศาสนา เนื่องจากเจตสิกเป็นสภาวะที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับจิต และเมื่อสุขภาพจิตดีแล้วก็จะทำให้สุขภาพกายดีไปด้วย ดังคำที่ว่า “จิตเป็นนาย กายเป็นบ่าว” ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้นำเสนออิทธิพลของเจตสิกที่มีต่อสุขภาพกายและสุขภาพจิต โดยเน้นเจตสิกที่มีอิทธิพลต่อสุขภาพจิต โดยแบ่งเป็นหัวข้อดังต่อไปนี้

---

[๑] **มิลินทปัญหา** เป็นเรื่องการสนทนาโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์ผู้ถามกับพระนาคเสนผู้ตอบ เป็นคัมภีร์ที่สำคัญยิ่งในพระพุทธศาสนาเถรวาท ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง นักวิชาการเชื่อว่าพระเจ้ามิลินท์เป็นกษัตริย์ชาวกรีก พระนามว่า พระเจ้าเมนันเดอร์ คัมภีร์นี้เดิมน่าจะแต่งเป็นภาษาสันสกฤต ประมาณ ๒ ศตวรรษก่อนคริสตกาล ดูใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง, **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**, หน้า ๒๑๕ – ๒๓๘.

[๒] **วิสุทธิมรรค** เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ ชาวอินเดีย ประมาณปีพุทธศักราช ๙๑๒ – ๙๗๔ เป็นผลงานที่สำคัญและสร้างชื่อเสียงให้แก่ท่านมากที่สุด มีเนื้อหาแบ่งเป็น ๓ ตอน คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ดูใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง, **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**, หน้า ๒๗๙ – ๒๙๑.

๕.๑ เจตสิกที่มีอิทธิพลทำให้สุขภาพจิตไม่ดี

๕.๒ เจตสิกที่มีอิทธิพลทำให้สุขภาพจิตดี

๕.๓ การปฏิบัติเพื่อสุขภาพจิตที่ดีในพระพุทธศาสนา

๕.๑ เจตสิกที่มีอิทธิพลทำให้สุขภาพจิตไม่ดี

องค์การอนามัยโลกให้ความหมายสุขภาพดีว่าหมายถึง สภาพที่เป็นสุขครอบคลุมทั้งทางกาย อารมณ์ และสังคม กายแข็งแรงปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ อารมณ์แจ่มใส มีความรู้สึกเป็นสุข และในทางสังคมนั้นต้องอยู่กับคนอื่น ๆ ได้อย่างดี[๓]

พระพุทธศาสนาได้แยกย่อยสภาวะที่ประกอบเป็นคนเรา เป็น ๒ ส่วน คือ กายกับใจ หรือที่เรียกว่า รูปกับนาม นามยังแบ่งย่อยออกไปอีกเป็น ๔ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ หรือเมื่อกล่าวโดยสภาวะแล้วนาม ได้แก่ จิตและเจตสิก รูปกับนาม หรือ กายกับจิต นี้มีความสัมพันธ์อิงอาศัยกัน จึงทำให้คนเราสามารถทำการงานต่าง ๆ ได้ พระ สัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงว่าว่าการกระทำต่าง ๆ ของคนเรานั้นอยู่ใต้อำนาจจิตเป็นไปตามจิต ดังพระพุทธภาษิตว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะพูดชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย”[๔]

สุขภาพกายและสุขภาพจิตเป็นสิ่งที่ควบคู่กันอย่างแยกไม่ออก สภาวะที่เจ็บป่วยทางกายจะกระทบกระเทือนไปถึงภาวะทางจิต ทำให้เกิดการเจ็บป่วยไปด้วย และการเจ็บป่วยทางจิตที่เกิดขึ้นแล้ว ก็จะกระทบกระเทือนภาวะทางกายด้วยเช่นกัน ดังนั้นเมื่อบุคคลต้องการที่จะมีสภาพกายที่ดี แข็งแรง สมบูรณ์ จึงต้องพยายามรักษาสุขภาพทางจิตให้สมบูรณ์

ในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสุขภาพกายกับสุขภาพจิตนี้พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าถึงเมื่อครั้งที่พระองค์ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาก่อนตรัสรู้ว่า “เราปรารภความเพียรไม่ย่อหย่อน มีสติตั้งมั่น ไม่ฟั่นเฟือน แต่เมื่อเราถูกความเพียรที่ทนได้ยากเสียดแทงอยู่ กายของเราก็กระวนกระวายไม่สงบระงับ แม้ทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นเช่นนั้นก็ครอบงำจิตของเราอยู่ไม่ได้”[๕] แสดงให้เห็นว่าถึงแม้

---

[๓] ทวีรัศมิ์ ธนาคม, **กลวิธีการครองชีวิตอย่างประหยัดเพื่อคุณภาพชีวิต** พิมพ์ครั้งที่ ๔ , (กรุงเทพมหานคร : บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๑๓๕.

[๔] **ขุ.ธ.** (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

[๕] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๓๗๗/๔๑๒.

ก่อนตรัสรู้จะทรงตั้งพระทัยกระทำความเพียร มีพระสติตั้งมั่นเพียงใด แต่เมื่อกายไม่สงบมีความทุกข์ทรมานอยู่ ทำให้พระองค์ไม่สามารถบรรลุพระสัมโพธิญาณได้

ต่อเมื่อทรงเลิกบำเพ็ญทุกกรกิริยา ทรงหันมาเสวยอาหารทำให้กายมีกำลัง มีจิตตั้งมั่น พระองค์จึงตรัสรู้สัมโพธิญาณ ทรงเล่าว่า "เมื่อเรากินอาหารหยาบให้กายมีกำลัง สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน มีวิตกวิจาร มีปีติสุข อันเกิดแต่วิเวกอยู่ . . ."[๖] ตรัสเล่าต่อไปว่าทรงบรรลุฌาน ๔ และวิชชา ๓ สิ้นอาสวะในที่สุด

ในอีกพระสูตรหนึ่ง ทรงเล่าถึงการปฏิบัติของพระองค์ที่มีความพร้อมทั้งกายและจิตดังนี้ คือ "เราปรารภความเพียรไม่ย่อหย่อน มีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม มีกายสงบ ไม่กระสับกระส่าย มีจิตแน่วแน่เป็นสมาธิ . . ."[๗]

จากพระพุทธพจน์ที่กล่าวมานี้สรุปได้ว่า สุขภาพกายและสุขภาพจิตมีความสัมพันธ์กัน เมื่อต้องการทำงานให้บรรลุจุดมุ่งหมายแล้วต้องมี สุขภาพกายและสุขภาพจิตที่ดี ความเจ็บป่วยทางกายและอาการทางกายที่รบกวนอยู่ก่อให้เกิดความเครียด ความวิตกกังวล และทำให้ความสามารถในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ลดลงไป

ในด้านสุขภาพกาย พระพุทธองค์ได้ทรงให้ความสำคัญแก่การรักษาสุขภาพกาย จะเห็นได้ว่าทรงแนะนำให้สาวกรักษาสุขภาพดังตัวอย่างต่อไปนี้

"เราได้เตือนภิกษุทั้งหลาย ณ ที่นี้ว่า เราฉันอาหารมื้อเดียว เมื่อเราฉันอาหารมื้อเดียว ย่อมรู้สึกว่ามีอาพาธน้อย มีความลำบากน้อย มีความเบากาย มีกำลัง และอยู่อย่างผาสุก . . ."[๘]

เมื่อมีการเจ็บไข้ทรงอนุญาตให้รักษา เพื่อรักษาสุขภาพ ดังตัวอย่างเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น คือ ครั้งหนึ่ง พระภิกษุทั้งหลายอาพาธซึ่งเกิดชุมในฤดูสารท มีอาการซูบผอม เศร้าหมอง มีผิวเหลืองขึ้น ๆ จึงทรงมีพุทธานุญาตเภสัช ๕ อัน ได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย[๙]

นอกจากนี้ยังให้พระภิกษุออกกำลังกายโดยการเดินจงกรมตามความเหมาะสม ดังเรื่องราวที่ปรากฏต่อไปนี้ คือ

---

[๖] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๘๓/๔๑๖.

[๗] วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๑/๕.

[๘] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๒๕/๒๓๖.

[๙] วิ.มหา. (ไทย) ๕/๒๖๐/๔๔.

สมัยนั้น ทายกทายิกาในพระนครเวสาลี เริ่มจัดปรุงอาหารประณีตขึ้นตามลำดับ ภิกษุทั้งหลายฉันอาหารอันประณีตแล้ว มีร่างกายสั่งสมโทษ มีอาพาธมาก ครั้งนั้นหมอชีวกโกมารภัจได้ไปสู่นครเวสาลี ได้เห็นภิกษุมีร่างกายสั่งสมโทษ มีอาพาธมาก จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลให้ทรงอนุญาตที่จงกรมและเรือนไฟ พระพุทธองค์ทรงอนุญาตที่จงกรมและเรือนไฟนั้น[๑๐]

พระพุทธศาสนานั้นมีจุดหมายในการพ้นทุกข์ โดยเฉพาะทุกข์ทางใจ จึงให้ความสำคัญแก่สุขภาพจิต การมีสุขภาพกายที่ดีก็เพื่อพัฒนาจิตอันเป็นจุดหมายในพระพุทธศาสนา และเมื่อพัฒนาจิตของตนจนสำเร็จแล้ว ก็ควรที่จะได้แนะนำสั่งสอนบุคคลอื่นเพื่อให้บรรลุจุดหมายเช่นเดียวกัน ลักษณะของสุขภาพจิตที่ไม่ดี ทรงแสดงว่าเป็นจิตที่เศร้าหมอง เป็นจิตที่ประกอบด้วยกิเลส คือ อกุศลเจตสิกจัดเป็นจิตฝ่ายอกุศล ส่วนจิตที่มีสุขภาพจิตที่ดี ทรงแสดงว่าเป็นจิตที่ผ่องแผ้วเป็นจิตที่ประกอบด้วยกุศลเจตสิกจัดเป็นจิตฝ่ายกุศล

อกุศลเจตสิกที่เป็นต้นเหตุปรุงแต่งจิตให้เป็นอกุศลนี้ในพระอภิธรรมมี ๑๔ ดวง คือ โลภะ โทสะ โมหะ ทิฏฐิ มานะ อหิริกะ อโนตตัปปะ อิสสา มัจฉริยะ อุทธัจจะ กุกกุจจะ ถีนะ มิทธะ และวิจิกิจฉา เจตสิกเหล่านี้มีอิทธิพลต่อจิตเมื่อประกอบกับจิตแล้ว ทำให้จิตมีลักษณะเป็นไปตามเจตสิกเหล่านั้น ในพระสูตรทรงสอนให้ละเจตสิกเหล่านี้ อกุศลเจตสิกเหล่านี้เมื่อประกอบกับจิตทำให้เป็นจิตฝ่ายอกุศล ที่สำคัญเป็นรากเหง้าของอกุศลมี ๓ ดวง คือ โลภเจตสิก โทสเจตสิก และ โมหเจตสิก เจตสิกทั้ง ๓ ดวงนี้มีอิทธิพลต่อสุขภาพจิตดังต่อไปนี้

โลภเจตสิก หมายถึงความยินดีพอใจในกามคุณ คือ การยินดีพอใจ ในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส เป็นต้น ทรงสอนในหลายชื่อตามความหมายที่แตกต่างอยู่บ้าง เช่น ตัณหา (ความทะยานอยาก) ราคะ (ความกำหนัด) อภิชฌา (โลภอยากได้ของเขา) เป็นต้น

พระพุทธองค์ได้ทรงอธิบายกระบวนการเกิดของโลภเจตสิกว่า “เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด”[๑๑] จะเห็นได้ว่ามีเจตสิกหลายดวงที่เกี่ยวข้องอยู่ในกระบวนการเกิดทุกข์นี้ เริ่มจากผัสสะซึ่งทำให้เกิด การเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น เป็นต้น เกิดขึ้นในขณะเดียวกันก็มีเจตสิกอีกดวงหนึ่งที่เกิดร่วมด้วยคือเวทนาเจตสิกทำให้คนเราเกิดความรู้สึกต่าง ๆ คือ เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉย ๆ เวทนาที่มีความสำคัญคือสุขเวทนา เป็นความรู้สึกที่ทำให้คนเรารู้สึกยินดีพอใจ ซึ่งเป็นสาเหตุทำให้คนในโลกนี้พยายามดิ้นรนต่อสู้ขวนขวายให้ได้สิ่ง

---

[๑๐] วิ.จู. (ไทย) ๗/๒๖๐/๓๓.

[๑๑] สำนิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘.

ทั้งหลายก็เพื่อให้ได้รับความพอใจ คือสุขเวทนา และส่วนใหญ่เป็นความยินดีพอใจในเวทนาที่เกิดจากกามคุณ คือความยินดีพอใจใน รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส อยากได้เห็นสิ่งที่สวยงาม ฟังเพลงหรือดนตรีที่ไพเราะ รับประทานอาหารที่อร่อย เป็นต้น โลภเจตสิกดวงนี้มิใช่มาเกิดขึ้นเมื่อเราเติบโตขึ้นแล้วเท่านั้น แต่ได้ติดตัวสืบเนื่องมาตั้งแต่เกิดแฝงตัวอยู่กับเราตลอดมาเรียกว่า ราคานุสัย หมายถึง กิเลสที่สืบเนื่องในขันธสันดานคือราคะ จะเห็นได้ว่าเมื่อเด็กเล็ก ๆ ได้เห็นของเล่นนั้นโดยไม่ต้องมีใครสอนเด็กก็จะเกิดความพอใจในสิ่งนั้นร้องอยากได้ขึ้นมาทันที เป็นต้น เมื่อเติบโตขึ้น ความต้องการสิ่งของต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงไปแต่ก็ยังวนเวียนอยู่ในการแสวงหาเพื่อสนองความต้องการของโลภเจตสิก คือความยินดีพอใจในกามคุณ คือ ความยินดีพอใจรูปอยากได้ของสวย ๆ ฟังเสียงเพลงเพราะ ๆ ได้กลิ่นหอม ๆ รับประทานอาหารรสเลิศ ได้รับสัมผัสนุ่มนวล เป็นต้น ไม่เปลี่ยนแปลง และมีสิ่งที่ต้องการเพิ่มมากขึ้น ซึ่งรวมความต้องการด้านนามธรรมเข้าไว้ด้วยเรียกว่าโลกธรรมอันได้แก่ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ปัจจุบันแม้โลกจะเปลี่ยนแปลงไปก็เปลี่ยนเฉพาะด้านวัตถุสิ่งของเท่านั้น จะเห็นได้ว่าความต้องการในสิ่งเหล่านี้ก็ยังมีจุดหมายเดิมคือเพื่อตอบสนองให้เวทนาเจตสิก คือสุขเวทนาเกิดขึ้นแก่จิตใจและร่างกายอยู่เสมอหรือถ้าเกิดได้ตลอดเวลาก็จะยิ่งดี

โลภเจตสิกอันเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ทำให้คนเราต้องดิ้นรนขวนขวายในการแสวงหาหวงแหนและเก็บรักษาไว้จนเกินความจำเป็นอยู่ในขณะนี้นั้นยังทำให้เกิดเจตสิกที่ตามมาอีก ๒ ดวง คือ มานเจตสิกและทิฏฐิเจตสิก

ทิฏฐิเจตสิก หมายถึง ความเห็นผิด เมื่อคนเรายังมีโมหเจตสิก คือความหลงประกอบกับโลภเจตสิกคือ มีความยินดีเกิดขึ้นว่าเป็นตัวเรา เป็นของเรา จึงเกิดความเห็นผิดที่สำคัญ เรียกว่าสักกายทิฏฐิ คือความเห็นผิดว่าเป็นตัวเป็นตน ซึ่งเป็นความเห็นผิดที่ทำให้เกิดทิฏฐิอื่นๆ ตามมา

มานเจตสิก หมายถึง ความถือตัว เมื่อคนเรายังมีโมหเจตสิกประกอบกับโลภเจตสิกย่อมมีความเห็นว่าคนเรานั้นมีตัวตนที่แท้จริง ไม่รู้ว่าเป็นเพียงสภาวะที่ประกอบขึ้นเท่านั้น จึงมีความคิดว่าเราเป็นคนสวย เราเป็นผู้มีความรู้ เราเป็นผู้มีฐานะ เป็นต้น แล้วนำไปเปรียบเทียบกับบุคคลอื่นว่า เราดีกว่าเขา เราเสมอเขา หรือเราต่ำกว่าเขา

พระพุทธองค์ทรงสอนว่าโลภเจตสิกนี้ไม่ได้ทำให้คนเรามีความสุขอย่างแท้จริง นอกจากจะสามารถกำจัดโลภะให้หมดสิ้นจึงจะพบความสุขที่แท้จริง

โทสเจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่ประทุษร้ายอารมณ์ (อารมณ์หมายถึงสิ่งที่จิตรู้) โทสะจึงเป็นสภาพจิตที่ได้รับรู้ในสิ่งที่ไม่ชอบใจ มีความต้องการที่จะทำร้าย หรือทำให้สิ่งนั้นหมดไป

ดังเช่น เมื่อมีคนทำให้เราโกรธ คือมีโทสเจตสิกเกิดขึ้นทำให้เราคิดที่จะทำร้ายบุคคลนั้น หรือโทสเจตสิกในอีกลักษณะหนึ่งคือเมื่อเราต้องพลัดพรากจากสิ่งของหรือคนที่เรารัก เราก็เกิดความเสียใจ ทุกข์ใจ อย่างนี้ก็เป็นโทสเจตสิกที่เกิดขึ้นรับรู้สิ่งที่เราไม่ต้องการคือความเสียใจ อยากให้อารมณ์คือความเสียใจนั้นจางหายไป (อยากได้สิ่งที่รักนั้นกลับคืนมา) โทสเจตสิกจึงอาจแสดงตัวออกมาในหลายรูปแบบ เช่น ความโกรธ ความอาฆาตพยาบาท หรือความเศร้าโศกเสียใจ เป็นต้น

โทสเจตสิก มีชื่อเรียกที่แตกต่างกันดัง เช่น ปฏิฆะ (ความแค้นเคือง) พยาบาท (ความคิดร้าย) อุปายาสะ(ความคับแค้นใจ) เป็นต้น

โทสเจตสิกจึงเป็นต้นเหตุของการทำลายล้าง ทั้งทำร้ายผู้อื่นและทำร้ายตนเอง เป็นตัวทำลายยิ่งกว่าอาวุธที่ทันสมัยต่าง ๆ เนื่องจากอาวุธต่าง ๆ เหล่านั้นจะทำงานได้ก็ด้วยอำนาจของโทสะของเจ้าของเท่านั้น โทสเจตสิกยังทำให้เกิดเจตสิกที่ตามมาคือ อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ

อิสสาเจตสิก หมายถึงความไม่พอใจในสมบัติหรือคุณความดีของผู้อื่น

มัจฉริยเจตสิก หมายถึง ความหวงแหนในทรัพย์สมบัติหรือคุณความดีของตน

กุกกุจจเจตสิก หมายถึงความรำคาญใจในทุจริตที่ได้กระทำไปแล้วและในสุจริตที่ยังไม่ได้ทำ

จะเห็นได้ว่าโทสเจตสิกมีลักษณะที่ตรงข้ามกับโลภเจตสิก คือ โลภเจตสิกเป็นเจตสิกที่เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ประกอบกับสุขเวทนา ทำให้เรามีความติดใจพอใจอยากให้อยู่กับเราตลอดไป ส่วนโทสเจตสิกทำให้เกิดทุกขเวทนา ซึ่งเราไม่ต้องการให้เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็อยากให้หมดไปโดยเร็ว อย่างไรก็ตามโทสะก็นับว่ามีประโยชน์อยู่ไม่น้อย พระพุทธองค์ได้ทรงนำความทุกข์มาสั่งสอนอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งนี้ก็เนื่องจากผู้มีความทุกข์ต้องการที่จะสลัดออกจากความทุกข์นั้นเอง เช่น ผู้สูงอายุมักจะได้รับความทุกข์ จากความเจ็บไข้หรือความชราเบียดเบียนอยู่เสมอ เมื่อทุกขเวทนาเกิดขึ้นจึงต้องการหาทางที่จะพ้นจากความทุกข์เหล่านั้น เมื่อใช้ปัญญาไตร่ตรองแล้วมองเห็นหลักธรรมในพระพุทธศาสนาว่าสามารถนำพาให้พ้นทุกข์ได้ เราจึงเห็นผู้สูงอายุจำนวนมากจึงหันหน้าเข้าวัดตั้งใจศึกษาและปฏิบัติธรรมอย่างจริงจัง ตรงข้ามกับคนหนุ่มสาวที่ยังยึดติดกับการแสวงหาความสุขและตอบสนองต่อกามคุณเรื่อยไปโดยไม่ใส่ใจต่อความทุกข์ที่รออยู่ข้างหน้าจึงไม่ได้หาทางสลัดออก

โมหเจตสิก หมายถึง ความหลง ไม่รู้ตามความเป็นจริง มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอวิชชาการหลงไม่รู้ตามความเป็นจริงนี้เป็นการไม่รู้ตามความเป็นจริงของธรรมชาติที่เกิดขึ้นทั้งสิ่ง

มีชีวิตและไม่มีชีวิตว่ามีลักษณะที่เหมือนกัน (สามัญญลักษณะ) คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อคนเรายังมีโมหะหรือความหลงเกิดขึ้น จึงเห็นสิ่งทั้งหลายที่ตรงข้ามกับความจริง คือ เห็นว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข มีตัวตน โมหเจตสิกจึงเป็นรากเหง้าของอกุศลธรรมอื่น ๆ ทำให้เกิดเจตสิกที่ตามมา ได้แก่ อหิริกเจตสิก อโนตตัปปเจตสิก และอุจธัจจเจตสิก

อหิริกเจตสิก หมายถึง ความไม่ละอายต่อบาป

อโนตตัปปเจตสิก หมายถึงความไม่เกรงกลัวต่อบาป

อุจธัจจเจตสิก หมายถึงความฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ

สรุปได้ว่าอกุศลเจตสิกมีอิทธิพลในการปรุงแต่งจิตไปในทางไม่ดี ดังจะเห็นได้จากปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นทุกวันนี้ ไม่ว่าจะเป็น ปัญหายาเสพย์ติด ปัญหาโสเภณี สถานบันเทิงที่มากเกินไป หรือปัญหาอาชญากรรม ล้วนมีต้นเหตุมาจากอกุศลเจตสิกที่ปรุงแต่งจิต อันมีโลภะ โทสะ และโมหะ เป็นพื้นฐานทั้งสิ้น

๕.๒ เจตสิกที่มีอิทธิพลทำให้สุขภาพจิตดี

การมีสุขภาพจิตที่ดีเป็นสิ่งที่เสริมสร้างได้เช่นเดียวกับสุขภาพทางกาย เมื่อต้องการมีสุขภาพทางกายที่แข็งแรงจำเป็นต้องมีการออกกำลังกายที่สม่ำเสมอ การรับประทานอาหารที่มีประโยชน์ มีการรักษาเมื่อเกิดการเจ็บป่วย เป็นต้น การบริหารสุขภาพจิตให้เกิดสุขภาพจิตที่สมบูรณ์เป็นสิ่งที่ทำได้เช่นเดียวกัน ผู้ที่ต้องการเสริมสร้างสุขภาพจิตของตนเองจำเป็นต้องศึกษาและเข้าใจถึงลักษณะสุขภาพจิตที่ดี เพื่อเป็นจุดหมายในการพัฒนาสุขภาพจิตต่อไป

ลักษณะของจิตที่มีสุขภาพดี พระพุทธศาสนาเรียกว่า กุศลจิต ในพระอภิธรรมปิฎกได้รวบรวมจิตเหล่านี้และแบ่งเป็น ๓ ระดับตามลักษณะของจิตและเจตสิกที่ประกอบ คือ

ก. ระดับกามาวจรกุศลจิต

ข. ระดับฌานจิต แบ่งเป็น รูปาวจรกุศลจิต และอรูปาวจรกุศลจิต

ค. ระดับโลกุตตรจิต

จิตทั้ง ๓ ระดับนี้มีเจตสิกที่เข้าไปประกอบปรุงแต่งจิตให้มีลักษณะแตกต่างกันดังนี้

ก. ระดับกามาวจรกุศลจิต หมายถึง จิตที่ท่องเที่ยวไปในกาม คือ เป็นจิตที่กระทำความดีที่ปุถุชนทั่วไปพึงกระทำเป็นจิตที่ให้ผลเป็นความสุข พระอภิธรรมได้แสดงกามาวจรกุศลจิตพร้อมทั้งเจตสิกที่ประกอบซึ่งเป็นฝ่ายกุศลทั้งหมด เป็นจิตที่เกิดขึ้นได้กับปุถุชนโดยทั่วไป เจตสิกที่

ปรุงแต่งจิตให้เป็นฝ่ายดีหรือกุศลจิตนี้ เรียกว่า โสภณเจตสิก ได้แก่ ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ กรุณา มุทิตา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ปัญญา เป็นต้น เจตสิกฝ่ายกุศลเหล่านี้แสดงถึงลักษณะของบุคคลทั่วไปที่มีสุขภาพจิตดีดังต่อไปนี้

๑. **มีความเข้าใจความจริงตามธรรมชาติ** เจตสิกที่มีความสำคัญทำให้มีความเข้าใจความจริงตามธรรมชาตินี้ คือ ปัญญาเจตสิก พระพุทธศาสนาได้ชี้ให้เห็นว่าสิ่งทั้งหมดในโลกนี้ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตซึ่งได้แก่ ทรัพย์สมบัติของเรา หรือคนที่เรารัก ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูงมิตรสหายทั้งหลาย หรือแม้แต่สิ่งที่เป็นนามธรรม เช่น ยศ สรรเสริญ สุข เป็นต้น เหล่านี้ล้วนตกอยู่ภายใต้กฎของธรรมชาติ ที่เรียกว่า ไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดังที่พระสารีบุตรอธิบายว่า "พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ว่า 'สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง . . .สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ . . . ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา'. . ."[๑๒] อีกพระสูตรหนึ่งทรงกล่าวถึงธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายดังนี้ "เหล่าสัตว์ผู้ถูกมิจฉาทิฏฐิทำลาย มีจิตฟุ้งซ่าน มีสัญญาผิด มีสัญญาในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง มีสัญญาในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข มีสัญญาในสิ่งที่ไม่งามว่างาม สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าติดอยู่ในเครื่องประกอบของมาร ไม่เกษมจากโยคะ ประสบกับความเกิดและความตายท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ"[๑๓] เมื่อจิตประกอบด้วยปัญญา (อโมหะ) เห็นตามความเป็นจริงตามนี้ จิตมีความเข้าใจความจริง เช่น เห็นว่าสิ่งทั้งหลายไม่งามดังนี้ย่อมเป็นผู้ที่ไม่มีความโลภะ คือ ไม่มีความยินดีรักใคร่ในสิ่งเหล่านั้น เมื่อเห็นว่าเป็นทุกข์ คือมีการเปลี่ยนแปลง อนิจจัง มีการเกิดดับ เสื่อมไปไม่คงที่ ย่อมไม่มีโทสะ (อโทสะ) เมื่อไม่ได้สิ่งที่ตนพอใจ หรือสูญเสียสิ่งของหรือบุคคลอันเป็นที่รัก ใช้ปัญญาใคร่ครวญทำให้ไม่เสียใจ หรือมีความทุกข์จนเกินไป

๒. **มีความเข้าใจตนเอง** เป็นจิตที่มีความคิดเห็นต่อตนเองอย่างถูกต้องคือเป็นจิตที่ไม่มีมานะ (มานะเจตสิก) ไม่มีความเห็นว่า ตนดีกว่า ด้อยกว่า หรือเสมอกับผู้อื่น หมายถึงไม่นำตนเองไปเปรียบเทียบกับผู้อื่น แล้วเกิดความทุกข์หรือความสุข ดังเช่น เกิดความพอใจเมื่อเห็นตนดีกว่าคนอื่น หรือมีความเสียใจเมื่อเห็นผู้อื่นดีกว่าตน มีความเห็นตามความจริงว่าแท้จริงคนประกอบด้วยขันธ์ ๕ หรือรูปกับนามที่ทำงานสัมพันธ์กันเท่านั้น

๓. **มีความเข้าใจผู้อื่น** เจตสิกที่สำคัญที่ทำให้เกิดความเข้าใจต่อผู้อื่น ได้แก่ กรุณา มุทิตา หิริ โอตตัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เป็นต้น เจตสิกแต่ละดวงทำให้มีความเข้าใจผู้อื่นดังเช่น กรุณาเจตสิกเมื่อเห็นผู้อื่นได้รับความทุกข์ก็มีจิตสงสาร ต้องการให้การ

---

[๑๒] **ขุ.ม.** (ไทย) ๒๕/๑๕๑/๕๕๐.

[๑๓] **ขุ.ป.** (ไทย) ๓๑/๒๓๖/๔๐๐.

ช่วยเหลือให้พ้นจากความทุกข์นั้น มุทิตาเจตสิกเมื่อเห็นผู้อื่นได้รับความสุขก็มีความยินดี หิริโอตตัปปะมีความเกรงกลัวและละอายต่อบาป ทำให้ไม่กระทำผิดศีลธรรมหรือกฎหมายบ้านเมือง อันทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน พระพุทธองค์จึงตรัสว่าเป็นธรรมคุ้มครองโลก สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ คือการกล่าววาจาชอบ การทำการงานชอบ และการเลี้ยงชีพชอบ เมื่อเป็นดังนี้สังคมหรือโลกที่เราอาศัยอยู่จะไม่มีความเดือดร้อน จะเห็นได้ว่าเจตสิกเหล่านี้ทำให้คนเรามีความเข้าใจผู้อื่นและอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข

๔. **สามารถควบคุมตนเองได้** เมื่อบุคคลมีเจตสิกที่ดีเกิดขึ้นนี้ย่อมสามารถควบคุมตนเองได้ คือมีสติสัมปชัญญะและรู้เท่าทันในอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจรู้จักความพอเหมาะในการตอบสนองความต้องการของอินทรีย์เหล่านั้นไม่ให้เกิดโทษและความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่น ขณะที่จิตเป็นกุศลนี้อกุศลย่อมไม่มีโอกาสเกิดขึ้นได้ ผู้มีกุศลจิตจึงเป็นผู้ที่ไม่มีภาวะที่ทำให้จิตเศร้าหมองคือไม่มีกิเลสหรืออกุศลเจตสิก ที่ทำให้เกิดความทุกข์ ความเครียด เช่น ไม่มีความ โกรธ ความเกลียด ความฟุ้งซ่าน เป็นต้น

นอกจากนี้กุศลจิตยังเป็นจิตที่ประกอบด้วยเจตสิกที่ทำให้จิตมีความเบา ความอ่อนควรแก่การงาน ทำให้บุคคลนั้นสามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพเต็มความสามารถ จิตในระดับนี้ยังมีอกุศลเจตสิกเกิดได้เป็นครั้งคราว หรือเกิดน้อยลงจนไม่ได้ทำให้เกิดความรู้สึกว่าเป็นความทุกข์หรือความเครียด

ข. ระดับฌานจิต หรือจิตที่เป็นสมาธิ

หมายถึงจิตที่มีความตั้งมั่น ซึ่งมี เอกัคคตาเจตสิก หรือสมาธิ เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ พระอรรถกถาได้แบ่งสมาธิออกเป็น ๓ ระดับ คือ

๑. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และเป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาก็ได้

๒. อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียด ๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระงับนิวรณ์ได้ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน

๓. อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งได้แก่ฌานทั้งหลายถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ [๑๔]

ฌานจิตนี้มีความแน่วแน่ของจิตที่แตกต่างกันในการละองค์ฌาน ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ได้ตามลำดับ แบ่งเป็น ๘ ขั้น (รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน๔ ตามนัยพระสูตร) และแบ่งเป็น ๙ ขั้น (รูปฌาน ๕ และอรูปฌาน ๔ ตามนัยพระอภิธรรม)

จิตที่พัฒนาถึงขั้นนี้สามารถทำให้อกุศลเจตสิกที่เรียกว่า นิวรณ์ ๕ ได้แก่ กามราคะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา มีความสงบระงับลงได้ชั่วคราว ทำสุขภาพจิตของบุคคลนั้นให้คลายจากความทุกข์ มีความสุขสงบมากขึ้น มีความพร้อมในการทำงานมากขึ้น

ทรงกล่าวถึงสภาพจิตที่ละนิวรณ์ได้ว่า “ความเศร้าหมองแห่งจิต ๕ ประการนี้เป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง ไม่อ่อน ไม่เหมาะแก่การใช้งาน ไม่ผุดผ่อง ฟุ้งซ่าน ไม่ตั้งมั่นดีเพื่อความสิ้นอาสวะ ความเศร้าหมอง ๕ ประการคือ ๑. กามฉันทะ . . . ๒. พยาบาท . . . ๓. ถีนมิทธะ . . . ๔. อุทธัจจกุกกุจจะ . . . ๕. วิจิกิจฉา . . .”[๑๕] ทรงแสดงถึงจิตที่ละนิวรณ์ได้เข้าถึงฌานจิตว่าเป็นจิตที่มีลักษณะดังนี้

> “ภิกษุนั้นละนิวรณ์ ๕ ประการอันเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต เป็นเครื่องทำปัญญาให้ถอยกำลังได้แล้ว สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติ และ สุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ เธอทำกายนี้ให้ชุ่มชื่น อิ่มเอิบ เต็มเปี่ยมด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก รู้สึกซาบซ่านอยู่ ไม่มีส่วนไหนของร่างกายที่ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกจะไม่ถูกต้อง ...”[๑๖]

และทรงกล่าวถึงจุดหมายของการปฏิบัติสมาธิ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลายสมาธิภาวนา ๔ ประการ ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อ ๑. อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ๒. ได้ญาณทัสสนะ ๓. สติสัมปชัญญะ ๔. ความสิ้นอาสวะ”[๑๗]

---

[๑๔] พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **สมาธิฐานสู่สุขภาพจิตและปัญญาหยั่งรู้**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๔), หน้า ๓.

[๑๕] **สำ.ม.** (ไทย) ๑๔/๑๔๖–๑๔๗.

[๑๖] **ม.มู.** (ไทย) ๑๒/๔๒๗/๔๕๕.

[๑๗] **องฺ.จตุกฺก.** (ไทย) ๒๑/๔๑/๖๘, **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๐๗/๑๙๘.

สรุปได้ว่าเมื่อจิตพัฒนาถึงขั้นนี้จะเป็นจิตที่มีความตั้งมั่น ปราศจากอกุศลธรรม คือ นิวรณ์ ๕ มีความชุ่มชื่น อิ่มเอิบ มีความสุขทั้งกายและใจ เป็นจิตที่มีความพร้อมที่จะทำการงานได้

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)ได้แสดงประโยชน์ของสมาธิสรุปได้ดังนี้

๑. ประโยชน์ที่เป็นความมุ่งหมายที่แท้จริงของสมาธิตามหลักพระพุทธศาสนา คือการเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้แจ้งสภาวธรรมตามความเป็นจริง

๒. เป็นจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสชั่วคราว ด้วยกำลังของฌาน ที่ข่ม หรือทับไว้

๓. ทำให้เกิดฤทธิ์หรืออภิญญาขั้นโลกีย์ ได้แก่ หูทิพย์ ตาทิพย์ ทายใจคนอื่นได้ ระลึกชาติได้ เป็นต้น

๔. ประโยชน์ในด้านสุภาพจิตและการพัฒนาบุคลิกภาพ ได้แก่ เป็นผู้มีจิตใจและบุคลิกลักษณะเข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง สงบเยือกเย็น นุ่มนวล ผ่องใส เป็นต้น

๕. ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น ช่วยทำให้จิตใจผ่อนคลาย หายเครียด เกิดความสงบ หายกระวนกระวาย หยุดยั้งจากความวิตกกังวล เป็นเครื่องพักผ่อนกาย ให้ใจสบายและมีความสุข

๖. เป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียนและการทำกิจการทุกอย่าง เพราะจิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่อยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก ไม่เลื่อนลอย ช่วยให้การทำงานและการเรียนได้ผลดี

๗.ช่วยเสริมสุขภาพกายและใช้แก้ไขโรคได้เพราะร่างกายกับจิตใจอาศัยกันและมีอิทธิพลต่อกัน [๑๘]

ค. ระดับโลกุตตรจิต

ปัญญาเจตสิกมีความสำคัญในโลกุตตรจิตซึ่งเป็นเป้าหมายของการมีสุขภาพจิตที่ดีในพระพุทธศาสนา เป็นจิตที่เข้าถึงพระนิพพาน สามารถละกิเลสหรืออกุศลเจตสิกทั้งปวงได้ตามลำดับขั้นแห่งพระอริยบุคคลซึ่งมี ๔ ขั้น ดังนี้

---

[๑๘] พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **สมาธิฐานสู่สุขภาพจิตและปัญญาหยั่งรู้**, หน้า ๑๖.

๑. พระโสดาบัน สามารถละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้อย่างเด็ดขาด คือ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน) วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรมาส

๒. พระสกทาคามี สามารถละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นดังกล่าวแล้ว ยังทำราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางลงด้วย

๓. พระอนาคามี สามารถละสังโยชน์เพิ่มได้อีก ๒ ข้อคือ กามราคะ และปฏิฆะ

๔. พระอรหันต์ เป็นพระอริยะขั้นสูงสุด สามารถละสังโยชน์ที่เหลือได้ทั้งหมด คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา

ลักษณะของจิตที่มีสุขภาพจิตดีตามความมุ่งหมายในพระพุทธศาสนาคือจิตที่ปราศจากอกุศลทรงแสดงไว้ดังนี้

"จิตอันอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดยชอบจากจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ"[๑๙] เป็นจิตที่ปราศจากโรคทางใจ ทรงแสดงว่า "สัตว์ผู้อ้างว่าตนเองไม่มีโรคทางกายตลอดระยะเวลา ๑ ปีบ้าง ๒ ปีบ้าง ๓ ปีบ้าง . . . ๔๐ ปีบ้าง ๕๐ ปีบ้าง แม้ยิ่งกว่า ๑๐๐ ปีบ้าง ยังพอมีอยู่ แต่สัตว์ผู้จะกล่าวอ้างว่าตนเองไม่มีโรคทางใจตลอดระยะเวลาแม้ครู่เดียวหาได้ยาก ยกเว้นแต่ท่านผู้หมดกิเลสแล้ว"[๒๐]

๕.๓ การปฏิบัติเพื่อสุขภาพจิตที่ดีในพระพุทธศาสนา

ในประเทศตะวันตกเพิ่งกล่าวถึงสุขภาพจิต (Mental hygiene) กันอย่างจริงจังและคิดหาวิธีบำบัดกัน เมื่อ ปี ค.ศ. ๑๙๐๐ สาเหตุเพราะมีชายคนหนึ่งชื่อ คลิฟอร์ด แบรส์ (Cliford Bears) พยายามฆ่าตัวตายเมื่อเขามีอายุ ๒๔ ปี เพราะภาวะทางจิตผิดปกติ[๒๑] จากผลการศึกษาพบว่าการปฏิบัติไม่ถูกต้องเป็นสิ่งก่อให้เกิดความผิดปกติทางจิต (Mental insane) แนวความคิดนี้ต่อมาได้หันมาเน้นด้านการป้องกันและการบำบัดรักษา

---

[๑๙] **ที.ม.** (ไทย) ๑๐/๑๔๒/๘๙.

[๒๐] **องฺ.จตุกฺก.** (ไทย) ๒๑/๑๕๗/๒๑๗.

[๒๑] Grow and Crow, **Mental Hygiene,** (N.Y. : Mc Graw, 1951) , p.3.

ฮาดฟิลด์ (Hadfield) ให้ความเห็นว่าสุขภาพจิตเกี่ยวข้องกับการรักษาสุขภาพจิต (mental health) และการป้องกันความผิดปกติทางจิตเกิดจากจิตไร้ระเบียบ (Mental disorder)[๒๒] ฮาดฟิลด์ยังได้นิยามคำว่า สุขภาพจิต ไว้ว่าสุขภาพจิตที่ดีคือการที่บุคลิกภาพทุกส่วนทำหน้าที่ผสมกลมกลืนกันไม่ว่าความต้องการทางร่างกาย แรงจูงใจ ความโน้มเอียง ความสนใจ เจตคติ ซึ่งบางอย่างเกิดจากแรงผลักภายในและบางอย่างเกิดจากอารมณ์ภายนอกที่เรารับเข้ามา บุคลิกภาพที่สมบูรณ์จำเป็นต้องอาศัยสุขภาพจิตที่ดี

แนวคิดเรื่องสุขภาพจิตสัมพันธ์กับบุคลิกภาพมีในพระพุทธศาสนาเกือบสามพันปีมาแล้วดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในภาวนา ๔ คือ (๑) กายภาวนา การฝึกอบรมพัฒนากายให้รู้จักติดต่อเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลาย (๒)สีลภาวนา การพัฒนาความประพฤติให้มีกฎเกณฑ์มีวินัย (๓) จิตตภาวนา การฝึกอบรมจิตให้เข้มแข็งมั่นคง มีคุณธรรม และ (๔) ปัญญาภาวนา การฝึกอบรมปัญญาให้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น รู้เท่าทันโลกและชีวิต[๒๓] ผู้มีสุขภาพจิตดีตามแนวพระพุทธศาสนาจะต้องเป็นคนได้รับการอบรมกาย อบรมกิริยามรรยาท อบรมจิต และอบรมปัญญาทั้ง ๔ อย่างมีความสมดุลสอดคล้องประสานสัมพันธ์กัน ตรงกับแนวคิดนักจิตวิทยาตะวันตกที่เห็นว่าคนมีสุขภาพดีนอกจากมีร่างกายสมบูรณ์แล้วยังจะต้องเป็นผู้มีสุขภาพจิตที่ดี คนมีสุขภาพจิตดีจะเป็นผู้มีประสิทธิภาพทั้งด้านสังคมและด้านศีลธรรม

ตามแนวคิดเชิงพุทธสุขภาพจิตมีความสำคัญเพราะมีผลต่อสุขภาพกาย ผู้เป็นโรคทางใจ (เจตสิกโรค)เกิดจากจิตถูกครอบงำด้วยเจตสิกฝ่ายอกุศล นอกจากเป็นคนอารมณ์ไม่มั่นคง มีความเครียด สมาธิสั้นและมองโลกไม่ถูกต้องตามเป็นจริงเพราะขาดสัมมาทิฏฐิแล้ว ยังก่อให้เกิดผลกระทบต่อกายทำให้เป็นโรคทางกาย (กายิกโรค) เช่น โรคมะเร็ง เบาหวาน ความดัน โลหิตสูง เป็นต้น การเข้าใจเรื่อง อิทธิพลของเจตสิกจึงเป็นประโยชน์ต่อการป้องกันและรักษาสุขภาพทั้งสุขภาพกายและสุขภาพจิต

การพัฒนาจิตให้มีสุขภาพที่ดีสมบูรณ์ตามเป้าหมายของพระพุทธศาสนา มีแนวทางการปฏิบัติเป็น ๓ ขั้นตอน ซึ่งเชื่อมโยงกันอย่างแยกไม่ออก ผู้ปฏิบัติจะหยุดอยู่เพียงขั้นใดขั้นหนึ่งไม่ก้าวต่อให้ถึงขั้นสุดท้าย ถือว่าปฏิบัติไม่ครบกระบวน การปฏิบัติ ๓ ขั้นตอน คือ

---

[๒๒] Hadfield J.A., **Mental Hygiene and Psycho-neurosis**, (London : Gearge Allen , 1952), p.1.

[๒๓] **องฺ.ปญฺจก.** (ไทย) ๒๒/๗๕/๑๔๔.

ก. ขั้นกามาวจรกุศลจิต

ข. ขั้นฌานจิตหรือสมาธิจิต

ค. ขั้นโลกุตตรจิต

ในแต่ละขั้นมีแนวทางการปฏิบัติดังนี้

ก. ขั้นกามาวจรกุศลจิต

กามาวจรกุศลจิตเป็นจิตที่สามารถข่มอกุศล และพยายามทำให้กุศลเกิดขึ้น เป็นเบื้องต้นของกุศลจิตในขั้นที่สูงขึ้นต่อไป ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า "อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย คือ ในธรรมวินัยนี้ เธอจักละกายทุจริตแล้ว เจริญกายสุจริต จักละวจีทุจริตแล้ว เจริญวจีสุจริต จักละมโนทุจริตแล้ว เจริญมโนสุจริต"[๒๔] การประพฤติปฏิบัติเพื่อให้กุศลจิตเกิดขึ้นนั้นทรงแสดงว่าจะทำให้บุคคลนั้นมีความสุข หรือมีสุขภาพจิตที่ดีได้ดังนี้ "เมื่อบุคคลทำกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ที่เรากล่าวว่าเป็นกิจที่ควรโดยส่วนเดียว บุคคลนั้นจะได้รับอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ ๑) แม้ตนก็ติเตียนตนเองไม่ได้ ๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วย่อมสรรเสริญ ๓) กิตติศัพท์อันงามย่อมขจรไป ๔) ไม่หลงลืมสติเมื่อตาย ๕) หลังจากตายแล้วจะได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์"[๒๕] และได้ทรงสอนเกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติในทางสุจริต ที่บุคคลทั่วไปควรกระทำไว้เพื่อความสุข ความเจริญ และสามารถดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข ดังตัวอย่างทรงสอนกุศลกรรมบถ (ทางแห่งความดี) ๑๐ ประการ คือ

๑. เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์

๒.เจตนางดเว้นจากการลักทรัพย์

๓. เจตนางดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม

๔. เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ

๕. เจตนางดเว้นจากการพูดส่อเสียด

๖. เจตนางดเว้นจากการพูดคำหยาบ

๗. เจตนางดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

๘. ความไม่เพ็งเล็งอยากได้ของเขา

๙. ความไม่คิดร้าย

---

[๒๔] สำ.ม. (ไทย) ๑๙/๔๑๓/๒๗๑.

[๒๕] องฺ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๘/๗๑.

๑๐. ความเห็นชอบ[๒๖]

และทรงแสดงอริยทรัพย์ ๗ ประการ อันเป็นทรัพย์ประเสริฐเป็นกุศลธรรมหนุนช่วยให้ผู้ที่และปฏิบัติตามก้าวไปสู่ความเป็นอริยชน ได้แก่

๑. สัทธาธนะ	ทรัพย์คือศรัทธา
๒. สีลธนะ	ทรัพย์คือศีล
๓. หิริธนะ	ทรัพย์คือความละอายต่อบาป
๔.โอตตัปปธนะ	ทรัพย์คือความเกรงกลัวต่อบาป
๕. สุตธนะ	ทรัพย์คือการฟัง
๖. จาคธนะ	ทรัพย์คือการบริจาค
๗. ปัญญาธนะ	ทรัพย์คือปัญญา

ผู้ใดจะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตามมีทรัพย์ ๗ ประการนี้ คือ สัทธาธนะ สีลธนะ หิริธนะ โอตตัปปธนะ สุตธนะ จาคธนะ และปัญญาธนะ บัณฑิตทั้งหลายเรียกผู้นั้นว่า 'เป็นคนไม่ขัดสน' ชีวิตของเขาไม่สูญเปล่า[๒๗]

การประพฤติปฏิบัติดังที่กล่าวมานี้นอกจากทำให้ผู้นำมาปฏิบัติมีความสุข แล้วยังนำความสุขมาสู่คนรอบข้าง และสังคมอีกด้วย

ข. ขั้นฌานจิต หรือสมาธิ

ตามปกติจิตของคนเราเมื่อถูกกุศลเจตสิกเป็นตัวนำก็แกว่งไปทางดี เมื่อถูกอกุศลเจตสิกครอบงำก็แกว่งไปในทางไม่ดี จิตจึงดิ้นทุรนทุรายกวัดแกว่งป้องกันยาก ห้ามยาก[๒๘] เป็นเหตุให้จิตไม่สงบฟุ้งซ่านอยู่ตลอดเวลาก่อให้เกิดสุขภาพกายและสุขภาพจิตเสื่อมมีความเครียด ปัญญามีอยู่ก็ไม่ชัดเจน ความดันโลหิตสูง ไม่มั่นใจตนเอง บุคลิกภาพรวม ๆไม่ดี ความจำเสื่อม ขาดความคิดสร้างสรรค์ นำไปสู่การติดสิ่งเสพย์ติดอ้างว่า "เพื่อคลายเครียด" วิตกกังวล เป็นที่มาของโรคทั้งทางกายและทางจิต[๒๙]หาทางออกให้ชีวิตไม่ได้ บางคนทำอัตวินิบาต (ฆ่าตัวตาย) ฆ่าคนใกล้ชิดแม้แต่

---

[๒๖] **ที.ปา.** (ไทย) ๑๑/๓๔๗/๓๖๒–๓๖๓.

[๒๗] **องฺ.สตฺตก.** (ไทย) ๒๓/๔/๘

[๒๘] **ขุ.ธ.** (ไทย) ๒๕/๓๓/๓๕.

[๒๙] Archarn Vinai Ussivakul, **An Introduction to Buddhist Meditation for Results,** (Bangkok : Tippayawisuit Ltd. Partnership , 1996), p.11-12.

ลูกตนเอง ความผิดปกติดังกล่าวหากยังคิดว่าเป็นโรคเกิดจากความผิดปกติทางประสาทหรือสมอง ก็ยากที่จะแก้ให้หายได้ เพราะส่วนใหญ่เกิดจากจิตขาดการฝึกซึ่งสมาธิจะช่วยได้มาก

การปฏิบัติเพื่อให้จิตเป็นสมาธิ เรียกว่า สมถกรรมฐาน คือการใช้สติอบรมจิตให้เกิดสมาธิ โดยอาศัยอารมณ์อันใดอันหนึ่งทำให้จิตมีสมาธิและมีกำลังหยุดนิ่งในอารมณ์นั้น ๆ ไม่มีการเคลื่อนไหว เช่น การเพ่งไฟ (เตโชกสิณ) การเพ่งอาศัยอารมณ์ที่จดจ่ออยู่กับไฟตลอดเวลา จนเกิดอุคคหนิมิต ติดตาติดใจและมีจิตจดจ่ออยู่กับนิมิตไฟนั้นโดยไม่คลาดเคลื่อนเป็นหนึ่ง จิตในขณะนี้เป็นอัปนาสมาธิ คือเข้าสู่ฌาน ฌานต้องมีอารมณ์เป็นเครื่องกำหนด มี ๔๐ อย่าง ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ ธาตุวัตถาน ๑ และอรูปฌาน ๔ ความแน่วแน่ฌานนี้มี ๔ ระดับตามองค์ฌานที่ละได้ทำให้จิตแน่วแน่มากยิ่งขึ้นดังนี้

๑. ปฐมฌาน	มีองค์ฌาน ๕	คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
๒. ทุติยฌาน	มีองค์ฌาน ๓	คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
๓. ตติยฌาน	มีองค์ฌาน ๒	คือ สุข เอกัคคตา
๔. จตุตถฌาน	มีองค์ฌาน ๒	คือ อุเบกขา เอกัคคตา

ส่วนอรูปฌาน ๔ นั้นมีองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา[๓๐]

เมื่อจิตเข้าถึงฌานองค์ฌานย่อมข่มนิวรณ์ ๕ ซึ่งเป็นอกุศลเจตสิก อันเป็นตัวขัดขวางไม่ให้ฌานจิตเกิดไว้ชั่วคราว องค์ฌานแต่ละดวงเมื่อเกิดขึ้นแล้วสามารถข่มนิวรณ์ที่ตรงข้ามกันไม่ให้เกิดขึ้น

สมถะหรือจิตที่เป็นสมาธิ เป็นจิตที่ปราศจากนิวรณ์นี้เป็นจิตที่ไม่มีสิ่งรบกวน เป็นจิตที่พร้อมที่จะทำการงานหรือใช้ปัญญาในการนึกคิดพิจารณา สมถะจึงเป็นบาทเบื้องต้นของวิปัสสนา (การทำให้รู้แจ้ง) อย่างไรก็ตามสมาธิที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติไม่ได้อาศัยหลักในการปฏิบัติดังที่กล่าวมาแล้วก็นับว่ามีประโยชน์ในการทำงานหรือการใช้ปัญญานึกคิดแก้ปัญหาต่างได้ ดังตัวอย่างเช่น ขณะขับรถยนต์ จิตก็เป็นสมาธิสามารถขับรถยนต์ให้แน่วแน่ขึ้น หรือในขณะอ่านหนังสือ ตามองที่ตัวหนังสือ ในขณะนี้เองจิตก็จะเกิดสมาธิพิจารณาตัวหนังสือนั้นว่ามีความหมายอย่างไร เพื่อจะได้เกิดความรู้ความเข้าใจแจ่มแจ้งขึ้น นี้เป็นสมาธิที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ในการบรรลุมรรคผลเพื่อพัฒนาจิตไปสู่ขั้นโลกุตตรจิตนั้นก็อาศัยสมาธิแบบนี้ได้เหมือนกันดังจะได้กล่าวต่อไป

---

[๓๐] พระเทพวิสุทธิกวี, **การพัฒนาจิต** พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘๘.

ค. ขั้นโลกุตตรจิต

สมาธิจิตที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นจิตที่สงบนิ่งอยู่ในสภาพที่คล่องสะดวกเบาสบายพร้อมที่จะไหวไปตามความต้องการจึงเป็นจิตที่มีคุณสมบัติพร้อมจะรู้แจ้ง การปฏิบัติเพื่อความรู้แจ้งนี้เรียกว่า วิปัสสนา การปฏิบัติวิปัสสนาไม่ว่าวิธีใด จำเป็นต้องมีไตรลักษณ์เป็นเครื่องตัดสินชี้ขาดเสมอไป เช่น การพิจารณาขันธ์ ๕ รูปนาม อันเป็นที่อาศัยของกิเลสอาสวะ โดยยกเอาไตรลักษณ์มาประกอบ คือให้เห็นว่าขันธ์ ๕ รูปนาม หรือแม้แต่ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกตกอยู่ในอำนาจลักษณะ ๓ ประการ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จิตใจจะรู้เท่าทันและหมดอาลัยในขันธ์ ๕ รูปนาม ว่าไม่ใช่ตัวตนคนเราหรือสัตว์สิ่งของแต่อย่างใด จิตใจก็จะบรรลุถึงความอิสระอย่างเต็มที่

การปฏิบัติวิปัสสนาอีกวิธีหนึ่งคือการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักวิชา ต้องประกอบด้วยความบริสุทธิ์สะอาดของจิตใจเป็นเบื้องต้น ความบริสุทธิ์สะอาดของจิตนี้มีเป็นขั้น ๆ ตามลำดับกันมีถึง ๗ ขั้น เรียกว่า วิสุทธิ ๗ ประการ มีชื่อเรียกต่าง ๆ กันตามลักษณะของความรู้นั้น ๆ ดังนี้

๑. สีลวิสุทธิ	ความบริสุทธิ์แห่งศีล
๒. จิตตวิสุทธิ	ความบริสุทธิ์แห่งจิต
๓. ทิฏฐิวิสุทธิ	ความบริสุทธิ์แห่งความเห็น
๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ	ความบริสุทธิ์แห่งความรู้เป็นเครื่องข้ามความสงสัย
๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	ความบริสุทธิ์แห่งความรู้ ที่เห็นว่าเป็นทางหรือไม่ใช่ทาง
๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	ความบริสุทธิ์แห่งความรู้ความเห็นในทางปฏิบัติ
๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ	ความบริสุทธิ์แห่งความรู้ความเห็นที่ถูกต้อง[๓๑]

พระพุทธองค์ทรงสอนแนวทางการปฏิบัติเพื่อเป็นแนวทางหลุดพ้นจากอาสวะไปสู่มรรค ผล นิพพาน ไว้เป็นหมวดหมู่ มี ๗ หมวด รวมทั้งหมด ๓๗ ประการ รวมเรียกว่า โพธิปักขิยธรรม คือ

---

[๓๑]มหากุฏราชวิทยาลัย, **วิสุทธิมรรค** แปล ภาค ๓ ตอนจบ พิมพ์ครั้งที่ ๖ , (กรุงเทพมหานคร : มหากุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑.

๑. หมวดสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ การใช้สติระลึกรู้และพิจารณาในกาย เวทนา จิตและธรรม

๒. หมวดสัมมัปปธาน ๔ ได้แก่ การเพียรระวังไม่ให้อกุศลที่ยังไม่เกิดไม่เกิดขึ้น ละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว บำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้นรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไป

๓. หมวดอิทธิบาท ๔ ได้แก่ ความพอใจ ความเพียร ความเอาใจใส่ ความใคร่ครวญ ในการปฏิบัติธรรม

๔. หมวดอินทรีย์ ๕ ได้แก่ ความเป็นใหญ่ในความเชื่อ ความเพียร ความระลึกรู้ ความมีใจตั้งมั่น ความมีปัญญา

๕. หมวดพละ ๕ ได้แก่ กำลังแห่งความเชื่อ ความเพียร ความระลึกรู้ ความตั้งมั่น ปัญญา

๖. หมวดโพชฌงค์ ๗ ได้แก่ ความระลึกรู้ ความใช้ปัญญาพิจารณา ความเพียร ความอิ่มใจ ความสงบ ความตั้งมั่นของจิต ความวางเฉย

๗. หมวดมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การกล่าววาจาชอบ การกระทำชอบ การเลี้ยงชีพชอบ ความเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งมั่นชอบ [๓๒]

วิปัสสนาคือการเจริญปัญญาขั้นสูงและสำคัญที่สุด บุคคลสามารถรู้แจ้งความจริงสูงสุดโดยตรงตามความเป็นจริงไม่ใช่โดยการคิดหรือจินตนาการหรือโดยใช้ความจริงทางปริยัติ วิปัสสนาก่อให้เกิดปัญญาพิเศษซึ่งเป็นความจริงสูงสุด มองเห็นนาม (จิตและเจตสิก)และรูปว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ความรู้ตามความเป็นจริงนี้เท่านั้นจะทำให้บุคคลมีสุขภาพจิตดีถาวร ปราศจากการรบกวนของกิเลส (อกุศลเจตสิก) คือ โลภะ โทสะ และโมหะ เป็นผู้เพรียบพร้อมด้วยสติสัมปชัญญะ ปราศจากความเห็นผิด ความดำริผิด ปราศจากความยึดมั่นถือมั่นอย่างมืดบอดและมัวเมา ปราศจากการปฏิบัติผิดจากความจริง บรรลุ และรู้ความจริงตามเป็นจริง สามารถเผชิญความจริง (เช่น ความแก่ ความตาย เป็นต้น) ในท่าทีที่ถูกต้องและมีประสิทธิภาพ

---

[๓๒] **สำ.ข.** (ไทย) ๑๗/๑๐๑/๑๘๔.

จะเห็นได้ว่าแนวทางการประพฤติปฏิบัติเพื่อให้มีสุขภาพกายสุขภาพจิตที่ดีในพระพุทธศาสนานั้นเป็นวิถีการดำเนินชีวิตของคนไทยมาตั้งแต่ครั้งโบราณ ซึ่งในปัจจุบันสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงไป เป็นสังคมที่รับอารยธรรมตะวันตกที่เข้ามาพร้อมกับความสะดวกสบายทางด้านวัตถุ ซึ่งต้องใช้เงินซื้อความสุข ความเพลิดเพลิน ความสะดวกสบายนั้น ทุกคนในสังคมจึงตั้งหน้าขวนขวายหาเงินเพื่อให้ได้มาซึ่งวัตถุเหล่านั้น คนในปัจจุบันจึงมีความเครียด เป็นโรคจิตโรคประสาทมากขึ้น ทั้งนี้เพราะเหตุที่ไม่รู้จักสภาพจิตใจของตนเองว่ากำลังตกอยู่ภายใต้การควบคุมของอกุศลเจตสิกที่ชื่อว่า โลภเจตสิก คือ ความต้องการให้ได้มาซึ่งความยินดีพอใจ หรือสุขเวทนาที่เกิดจากกามคุณ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส เป็นต้น ที่ไม่อาจจะตอบสนองให้เป็นที่พอใจได้ มีแต่จะเพิ่มความต้องการถี่และมากขึ้นเรื่อย ๆ พระพุทธองค์ตรัสว่าผู้แสวงหากาม (วัตถุ) เหมือนสุนัขที่หิวโหยได้โครงกระดูกที่ชำแหละเนื้อออกหมดแล้ว ถึงจะกัดแทะอย่างไรก็ไม่สามารถบำบัดความหิวให้หายได้[๓๓] โลภเจตสิกนี้เกิดขึ้นเนื่องจากโมหเจตสิก (ความหลงไม่รู้ตามความเป็นจริง) นอกจากนี้ยังทำให้ความทุกข์ทวียิ่งขึ้นจากอกุศลเจตสิกอื่น ๆที่ตามมา ได้แก่ โทสเจตสิก (ความโกรธ) อหิริกะ (ความไม่ลายต่อบาป) อโนตตัปปะ (ความไม่เกรงกลัวต่อบาป) เป็นต้น

เพื่อส่งเสริมให้มีสุขภาพจิตที่ดีตามแนวทางพระพุทธศาสนา จึงจำเป็นที่จะต้องปลูกฝังความเข้าใจหลักการของพระพุทธศาสนา ดังเช่น หลักกรรมและผลของกรรม หรือที่เรารู้จักกันดีว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” หรือความเข้าใจที่ว่า จิตที่มีความสุขที่แท้จริงนั้นคือจิตที่ปราศจากกิเลส หรือมีกิเลสที่ลดน้อยลง ซึ่งเป็นคำสอนที่แนบแน่นอยู่ในจิตใจของคนไทยตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ การประพฤติปฏิบัติของคนไทยตั้งแต่โบราณจึงสอดคล้องกับความเข้าใจนี้ คือมีการถือศีลทำบุญให้ทาน ไม่เบียดเบียนกัน รวมทั้งมีค่านิยมในการยกย่องคนดี มีศีลธรรมหรือผู้ที่ละกิเลสได้หรือผู้ปฏิบัติเพื่อละกิเลสทั้งที่เป็นฆราวาสและพระภิกษุสงฆ์ จะเห็นได้ว่าคนไทยสมัยก่อนมีค่านิยมตรงข้ามกับคนในปัจจุบันที่ยกย่องคนที่ร่ำรวยทรัพย์สินเงินทอง โดยไม่ใส่ใจเบื้องหลังว่าจะเป็นคนดี มีศีลธรรมหรือไม่ จึงควรส่งเสริมให้มีการปลูกฝังความเข้าใจในหลักการพัฒนาสุขภาพจิตแนวพุทธเพื่อสร้างคนดีของสังคมให้มากยิ่ง ๆขึ้นไป

---

[๓๓] **ม.ม.** (ไทย) ๑๓/๔๒/๔๓.

บทที่ ๖

สรุป วิเคราะห์ และเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้เป็นการนำเสนอสภาวธรรมคือ เจตสิกธรรม ซึ่งเป็น ๑ ในปรมัตถธรรม ๔ ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฎก โดยเฉพาะในธัมมสังคณี ซึ่งเป็นการแสดงธรรมที่มีความซับซ้อนยากแก่การทำความเข้าใจ พระอรรถกถาจารย์พระอภิธรรมได้นำเจตสิกมาวิเคราะห์ สรุป และอธิบาย ทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น เจตสิกธรรมจึงเป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่ผู้ศึกษาพระอภิธรรม ส่วนในพระสูตร มีการแสดงเจตสิกธรรม ซึ่งหมายถึงสภาวธรรมที่ปรุงแต่งจิต มีอิทธิพลต่อจิตในลักษณะต่าง ๆ กัน ทรงยกสภาวธรรมที่เป็นเจตสิก เช่น ผัสสะ เวทนา โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น แสดงไว้กระจัดกระจายทั่วไป โดยไม่ได้เรียกว่า เจตสิก คำว่า เจตสิก จึงไม่รู้จักแพร่หลายในหมู่ผู้ศึกษาพระสูตร

ผู้วิจัยนี้ได้นำ เจตสิก ๕๒ ดวงพร้อมทั้งลักษณะหัวข้อที่ศึกษากันในพระอภิธรรมมาเป็นหลักในการศึกษาเจตสิกที่ปรากฏในพระสูตร เช่น ความหมาย การประกอบของจิตกับเจตสิก การจำแนกประเภทของเจตสิก เป็นต้น แล้วนำมาเปรียบเทียบว่ามีความเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร พบว่านอกจากวิธีการแสดงที่แตกต่างกันแล้ว ในปิฎกทั้ง ๒ มีการแสดงเจตสิกที่มีเนื้อหาที่คล้ายกัน ไม่ขัดแย้งกัน แต่มีความชัดเจนและเน้นเนื้อหาที่แตกต่างกันดังนี้

ในพระอภิธรรมปิฎก เจตสิกหมายถึงธรรมที่ประกอบกับจิต เป็นธรรมที่เนื่องด้วยจิต ปรุงแต่งจิต ทำให้จิตมีลักษณะแตกต่างกันเป็นประเภทต่าง ๆ ตามเจตสิกที่ประกอบ เช่น กุศลจิต อกุศลจิต เป็นต้น ทรงแสดงโดยใช้วิธีการบรรยายเพียงอย่างเดียว และทรงแสดงเฉพาะปรมัตถธรรม ไม่ได้ยกเรื่องราวที่เป็นสัตว์ บุคคล สิ่งของหรือสถานที่มาประกอบ แสดงเนื้อหาที่ต่อเนื่องกันตั้งแต่ต้นจนจบ เนื้อหาหลักคือแสดงความหมายของเจตสิกแต่ละดวง การประกอบของเจตสิกในจิตแต่ละดวงจนครบจิตทั้งหมด ๘๙ ดวง และทรงนำจิตและเจตสิกเหล่านี้มาจำแนกเป็น ขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น เป็นการแสดงทางทฤษฎีมากกว่าที่จะนำมาปฏิบัติ

ในพระสุตตันตปิฎก คำว่า เจตสิก หมายถึงลักษณะอาการทางใจ ที่ต้องการแยกออกจากอาการทางกาย เช่น ความสุขทางใจ ความทุกข์ทางใจ โรคทางใจ เป็นต้น ไม่ได้กล่าวว่าเจตสิกทั้งหมดมีอะไรบ้าง เมื่อต้องการแสดงเจตสิกดวงใดจะทรงยกเจตสิกนั้น ๆ มาแสดงตามที่ทรงประสงค์ มีเนื้อหาจบเป็นตอนๆในแต่ละสูตรไม่ต่อเนื่องกัน ทรงแสดงตามความเหมาะสมกับ

บุคคล สถานที่ และเวลา ทรงใช้วิธีทั้งการบรรยาย สนทนา ซักถาม ยกเรื่องราวที่เป็นสัตว์ บุคคลสิ่งของสถานที่มาประกอบ พร้อมทั้งยกอุปมาอุปไมยเปรียบเทียบ ในเรื่องความสำคัญของเจตสิกธรรมทรงให้ความสำคัญตามลักษณะของเจตสิกนั้น ๆ นอกจากนี้ยังแสดงเจตสิกในรายละเอียดต่าง ๆ เช่น เหตุเกิดของเจตสิกนั้น ๆ เท่าที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับจิตของบุคคลในเหตุการณ์นั้น ๆ ประเภทของเจตสิก การปฏิบัติเพื่อละเจตสิกที่เป็นอกุศล หรือการปฏิบัติเพื่อให้เจตสิกที่เป็นกุศลเกิดขึ้น เป็นต้น การแสดงเจตสิกในพระสูตร มีความมุ่งหมายเพื่อนำความรู้ไปใช้ในการปฏิบัติมากกว่าที่จะเป็นการแสดงเนื้อหาในทางทฤษฎีเท่านั้น

เมื่อนำเจตสิกที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสุตตันตปิฎก มาเปรียบเทียบกันพบว่าการแสดงเจตสิกในปิฎกทั้ง ๒ มีความคล้ายกันคือ เจตสิกหมายถึงธรรมที่ประกอบกับจิต เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต อาศัยวัตถุเดียวกับจิต และรู้อารมณ์เดียวกับจิต มีการแสดงการประกอบของจิตและเจตสิกที่คล้ายกัน แต่ในพระอภิธรรม มีความครบถ้วนสมบูรณ์กว่า เพราะในพระอภิธรรม ทรงแสดงการประกอบของเจตสิกทั้งหมดในจิตแต่ละดวงจนครบจิตทั้งหมด ๘๙ ดวง ส่วนในพระสูตร ทรงแสดงการประกอบของจิตกับเจตสิกเฉพาะจิตบางดวงและยกเจตสิกประกอบเฉพาะบางดวงเท่านั้น ไม่ได้แสดงทั้งหมด ในพระอภิธรรม ทรงให้ความสำคัญแก่เจตสิกในฐานะที่เป็นธรรมที่ประกอบกับจิตปรุงแต่งจิตทำให้จิตแบ่งเป็นประเภทที่แตกต่างกัน ส่วนในพระสูตรทรงให้ความสำคัญแก่เจตสิกแต่ละดวงแตกต่างกัน

นอกจากนี้ เจตสิกยังมีอิทธิพลต่อสุขภาพกายและสุขภาพจิตของบุคคล เจตสิกที่มีอิทธิพลทำให้สุขภาพจิตไม่ดีเป็นจิตที่เศร้าหมอง คือ อกุศลเจตสิก ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น เจตสิกที่ทำให้สุขภาพจิตดี คือ กุศลเจตสิก ได้แก่ ปัญญา สติ เมตตา กรุณา เป็นต้น และการปฏิบัติเพื่อให้สุขภาพจิตดีคือ การปฏิบัติเพื่อละอกุศลเจตสิกและให้กุศลเจตสิกเกิดขึ้น คือ การปฏิบัติตามหลัก ศีล สมาธิ และปัญญา

เนื่องจากการแสดงจิตและเจตสิกในพระอภิธรรมมีการรวบรวมแสดงไว้ในที่เดียวกันอย่างเป็นระบบและแสดงเฉพาะลักษณะที่สำคัญ ไม่แสดงกระจัดกระจายและหลากหลายหัวข้อเหมือนในพระสูตร จึงอาจกล่าวได้ว่า การแสดงเจตสิกในพระอภิธรรมพระพุทธองค์ทรงประสงค์ให้เป็นบทสรุปของจิตและเจตสิกที่ทรงแสดงไว้หลากหลายกระจัดกระจายในพระสูตร ทั้ง ๒ ปิฎกจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ดังจะเห็นได้ว่าอาจารย์ทางพระอภิธรรมเมื่อต้องการอธิบายขยายความข้อความในพระอภิธรรม ก็จะนำข้อความในพระสูตรมาอธิบายเพื่อให้ผู้ศึกษาเข้าใจดียิ่งขึ้น หรือเมื่ออาจารย์ทางพระสูตรต้องการอธิบายข้อความในพระสูตรให้เป็นหมวดหมู่ก็นำข้อความในพระอภิธรรมมาอธิบายเช่นเดียวกัน

ข้อเสนอแนะ

จากการวิจัยนี้พบว่าเจตสิกธรรมที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎกและในพระอภิธรรมปิฎกมีความเหมือนกันและแตกต่างกันในประเด็นต่าง ๆ อย่างน่าสนใจ นอกจากนี้ ยังสามารถนำความรู้ที่ได้ไปประยุกต์ใช้ให้เป็นประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้เป็นอย่างดี จึงเป็นที่น่าสนใจนำมาศึกษาในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

๑. เปรียบเทียบเจตสิกธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทกับเจตสิกธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เพื่อจะได้ทราบว่ามีความเหมือนหรือแตกต่างกัน และสามารถที่จะนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้อย่างไร

๒. ในการแสดงเจตสิกธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นทรงนำเจตสิกธรรมหลายดวงมารวมกันเป็นหลักปฏิบัติ เช่น พละ (ธรรมอันเป็นกำลัง) ๕ ได้แก่ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา น่าจะได้มีการศึกษาว่าการนำหลักปฏิบัติเหล่านี้มารวมกันทำให้ได้ผลทางการปฏิบัติที่สมบูรณ์อย่างไร ส่งเสริมการพัฒนาจิตแต่ละด้านอย่างไร ถ้าเจตสิกในกลุ่มธรรมเหล่านี้มีอย่างใดอย่างหนึ่งขาดไปจะมีผลกระทบต่อการปฏิบัติอย่างไร

๓. ศึกษาเปรียบเทียบปรมัตถธรรมอื่น ๆ ได้แก่ จิต รูป และนิพพาน ในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสุตตันตปิฎกว่ามีเนื้อหา วิธีการแสดง จุดมุ่งหมายในการแสดง เป็นต้น แตกต่างหรือเหมือนกันอย่างไร

๔. ศึกษาเฉพาะเจตสิกธรรมที่สำคัญ เช่น เวทนาเจตสิก ในพระอภิธรรมและพระสูตร เปรียบเทียบการแสดงเชิงทฤษฎีในพระอภิธรรมและการนำมาแสดงตามความเหมาะสมกับบุคคลต่าง ๆ ในพระสูตรเพื่อนำไปปฏิบัตินั้นมีลักษณะอย่างไร

บรรณานุกรม

๑.ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี.** ฉบับมหาจุฬาเตปิฎกๆ, ๒๕๐๐.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล.ชุด ๙๑ เล่ม.** กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ปุ้ย ฉายแสง. **มิลินทปัญหา แปล** . กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์ ลูก ส. ธรรมภักดี, ๒๕๒๘.

_____. **วิสุทธิมรรค** แปล ภาค ๓ ตอนจบ พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

ทวีรัศมิ์ ธนาคม. **กลวิธีการครองชีวิตอย่างประหยัดเพื่อคุณภาพชีวิต** พิมพ์ครั้งที่ ๔.
กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ๊งกรุป, ๒๕๓๒.

ธนิต อยู่โพธิ์. **พระอภิธรรมเทศนาบนดาวดึงส์.** กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๒๕.

พระอุดรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) และจำลอง สารพัดนึก. **พจนานุกรมบาลี -ไทย** พิมพ์ครั้งที่ ๓.
กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรพริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๓๘.

พระครูสังวรสมาธิวัตร (ประเดิม โกมโล). **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๒ ภาคเจตสิก.**
กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ท, ม.ป.ป.

พระนิติเกษตรสุนทร.**พระอภิธรรมสังเขป(ฉบับกระเป๋า).**กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์ ส. พยุงพงศ์, ๒๕๐๘.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). **สมาธิฐานสู่สุขภาพจิตและปัญญาหยั่งรู้.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๔.

พระเทพวิสุทธิกวี. **การพัฒนาจิต** พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระธรรมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต. **นานาวินิจฉัย (ฉบับรวมเล่ม).** ลำปาง : กิจเสรีการพิมพ์, ๒๕๔๓.

พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____. **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘

พระเมธีรัตนดิลก. "แก่นธรรมจากทีฆนิกาย", ใน **เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก** พิมพ์เป็นอนุสรณ์สมโภชพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระราชวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). **จิตวิทยาในพระอภิธรรม**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**. กรุงเทพมหานคร : ยูนิตี้พับลิเคชั่น, ๒๕๒๖.

มูลนิธิวัดพระเชตุพนฯ. **อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ปริเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค**. กรุงเทพมหานคร : มมม. ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย.**อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย** พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**. กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

วินัย อ. ศิวะกุล. **แม่บทธรรมชาติ.** กรุงเทพมหานคร : อภิธรรมมูลนิธิ, ๒๕๒๓.

_____ . **คู่มือการศึกษาพุทธวิทยาศาสตร์ประยุกต์เพื่อชีวิต**. กรุงเทพมหานคร : อภิธรรมมูลนิธิ, ๒๕๒๔.

วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี. **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒ เจตสิกปรมัตถ์**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิแนบมหานีรานนท์, ๒๕๓๕.

วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. **สาระน่ารู้เกี่ยวกับพระอภิธรรม**. กรุงเทพมหานคร : แอ๊คคิวเพรสจำกัด, ๒๕๔๒.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

วิทยานิพนธ์

จันทรัชนันท์ สิงหทัต. "การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน อินเดีย : ศึกษาเฉพาะกรณีพระสูตรพระอภิธรรมและลังกาวตารสูตร." **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต.** สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙.

ชอุ่ม ทศสิน. "การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของปัญญาในพุทธปรัชญา." **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต.** ภาควิชาปรัชญาบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘

สมถวิล ธนวิทยาพล. "การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องจิตในพระสุตตันตปิฎก." **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต.** ภาควิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

โสภณ ศรีกฤษดาพร. "การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องกายและจิตในพุทธปรัชญา." **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต.** ภาควิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

อนุชา สมจิตร. "การศึกษาการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของบุคคลจากการปฏิบัติกรรมฐานด้วยการเจริญสติปัฏฐานสี่ซึ่งฝึกโดยคุณแม่ ดร.สิริ กรินชัย." **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต.** สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙.

๒. ภาษาอังกฤษ

Bhikku Bodhi. **A Comprehensive Manual of Abhidhamma**. Kandy : Buddhist Publication Society, 1993.

G.P. Malalasekera. **Dictionary of Pali Proper Name.** London : The Pali Text Society, 1974.

Grow and Crow. **Mental Hygiene**. N.Y.: McGraw, 1951.

Hadfield J.A. **Mental Hygiene and Psycho-Neurosis**. London : Gearge Allen, 1957.

Melrm Tin Mon. **The Essence of Buddha Abhidhamma**. Yangan : Mya Mon Yadanar Publication, 1995.

Vinai Ussivakul. **An Introduction to Buddhist Meditation for Results**. Bangkok: Tippayawisuit Partnership, 1996.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อผู้วิจัย	นางสาวนัตติมา ชูดวงแก้ว
วัน เดือน ปีเกิด	๔ ตุลาคม ๒๕๐๓
สถานที่เกิด	จังหวัดเพชรบุรี
ประวัติการศึกษา	ปริญญาตรีวิทยาศาสตร์บัณฑิต (พยาบาลและผดุงครรภ์) คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล พ.ศ. ๒๕๒๖
การทำงาน	พ.ศ. ๒๕๒๖ - ปัจจุบัน เป็นพยาบาลประจำการ งานการพยาบาลกุมารเวชศาสตร์ โรงพยาบาลศิริราช